20

Igre oko hrvatskog suvereniteta / Mitologija pod plaštem nauke / Hrvatska na ljevici / Samo slobodan narod može živjeti autentično / Nešto je trulo na sceni Sterijinoj

kritika

KRITIKA — dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturnopolitička pitanja. Izdavač: Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7. Redakcijski savjet: Kritička sekcija DKH. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić, Danilo Pejović i Petar Selem. Glavni i odgovorni urednik: Vlatko Pavletić. Tajnik uredništva: Branimir Donat. Rukopise i stranke urednici primaju u prostorijama uredništva Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, svaki dan od 12—13 sati. Narudžbe i pretplate uplaćuju se kod Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro-račun broj 301-1-7097.

KAZALO

OGLEDI I RASPRAVE

Grgo Gamulin: Hrvatska na ljevici 722

Bruno Bušić: Igre oko hrvatskog suvereniteta 743

Ivan Pederin: Hrvatski jezik u vijeku sporazumaštva s osvrtom na povijest hrvatskog i srpskog 749

Ivan Čaberica: Samo slobodan narod može živjeti autentično 761

Hrvoje Šošić: Otkud suprotstavljanje dunavske gospodarske orijentacije Jugoslavije u svakom pogledu opravdanijoj jadranskoj 771

PROSUDBE I RAŠČLAMBE

Vlatko Pavletić: Jedno snatrenje Matka Peića u »Skitnjama« o kornjači i o Hrvatskoj 779

Čedo Prica: Nešto je trulo na sceni Sterijinoj 791

Dalibor Cvitan: Neka vrag nosi čovjeka 807

Đuro Šnajder: Rodoslovlje poezije Slavka Mađera 824

RASPRE

Danilo M. Radojević: Mitologija pod plaštem nauke 831

Nikola Crnković: Dvojbe, protimbe, potvore 838

Mate Šimundić: Reljković a ne Relković 841

Radoje Radojević: »Istina« Radivoja Šukovića 846

OSVRTI I PRIKAZI

Rafo Bogišić: Novo izdanje — stari problem (uz talijansko izdanje »Novih strojeva« Fausta Vrančića) 851

Enver Čolaković: Csukina Antologija »jugoslavenske« lirike 855

Ljerka Kuntić: Novi radovi o Eugenu Kvaterniku 860

LJETOPIS

O nacionalnoj strukturi u Službi javne sigurnosti 867

Stav upravnog odbora Društva književnika Hrvatske o općoj raspravi o amandmanima na Ustav SRH 868

Uredništvo »Hrvatskog sveučilišta« predlaže novu formulaciju 1. i 2. amandmana novog hrvatskog ustava 869

Stamparija »OGNJEN PRICA« — Zagreb, Savska 31

k r i t i k a

Broj 20 rujan listopad 1971

ogledi i rasprave

HRVATSKA NA LJEVICI

Grgo Gamulin

Smisao je naslova — u vremenskom tijeku, u dimenziji vremena — upravljen održanju i opstanku: kako svladati ovu povijesnu okljaštrenost i geografsku razmrvljenost, spoznati smjer razvoja i opstati s njim i u njemu?

Na čelu tijekova, dakle, ali izvan apstrakcije; no možda bi točnije bilo reći: između svakidašnjice i utopije o velikom spasu. Jedan je naš pjesnik nedavno napisao: *»Između činjenica i sna nema izbora, jer to je cjelina svijeta.«*[1] — Što smo — pored nebrojenih martirija — sačuvali iz povijesti? Razbijene fragmente utopija, iluzija i snova, blistavi mozaik misli i programa koji je danas naša povelja. Ona, naravno, ima i svoje crno naličje, jer je zbilja bila najčešće odviše teška, a da sukob između nje i te povelje, uzdignute kompenzacijom do utopije, ne bi bio kao bijeg od života i, neke vrste, bijeg od zbiljske slobode. Bile su to često iluzije što su nastajale u povijesnim procjepima, u »slijepim ulicama« našeg balkanskog postojanja, i panonskog, i jadranskog, i bilo je to kobno što su u toj našoj »cjelini svijeta« upravo snovi bili odviše blistavi, a činjenice tako mučne i ružne, i što nam preostaje sada negoli da tu povelju snova dižemo pred svojim povijesnim hodom kao znak raspoznavanja: Eto! takvi smo bili, misli su nam bile upućene svijetlim stazama, a ništa nam to nije pomoglo. Išli smo ipak po trnju, ali do zvijezda svejedno nismo stigli.

1. »U prošasti sjena puka . . .« (P. Preradović)

I tako, u ove dane kolovoza 1971, čitajući mnoge stranice i retke o narodu koji od vlastite povjesnice ne može učiti jer je izgubio smisao povjesnosti, ili ga, možda, još nije postigao, a u času kad nam je smirena mudrost povijesnih iskustava još jednom uzmanjkala (posve obraćeni svakodnevnom neposrednom iskustvu kako već jesmo), ovaj naš stari nesklad činjenica i snova postao je ponovno nemirno žarište svijesti: ne bi li se to što smo sačuvali od prošlosti moglo sakupiti i zbiti u lozinku koja ne bi bila izvedena iz nesagledive apstrakcije, nego iz okvira ovog istog iskustvenog tijeka, što od Grgura i Sedehe teče do ovih dana kad nam se čini da je već vrijeme, i da bi se moglo (po Karlu Marxu) *»izvršiti misli prošlosti«*. Da, ta nas je ista prošlost, često vezana za Utopije koje nisu bile samo to, nego su zaista bile i Iluzije, učinila opreznim

[1] V. Gotovac. Ovaj naš pisac varirao je istu misao u nekoliko navrata u svojim tekstovima.

prema lozinkama i geslima; koji uvijek znače kondenzaciju na posljednjoj granici, i nekako rizik u crno-bijelom; ali, kako se uopće ide prema budućnosti koja neće unaprijed biti abolirana ili prizemna? Ide se *(per aspera . . .)* uvijek putem koji vodi iz prošlosti, dakle iz poznatog u nepoznato, i upravo zato što nam je prošlost, davna ali i nedavna, jedino što pouzdano znamo, znanost o povijesti, sjećanje, naime, koje je i za Hegela bilo presudna kategorija postojanja, postaje pnovno konstitutivni faktor svijesti; ali i svakodnevnom, zdravorazumskom rasuđivanju je jasno *da postojimo dok se sjećamo,* i da su uspomene za pojedinca i za narod i dokaz života i jamstvo za nj. A povjesnica je naše »zajedničko sjećanje«, dakle produljeno i prošireno, nad-osobno postojanje, upućeno putem jedino mogućim: od pojedinca prema cjelini, od naroda prema univerzumu, pa kad je u tijeku 1970. u našem prostoru iskrslo zaboravljeno »šahovsko polje« (znak zaboravljene povijesti), našlo se često na istoj zastavi zajedno sa crvenom zvijezdom zlatom obrubljenom. *»Sloboda sadržava izmirenje — izbavljenje prošlosti. Ako se prošlost naprosto ostavi iza sebe i zaboravi, neće biti kraja razornim prestupima.«*[2]

Dva znaka, dakle, u istom povijesnom slijedu, a zapravo oba već pripadaju povijesti, njenom kontinuitetu i »ponovnom sabiranju« u sjećanju, uvijek u istom prostoru, koji je zbiljnost prvotna i stalna, a funkcijom povijesti, koja se u njemu i na njemu odvija, ta zbiljnost postaje i određujuća. Kao fizička konstanta ona određuje i druge konstante i varijabilije, pa je zato i odvajanje zemljopisa i povijesti u fakultetskoj obuci imalo svoje (negativno) značenje. Ne *postoji* samo vrijeme u prostoru, nego i prostor u vremenu, i to su temeljne kategorije svakog ljudskog postojanja, pa tako i nacionalnog. Vrijeme ljudskog postojanja je *vrijeme sjećanja,* ono nas određuje u svijesti, pojedinca i naciju, izdiže iznad materijalnog i animalnog prezenta. Vrijeme prošlosti je *ljudsko vrijeme,* poznato, intimno, povodljivo našoj volji (izboru!); vrijeme buduće je strano i nepoznato, može čak biti neljudsko, ne samo u orwelovskom nego i u »hidrogenskom smislu«. Vrijeme prošlo *jest* u sadašnjosti, vrijeme buduće prisutno je potencijalno, samo svojim neznatnim dijelom, izabiremo ga djelovanjem maksimalno napregnute volje, a da bi taj izbor imao iole izgleda da se djelotvorno ostvari, potrebna je ne samo stvaralačka imaginacija, sociološka u prvom redu, nego i golema koncentracija konkretnog iskustva, zabrinuta i usredotočena na vlastito postojanje, na minule konstante i varijabilije tog postojanja, i upravo iz pomanjkanja,ili uništenja ravnoteže između imaginacije i takve koncentracije dolazilo je u svijetu, i u nas, do »golema jada«, a put naše nove socijalističke misli, i života samog, nije drugo negoli traženje te ravnoteže. Otuda i ovaj »preporodni« povratak konkretnosti, a to znači i prošlosti, jer cjelina

[2] Herbert Marcuse, interpretirajući Hegela (*Eros i civilizacija,* izd. Naprijed, Zagreb 1965, str. 97). — O ovoj materiji sam poslije završetka pisanja ovog eseja naišao u »Pogledima« br. 4—5/1971. *(Na udaru kritike)* na mnoge sukladne misli; u prvom redu o minulom ahistorijskom vremenu, i prenaglašenoj kritičnosti (Z. Črnja i M. Gross), o presahnuću povijesne spoznaje (Z. Črnja, P. Strčić, M. Gross), ali najtemeljnije za naš problem je tumačenje društvenog *značenja nacionalne historiografije: »Mi još nismo ustanovili zašto se poslije revolucionarnog vihora 1941—1948. hrvatska historiografija nije konstituirala kao duhovna snaga, koja aktivno participira u stvaranju novih definicija narodnog života«* (Z. Črnja, str. 80); ili *za značenje mita,* tumačenje još značajnije jer potječe od »profesionalnog« povjesničara sa katedre: *»Povijesna pojava ima svoje značenje u sadašnjosti zato što je nekada stvarno postojala. Zamislimo neko buduće pokoljenje koje neće zanimati uzroci pojava i motivi pokretača razvoja, na primjer potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih godina našeg stoljeća, nego će ih promatrati i vrednovati isključivo prema aspektima i potrebama svog vremena. Zar je našem naraštaju svejedno hoće li se u budućnosti znati što se danas zbiva? Čovjek, naravno, nije samo razumno biće. Njemu su predodžbe o prošlosti nužno potrebne i u njegovu intimnom životu i kao poticaj za njegovu javnu djelatnost. Povjesničar ne može izvršiti svoju misiju povezivanja prošle i sadašnje povijesti ako ne shvati da ne može odbaciti mit kao puku laž. Mit je odjek nekadašnje povijesne pojave, ali on ne sadržava znanstvenu istinu. No, možemo li zahtijevati da se čovjek na svakom koraku rukovodi znanstvenim istinama?«* (M. Gross)

života (cjelina zavičaja) podrazumijeva kategoriju vremena u svim njenim dimenzijama, pa se tako pokazalo da okretanje kulturnoj baštini (i jeziku) proizlazi iz istog »refleksa«, izbora, zapravo, iz kojeg se digao i glas proizvođača protiv otuđenja plodova njihova rada, Tu se negdje očituje i stara Marxova misao o konstituiranju proletarijata kao nacije. Između podizanja spomenika kralju Petru Krešimiru i još uvijek aktuelnog deviznog problema ima više sociološke i psihološke korelacije negoli što mislimo; pisali o tome gotovo da nismo jer su i te korelacije još uvijek tabuirane narušenom ravnotežom, a vjera u automatizam materijalnog rasta supstituirala je bila naš »konkretni« kulturni voluntarizam. Tako nam se dogodilo da smo prošlost zaista »ostavili iza sebe i zaboravili«, a ona je ipak ostala prisutna, i o d r e d i l a n a s j e i mimo naše volje. Odredila nas je upravo tim zaboravom, koji je zatim u lančanom kauzalnom nizu odredio druge zaborave, ali u temeljima ovog hoda po rubu vremena nalazio se ovaj povijesni zaborav. *»U prošasti sjena puka . . .«* — što je iz tog određenja moglo proisteći u budućnosti? U svom daljnjem razvoju povijesni je zaborav nužno trebao dovesti i do egzistencijalnog zaborava, do posvemašnje ravnodušnosti, iz koje je, i u kojoj je svaki, pa i onaj najstrašniji, »bijeg od slobode« postao moguć.

2. ». . . u buduće niti sjena.«

I tako je povijest zaista ostala za nama; prostirala se preko mirnih stoljeća i iznenadnih buđenja, u gradovima, u ravnicama, u planinama, epska, zasanjana, okamenjena u porušenim spomenicima, pohranjena u arhivima, fabulozna do nevjerojatnosti a ispisana u svega nekoliko romantičnih romana: *povijest povijesnih procijepa,* kako to i dolikuje malom narodu koji se našao na predziđu i u podziđu, povijest seoba unutar granica-fantoma koje su se pomicale, i egzodusa izvan granica, koji su bili iznuđena pseudorješenja tih procijepa (egzodus turski, austro-ugarski i jugounitaristički), a označili su hemoragiju koja je i sam biološki život dovela do ruba propasti. Sami po sebi, bili su ti egzodusi posljedica okrnjene državnosti, ili čak (1918), i formalno posve izgubljene, pa nam se sada i smisao državnopravne teorije 19. stoljeća i borbe za nju objavljuje u svom dubokom smislu, kao i obnova te teorije od III zasjedanja ZAVNOH-a (1. stavak Odluka) do promjene Ustava 1971. godine. Bilo je potrebno dugotrajno i silovito, ali spontano sabiranje »konkretnog iskustva« da bi ta teorija, potisnuta u zaborav od razbuktale »sociološke imaginacije«, ponovno došla u žarište društvene svijesti; a došla je preko najkonkretnije provjere: *u oblasti privrednog života,* kad se dogodio događaj prema kome su, zapravo, već toliko dugo konvergirala iskustva i očekivanja: neposredni materijalni interes radničke klase »poklopio« se, u svijesti i u akciji, s interesom nacionalne državnosti, pa se državnopravna teorija pojavila ne samo kao korektura (a eufemizam bi bilo reći nadopuna) teorije internacionalizma, *shvaćenog u smislu sovjetskog federalizma,* nego i teorije samoupravnosti, koja je inače demokratizmu u Jugoslaviji otvorila neslućene širine.[3] Sada bi se trebalo bojati republičkog etatizma — kao da samoupravnost nije ante factum osigurala alarmne uređaje! Ima, uostalom, u marksizmu, u Marxovim tekstovima čak, jedna sentenca sa, bez sumnje, normativnim značenjem: *»Teorija se u nekom narodu ostvaruje samo u onoj mjeri, u kojoj ona ostvaruje njegove potrebe«* — a da je tome zaista tako, to nam je ilustrirala kolajna naših zaleta i povlačenja, zabluda i ispravaka, blistava u slučaju jednom i drugom; jer su radikalni prijedlozi redovno izazivali i oštre ispravke, i time poprimali duboko eksperimentalno značenje. Teorije su se u empiriji javljale i slamale, možda upravo zato što su bile apsolutizirane i jednostrane, dakle preslabo znanstveno utemeljene, *premalo teoretske,* a posebno je pitanje odgovornosti: je li tako baš moralo biti? Eksperimentiranje »u živo« — znao je poneko primijetiti s prizvukom prijekora, zaboravljajući da su iste »snage« u nemogućim situacijama preuzimale odgovornost za uspjehe kao i za neuspjehe, i da su se povijesne spirale uspinjale preko jednih i drugih. Na tom mučnom i zavojitom usponu nanovo utemeljena državnopravna teorija nije samo jedan nov uspjeh, i novi vrh u tom uspinjaju; ona je zapravo postala njegova *pretpostavka* u emotivnom i institucionalnom smislu (i otuda sve neugodne posljedice zaborava njenog značenja), nešto što nas *iz prošlosti* određuje i prisiljava na solidarnost i na vlastitu odgovornost, privrednu i kulturnu, a što će naše unutrašnje probleme učiniti zaista *našim,* sa čistim klasnim i, uopće, društvenim odnosima, pa dakle i krivnjama. Ovako su, na žalost, i odgovornosti i krivnje bile »ekstravertirane«, izbačene centrifugalnom snagom zaborava ne samo iz žarišta svijesti nego i izvan teritorija, i zvuči pomalo groteskno da je borba za ponovno *osvajanje tih odgovornosti i krivnjâ postala u jednom razdoblju pretpostavka »slijedećeg koraka«.* Tu je pretpostavku trebalo ugraditi ne u taktiku ili strategiju socijalizma, nego u njegova n a č e l a; i naša su politička tijela to izrazila formulom o jedinstvu nacionalnog i socijalnog načela. Politika nužno teži formulama upravo zbog njihove čitkosti i jasnoće, i baš tu se sada javlja dvosjekli mač svakog pojednostavnjenja, jer kako odrediti socijalno načelo kad se i pozicija i strategija socijalističke misli mijenjaju iz dana u dan (i od jedne zemlje do druge), a nacionalno načelo isto tako, ali zar ima drugog puta negoli tražiti uvijek nanovo, u k o n k r e t n o s t i ž i v o t a, i ta određenja i njihovu ravnotežu, odnosno jedinstvo. Od IV brionskog plenuma CK SKJ 1966, preko X sjednice CK SKH 1970. do izmjene Ustava 1971. to je traženje poprimilo oblike velikih poteza, i to, više-manje, u svim republikama.

Samo, jednostavnost političkih formula, zbitih u crno-bijelim suprotnostima, tu sada pokazuje svoje nedovoljnosti: njihovo političko institucionaliziranje još ne osigurava i njihovu provedbu, a u ovom slučaju dugotrajni je zaborav i odviše duboko oštetio društveno biće; a socijalno i nacionalno načelo niti su se *sami po sebi* odredili niti međusobno uskladili, pa ako određenje ovog prvog možemo sada s velikim nadama očeki-

[3] Da se svijest o problemu državnosti, kao i formulacija sama oblikovala upravo u najužem žarištu naše političke sfere (kao što je to svojedobno bilo s demokratizacijom društva, s idejom samoupravnosti) pojava je u tolikoj mjeri očita da ju je trebalo i psihološki iskoristiti — ako je trebalo — na mnogo suvereniji način. To su bile spirale društvene misli, stvaralačke i nove u razmjerima svijeta, a udio naše republike u njima bio je velik, često odlučan; u slučaju ideje o državnosti i inicijalan. One su rješavale moralne i psihološke probleme i djelovale sugestivno na ostale društvene i misaone sisteme u svijetu, i to ne samo na globalne (vidi ne samo reakcije naprednih koncilskih strujanja u nas, nego i crkvene hijerarhije, npr. Nadb. V. F. Franić, *Teologija i revolucija,* »Pogledi«, br. 6, Split 1971). — Na te su ideje i na njihovo provođenje pozitivno reagirali i mnogi pojedinci i znanstvenici, kulturni radnici u kulturnim društvima i uredništvima; u tolikoj su mjeri te nove misli odgovarale svjetskoj situaciji i duhovnim traženjima. Bila je to gotovo plebiscitarna potvrda njihova značenja. Tim više je iznenađivala izjava koja se često čula, a nije se mogla objasniti samo ideološkom ljubomorom: *»Pa oni posuđuju naše parole!«* — Sa nekog objektivnog povijesnog stajališta, što ljepše od toga! Suputnici, sumnjičavci, mnogi koji su čekali i stajali po strani, ili su bili blokirani svojim ideološkim, religioznim određenjima, prihvatili su naše pozicije i prijedloge, i njihova je rezonanca danomice bivala sve snažnija i djelotvornija. *U tako stvorenom novom misaonom i političkom prostoru bilo je lakše djelovati, a progresivne su misli nezaustavljivo krčile put.* Jesmo li bili ljubomorni zato što više nisu bile s a m o n a š e ili zato što uz te misli i prijedloge nisu prihvatili i s v e o s t a l e? — U ovom drugom slučaju bio bi to ne odviše decentan (ili suvremen) zahtjev za apsolutizacijom, posve tud demokratskom društvu, a nedjelotvoran i zastario u našim okolnostima.

vati, ovo drugo kao da je prepušteno — valjda iz permanentnog socijalističkog straha — novom automatizmu ustavnih i privrednih odrednica.[4]

Zakočeno je, međutim, izričito »buđenje sjećanja«, tako da je zadržan razvoj osjećajnih snaga bez kojih je teško vjerovati da bi se nacionalno načelo moglo provesti, tj. da bi se, *bez uvjetovanja* kriterijem strategije i taktike Revolucije, ono zaista sjedinilo sa socijalnim načelom na jedinstvenom putu prema posvemašnjem oslobođenju. I to je, izgleda, trenutak kroz koji prolazimo, odnosno, u koji smo ušli odmah pošto su ustavni amandmani bili prihvaćeni.

I kad jednom iz duljeg vremenskog razmaka budemo, unatrag, ocjenjivali ovaj trenutak i ovu »današnju prošlost«, bit će nam posve jasno da je upravo odsutnost tog osjećajnog doprinosa, u školi i na ulici, u knjigama, u životu privatnom i javnom, oslabila osjećaj zajedništva. Bez sjećanja na veličinu prošlosti, i na značenje zajedničkih otpora i napora u njoj, *privatne vrijednosti* redovno izbijaju u prvi plan; one razbijaju koheziju današnju i »buduću«, to jest misao na dimenziju vremena koje tek dolazi. Iznenadili smo se čak kako su novi naraštaji u tu ravnodušnu prošlost, koja se bez štete može zaboraviti, *uključili i nedavnu oslobodilačku povijest,* ali nije li upravo u tome »zakon prezenta«? On djeluje dosljedno i razara sve što je bilo.

Protiv njega diže se stvarna »volja za opstankom«. Ako protiv apsolutizacije prezenta nije dovoljna jedna brana, ona koju čine institucije, razumne i suvremene, neophodno je izazvati povijesno sjećanje koje će institucijama dati podlogu u područjima jačim od razumijevanja i shvaćanja; ako je i to još uopće moguće u ovom potrošačkom univerzumu, koji se sve više sastoji od kruha i igara. Pa ipak, u cjelovitosti pojedinca i naroda postoje ta područja osjećanja i htijenja u kojima obrambeni refleksi djeluju automatski upravo zato što počivaju na dugom sjećanju i na provjerenom iskustvu. Iskustvo, naravno, može provjeriti u prvom redu povijesna znanost, i otuda značenje povjesnice. Ona, naravno, ne donosi samo osjećanje nego unosi racionalnost u ta područja, demitologizira ih, razbija obmane, ali zadržava i održava volju za održanjem i opstankom, i kad se tako shvaćena i tako organizirana koheziona snaga veže s načelom socijalne pravde, sa sviješću i voljom proletarijata koji ne može osloboditi sebe a da ne oslobodi cjelinu društva, osigurana je — u načelu — cjelovitost Revolucije. Smirena prošlost sa svojim osjećajnim moćima nastavlja se u suvremenosti *sa* njenim iskustvima i *u* njenim iskustvima.

I to je, u našem slučaju, Hrvatska na ljevici.

3. »Bogom prokleti i nevirni Hrvati . . .« (Pop Dukljanin)

A slučajevi su uvijek bili drugačiji i posve konkretni. U gustoj »šumi vremena« kako pronaći unatrag što je bilo »u smjeru razvoja« a što nije, kad se razvoj mogao i drugačije (bolje) dogoditi? Ako »kroatocentričnost« i prihvatimo kao prvi kriterij (jer se radi o samom subjektu koji se razvi-

[4] Temeljni neriješeni problem je, naravno, nova ravnoteža slobodnog tržišta i plana, a unutar tog problema dvije bitne relacije tako nerazborito i nepotrebno ignorirane: ona prema industriji i radničkoj klasi (pitanje akumulacije i proširene reprodukcije, koju smo prilikom ustanovljenja samoupravljanja »zaboravili«, uključivši problem »minulog rada«), i ona prema selu i individualnom poljoprivredniku. Tu smo 1962. god. raspuštanjem Zadružnog saveza i prepuštanjem preostalih poljoprivrednih zadruga na terenu njihovoj sudbini, počinili težak grijeh prema velikom dijelu našeg življa, *i lišili ga moćnog sredstva socijalizacije.* A što je pomanjkanje socijalizacije sela značilo za prisilnu deruralizaciju i za preranu urbanizaciju tog življa, osjetili smo teško sve do nesagledivih posljedica radne emigracije i depopulacije.

ja i oblikuje), može li to biti dovoljno, kad je zapravo riječ o političkoj i kulturnoj okolini koja se, i sama diferencirana, složeno i asinhronično razvija, i o korelativnim odnosima prema njoj?[5] I koja je to »lijeva strana«: ona koja je jamčila opstanak, makar da i nije predstavljala najprodorniji vrh opće povijesti, ili ona koja je navodno osiguravala revolucionarni napredak u krilu civilizacije?

Nema apsolutnog rješenja ni nekog apsolutnog nacionalnog duha koji bi predestinirao ocjene i odluke. Kao za sve male narode koji su se »desili« na raskršćima, postoje samo situacije i postoji hod po mukama. Je li nam dopušteno projicirati rezultate povijesti (*ex post*) u te minule situacije, za koje su nam možda poznati tek neki podaci i parametri? *Samo, što bi bez toga bila povjesnica?* Skup dokumenata, kronika i priča koje se pasivno primaju i prihvaćaju? — Postoji, međutim, mogućnost saznanja i ocjena na znanstveno utvrđenim i objašnjenim relacijama između konstante *načela održanja* grupe (plemena, jezika, naroda, nacije) i druge »konstante«: kretanja »opće povijesti« prema višim stupnjevima; a to je upravo ono što nam je uzmanjkalo, nešto poput filozofije nacionalne povijesti iz koje bi se mogla »čitati« iskustva. Samo, niti takvu neku knjigu ne treba smatrati filozofijom (to je naprosto povjesnica *koja nije samo kronika),* niti čitanje te knjige mora obavezno značiti i njenu primjenu, jer se i parametri i koordinatni sustav, unutrašnji i vanjski, ne mijenjaju samo iz desetljeća u desetljeće, nego iz godine u godinu. Danas, u suvremenosti, ova druga »konstanta«, načelo napretka zapravo, kao neka konstanta kretanja, to je »stvar politike«, i spada, u prvom redu, u oblast politoloških istraživanja. Ali ako ta aktualna istraživanja, ili rješenja, ili samo težnje, lišimo povijesnih iskustava, koja nisu drugo nego zaključci i misaoni tokovi što gravitiraju oko načela održanja i proistječu iz njega, tada u nastaloj dezekvilibriji nećemo naći Hrvatsku na ljevici.

Nije to nikakva romantična vizija, ni idealizacija prilika, ni opravdavanje neprilika, nego istraživanje mogućnosti i nemogućnosti ove zemlje na predziđu, njenog hoda između procijepa. Kako to da je preživjela, a kako je, možda, mogla preživjeti lakše? Jesu li se trebali, dobrovoljno i brže, »integrirati« ovi *Paganoi,* nasljednici Ardijejaca ispod Cetine, a i onaj »pessimus dux Croatorum« što je bjesnio po Jadranu? Pa, ni naš kulturni i jezični partikularizam dug 1000 godina, od IX. do XIX. stoljeća, *l'enigma del glagolismo,* rekao bi A. Cronia, nije bio zacijelo »na smjeru« kulturne europske integracije; isključio je zapravo znatan dio našeg kraja iz univerzalnih »komunikacija«, odrezao nas je i ogradio, ali da on nije podigao ovu tanku branu prema Zapadu, što bi bilo od našeg sjevernog Jadrana? Tamo nije bilo visokih dubrovačkih zidina da obrane hrvatsku književnu Arkadiju, a nije ih svugdje ni moglo biti.[6] Ne treba zaboraviti da smo našu književnu latinštinu integrirali (i to samo unutar tankog sloja književnih i kulturnih radnika) tek 1970, to jest počeli smo taj proces uključivanja veoma kasno, možda beznadno kasno, a bio je to baš univerzalistički *corpus separatum,* također plod našeg življa, ali koliko je on konstituirao u povijesti naše narodno biće, i ukoliko ga je branio? Kako u samim počecima naše pismenosti procijeniti držanje kralja Tomislava prema glagoljaštvu i biskupu ninskom na koncilima godine 925. i 928, a kako ono Petra Krešimira IV. na koncilu go-

[5] S. Lipovčan, *Znanost povijesti i pitanja kroatocentričnosti,* »Dubrovnik«, 1971, br. 2, str. 81.

[6] *»Čitava stoljeća glagoljica je bila oblik stihijskog pučkog otpora protiv svih onih 'evropeizatorskih' procesa koji su ugrožavali hrvatski etnički partikularizam, pa joj je to davalo začuđujuću žilavost poistovjećujući je s najotpornijim žilama ovdašnje partikularne tradicije.«* (Z. Crnja, *Kulturna historija Hrvatske,* Zagreb 1964, str. 113)

dine 1060, kad su se — nasuprot strahovito moćnom političkom i kulturnom univerzalizmu — oni našli u dilemi, za ocjenu koje nama danas nedostaju i podaci i mjerila: ili ući u krug velike moći koja će i njihovu organizaciju ozakoniti (a otkuda nam sigurnost da za učvršćenje državnosti to nije čak bilo neophodno?) i *»mare nostrum«* osigurati, i otoke, i bogate gradove na obali; ili pak ušančiti se u Zagori sa svojim pastirskim plemenima, pisati i svom bogu služiti *»in barbara seu Sclavinica lingua«*, izvan dodira s općim (latinskim) medijem saobraćanja, i s oslonom (*»filozof že reče«*) na jedan već daleki autoritet, koji je bio i prekinut i zaboravljen. Djelovao je kod ovih monarha već njihov intuirani *ragione di stato*, ali to ih nije moglo izvesti iz nebrojenih sukoba i suprotnosti koje su se tragično razriješile 1089. god. *»u petih crikvah na Kosovi«*. I tu su *»Bogom prikleti i nevirni Hrvati«* bili na ljevici nasuprot jednoj »velikoj ideji«: mjesto da — Cruce signati — sa svojim kraljem, toj ideji zaprisegnutim (*»Ja Dmitar koji se zovem i Zvonimir . . .«*), krenu na Jeruzalem, oni *»vazeše zlu misal i nepraveden svit, i meju sobom zlo viće učiniše«* — a što se kraljeva kletva obistinila, bilo je dokazom da je prokletstvo niklo iz situacije, kao što je od tada nicalo i kasnije, u toku cijele povijesti, kroz procijepe koje smo nazivali diplomatskim nazivima: Pacta conventa, Pragmatička sankcija, personalna unija, ili trijalizam, ili čak književnim naslovima kao *Croatia rediviva* ili *Razgovor ugodni naroda slovinskog . . .*

I glagoljaštvo je trajalo dalje u toj situaciji (a situacija je uglavnom bila geografska), heretično sve do XIII st., a kasnije kao klaustar svijesti, omeđen i zato spasonosan.[7] Uvuklo se bilo glagoljaštvo u crkvu *»contra jus et fas«*, rekao bi Farlati, a i u opću pismenost Hrvata, i pokušalo se identificirati s njihovim kulturnim bićem. Bilo je potisnuto tek u XIX. st. Je li bilo »na kursu napretka«? — kako nam »ortodoksno« zvuči tako postavljeno pitanje u našoj prošlosti, stostruko uvjetovanoj i stostruko ugroženoj! — a istina je jednostavna kao svakidašnjica: za drugo nešto naprosto nije bilo snaga. U dilemi: prihvatiti opću kulturu (latinsku i, kasnije, talijansku) i nestati ili održati svoje morlačko, seosko, hrvatsko biće i opstati u svom klaustru, na obali tako lijepoj i bogatoj da danas bez nje naše postojanje ne možemo ni zamisliti — to je uvijek bio *problem snage i moći*, i ovaj je naš rasuti etnos (bez državnog žarišta) ponajviše nagonski mogao osjetiti i ocijeniti taj nepovoljni »odnos snaga«. I održanje glagoljaštva bila je posljedica takve nagonske ocjene; u pojedinim regijama samo — jer za prodor na prednje planove kulture ono nije bilo ni neophodno ni prikladno: Dubrovnik docet! Tek, ni takvog državnog mikrokozma nije drugdje bilo, a jezični medij bez dvorskog ili drugog kakvog konstitutivnog žarišta teško je mogao ostvariti normu vrijednu i važeću za cjelinu teritorija i naroda. Do kada je latinština trajala u Hrvatskom saboru? Do kad talijanski jezik u Dalmatinskom saboru?

Umiranje kasnog glagoljaštva, od prvih misala i žakana Jurja iz Roča preko pokušaja Vincencija Zmajevića (Seminarium Zmajoillyricum u Zadru 1727.) do ofenzive osorskog biskupa Rakamarića u XIX. st. jedno je od najtužnijih poglavlja hrvatske kulturne povijesti, desperatni pokušaj otpora, makar i u slijepoj ulici (a možda i memento za današnje dijalektalne ograde), srećom kompenziran medijem latinske kurzivne minuskule na podlozi književnosti nastale u mikrokozmu Dalmacije; znak i opomena

[7] *»Sve je to bila vrlo slaba i mršava hrana za hrvatske glagoljaše u XV stoljeću, kad se isporedi sa cvjetanjem humanizma u Italiji, a donekle i u dalmatinskim gradovima. Hrvatski pismeni ljudi onog vremena, koji većinom nisu znali ni latinskoga ni talijanskoga jezika, ostavljeni sami sebi, bez više nauke i obrazovanja, ogreznuše u uskom horizontu sredovječnog znanja.«* (B. Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti*, I, Zagreb 1913, str. 32).

o značenju tvrdih bedema (državnosti, u jeziku današnjice), s integracijom nedovršenom u XIX. st., i s baštinom te nedovršenosti do dana današnjega.

4. ». . . i meju sobom zlo viće učiniše« (Pop Dukljanin)

Ali sve otpore, bune i buntovnike ove naše razmrvljene prošlosti jedva da je moguće nabrojati. S njima, i s ispisanim knjigama, latinskim i hrvatskim, i s idejama rasutim po univerzitetima svijeta, po dvorovima, i sve do Sibirije, raste ova naša povjesnica do razmjera koje ne možemo ni sagledati, do čuđenja s kojim ulazimo u jezgru njene zagonetke: je li to zaista bilo moguće? Je li se to uistinu tako dogodilo?

Bili su to pokušaji održanja i konstituiranja, makar samo u fragmentima, pokušaji ideološki i crkveni, plemenski i komunalni; bilo je nebrojeno mnogo mučenika i zanesenjaka, između krvave zbilje i povelje snova. Ili smo *zlo viće činili* ili smo pjesme pjevali, elegije i karmine, ali i *»pogane, lotrene i nečiste popevke«* (N. Krajačević); čak su nam glavni urotnici bili pjesnici: svete aveti što se iz stoljeća u stoljeće, u zloslutne sate, pet minuta prije ponoći, javljaju iz ugašenog sjećanja.

»Bezbožni Kačići«, bogomili, krstijani, plemeniti muž bosanski ban Kulin, splitski knez Višan — *fautor hereticorum* — humanisti i poetae laureati, onaj komediograf dubrovački i svjetski, pobunjen protiv *»dvadesetorice monstruma, razoružanih i suludih«*, i vjesnici novog slavenskog univerzalizma od *Vile Slovinke* Jure Barakovića i disertacije Vinka Pribojevića *De origine . . .* do Mavra Orbinija, pisca povijesne vizije slavenstva (1601) i do njena pjesnika Ivana Gundulića i do Jurja Ratkaya — jesu li svi oni bili natražni ili napredni, partikularisti ili univerzalisti, na desnici ili na ljevici? — Bilo je to traženje izlaza i prolaza da bi se život omogućio, nagonsko i spontano istraživanje obzorja, dalekog kao što je bio dalek Tobolsk Jurja Križanića u Sibiriji.[8] Bile su to one vječne hrvatske dileme, između nebrojenih martirija i utopijskih eskapada. Kad su Turci stigli do Jadrana (»Molitva suprotiva Turkom«), rješenja su se ograničila u svom registru, ali su se radikalizirala. P r o c i j e p s e p r e t v o r i o u p r o v a l i j u. Rješenja koja su se priklonila Zapadu stizala su do jezične (nacionalne) negacije: *»stribiliginem illyricam«* ironizira Ilija Crijević naš govor u samom Dubrovniku, ali zato se kod Zoranića ne samo nastavlja na kulturnu području obrana, poslije Marulića i Lucića, nego se još jače potvrđuje baščinska autoidentifikacija i svijest o tragičnosti položaja na »predziđu«:

»Blaženi ki umrit prija jimiše rok,
neg baščine vidit u tuko grd prirok.«

U tom položaju nije bilo mnogo izbora, a niti izgleda: za »seljačkog kralja« (1573), kao ni za feudalnoga (1671). Poslije Krbave, 1493, preostao je samo Cetingradski izbor, a što se jedan veliki Frankopan (onaj brinjski) čak radovao porazu Mađara na Mohaču 1526. (*»gdo bi mogal pod njimi ostati«*) bio je to izraz povijesnog žrvnja što je počeo da nas u novoj konstelaciji melje na ovom poprištu, ali ujedno i izraz v o l j e z a o p-

[8] V. Jagić, *Život i rad Jurja Križanića*, Zagreb 1917. — M. Krleža, *Juraj Križanić*. Historija naroda Jugoslavije, II, Zagreb 1959, str. 1007 i dalje.

stankom.[9] Bio je to sada četverostruki žrvanj: turski, njemački, mletački i mađarski; i bilo je dovoljno da od Cetingrada do početka urote prođe nešto više od jednog stoljeća da se branitelji hrvatske državnosti od Habsburga okrenu čak Turcima, a poziv Zrinskoga kmetovima naslućuje da su se, usred feudalizma, tu već javljale nove misli, izvan ili barem mimo Verböczyjevog Tripartituma.[10] Ali za pitanje naprednosti i veličine u onom srednjoeuropskom paralelogramu sila za nas je u tom trenutku najznačajnije ono: *»me Croatam et quidem Zrinium esse scio«*, i bilo je značajno što s mottom *»Bogom prokleti i nevirni Hrvati«* ponovno *»... vazaše zlu misal i nepraveden svit«*, jer se s tim probojima volje za opstankom pred našim očima slaže ovaj mozaik naše povijesti, crveniji od svakog kraljevskog grimiza. Na tom mozaiku nalazi se i glava fra Balda Lupetine, što je u pozzima Duždeve palače u Mlecima provirivala iz neke rupe i propovijedala »stvari od istine«, koje je on svojedobno učio i svog Labinjanina Matiju Vlačića, a koje je ovaj uskoro uzdigao do vrhova svjetske znanosti i politike.[11] Na tom mozaiku raste i novi protestantski univerzalizam hrvatske grupe u Urachu, i onaj protureformatorski, jer su vjerski i kulturni univerzalizmi bili tadašnji oblik postojanja. *Sve su aposteriorne ocjene u tim okvirima nesigurne, problem autoidentifikacije jedva da se mogao i nametnuti dok su Turci držali Klis i Sisak,* a Nijemci, Mađari, Mlečani i papa bili jedini realan oslon za golo održanje. Što se u tim prilikama moglo očekivati od namjere Stipana Konzula i Antona Dalmatina koji su božansku istinu *»hrvatskim jezikom mej vnoge narode«* htjeli rasprostraniti? I njihov protivnik Frane Glavinić iz Kanfanara mislio je, nužno, u tim općim okvirima dok je formirao jezični medij *»za mnoge države«*; očito, do autoidentifikacije na tom našem vojnom i ideološkom razbojištu nije moglo doći. Kako sakupiti rasute udove zavičaja, kojim jezičnim, političkim, kulturnim sredstvima — to su događaji tek trebali pokazati, a da su oni to doista pokazali, to je upravo zagonetka ove prošlosti. Nismo, naravno, samo »zla« vića učinili, nego često i »dobra«, ali i ako problem njihove motivacije i njihove opravdanosti izmiče danas našoj procjeni, jedno nam se ipak čini sigurnim: ovaj je narod na svom stoljetnom razbojištu činio mnoga *vića,* shvaćao i prihvaćao mnoge ideje, i s ostacima preostalih snaga težio je prema prednjim položajima svjetskog obzorja. Mogao je do njih doći samo *iz svog i preko svog obzorja,* a kad mu je ovo bilo zatvoreno, nastojao je barem opstati, da bi prvom prilikom opet rastvorio vidike. Iz svog je procijepa onda tražio svoj veliki spas: sveslavensko, ilirsko, jugoslavensko, vjerujući da se neće izgubiti u tim širinama. U stvari i ta su spasenja bila iznuđena situacijama kao i ono ugarsko, i habsburško, i ono nagodbenjačko; neka od njih su bila izmaštana, a druga veoma »realpolitična«, ali nijedno nije bilo »usko« ili partikularističko. Nisu nam potrebne nikakve idealizacije ni romantične retrospektive; to su *naprosto bile situacije,* geografski položaj i onaj politički izvojšten s ostatkom snaga, koji su nas činili i učinili takvima kakvi jesmo. No kao uvijek kad se za neku cjelinu radi o biti ili ne biti, kao što se za nas radilo gotovo kroz cijelu prošlost, može se mo-

[9] *»Ovaj je stav bio simptomatičan. Bio je to početak jednog domaćeg velikaškog programa koji će stalno oscilirati u pogledu svojih strateških koncepcija (one neće biti protumađarske već protunjemačke), ali s obzirom na svoj krajnji cilj on neće doseći relativno visok stupanj principijelnosti i političke izgrađenosti. Na njegovoj bezuspješnoj realizaciji naći će smrt nekoliko velikih magnatskih ličnosti.«* (Z. Črnja, sp. dj., str. 300)

[10] Poslije simpozija u Čakovcu, najnoviji osvrt koji problematizira značenje urote na osnovu jednog mišljenja V. Spinčića je: P. Strčić, *Osvrt na okletvu,* Dometi 4—5/1971, str. 103.

[11] M. Mirković, *Matija Vlačić, Ilirik,* Zagreb, 1960. — Historija naroda Jugoslavije II, str. 457 i dalje.

bilizirati jednostavan kriterij: nije napredno, niti je na ljevici ono što traži nestanak te cjeline, kao što nije *samim tim* napredno *sve* ono što joj opstanak jamči. Ali između načela opstanka i napretka takve cjeline i općih svjetskih načela, naprednih i lijevih, ne može doći do proturječja i sukoba, a ako do toga ipak dođe, to može značiti samo jedno: da ta načela nisu ni napredna ni lijeva.

5. »Gdje je Hrvatska? Ne mogu je naći na karti.« (L. Kosuth)

Kad je sa zlom »srićom Zrinskom« započelo dugo umiranje hrvatskog feudalizma na sjeveru, na moru je s Madridskim mirom već 1618. bio prestao oružani otpor Veneciji. Naš »Novi vijek« počeo je i protekao u traženju moćnog zaleđa sve *»do severnih, pustih, ledenih i nenastanjenih stran«* (P. R. Vitezović): Natio Illyrica, Il regno degli Slavi — sve do kasnog doba, ali vlastiti otpori, nacionalni i individualni (ako je moguće dijeliti ih), daju toj *povijesti ideja* uvjerljivost velike povijesne vitalnosti. Nije moguće ni nabrojiti ih u ta dva *plorantis Croatiae saecula duo:* od Petra Berislavića na Vražjoj gori god. 1520. do Dubrovčanina Nikolice Bunića u Silistriji na ušću Dunava god. 1676, pa i u XVIII stoljeću: Mateša Kuhačević u Spielbergu *(»bubnji se ne čuju, barjak se ne vije«),* Filip Grabovac u piombima — sve do tzv. »jozefinista« i masonskih loža Ivana Draškovića, do »drva slobode« u Zagrebu god. 1794. i samoubilačke smrti jakobinca Josipa Kralja god. 1795. To su već novi odrazi velikih kretanja u svijetu i desperatni pokušaji da se na ovoj apsurdnoj margini, u jeku germanizacije i apsolutizma, prije nego što je apsurd potpuno zavladao, u njih uklope pokušaji naših konkretnih rješenja. Povijesne knjige i povijest kao poezija (A. Kačić Miošić) već su se ranije javile kao posljednja skrivena nada, odnosno, mi ih barem danas tako procjenjujemo, začuđeni što se ni prosvjetitelji ni jakobinci nisu javili kao nosioci nacionalne autoidentifikacije; očito, nedostajala je za nju jača društvena podloga. Banovi nose mađarska imena, svaka nacionalna reakcija protiv bečkog centralizma izostaje, jer se vladajuća klasa oslanja na mađarsku. Hrvatska u tim teškim razdobljima nema snage za napredna rješenja, ali njena desnica dovodi je u sve teži položaj. Na budimskom saboru 1790. ona se (a hrvatski su nunciji došli s velikim planom Nikole Škrleca) već sudara s prepotentnom sviješću Mađara s kojima je Hrvatsku vezao i posljednji oslon i trag nezavisnosti: historijsko državno pravo. Sudar, naravno, počinje na problemu jezika, i jezik će odsada biti poprište borbe i obrane. Reagirao je tada protiv »skitskog« jezika ipak Tituš Brezovački *(»Libera regna sumus . . .«)* jednom latinskom pjesmom, u kojoj se izričito javlja hrvatska narodna misao.[12] Reagirale su i dvije županijske skupštine. Ali od tog se trenutka zaoštrava i nerješiva dilema Hrvatske: s Peštom ili s Bečom, već stari procijep, doduše, koji sada postaje svakodnevna mora političara i književnika, u crescendu koji je imao i svojih uspona i padova, preko 1848, 1861, 1868, 1895, 1903, 1905, sve do (još jednog) pogrešnog razrješenja 1918. U njemu su se gubile bitke i propadale su pobune, značaji su stradali, suborci i prijatelji grizli su se i progonili. Teško stoljeće, s nadom nekoliko puta propalom, pa ipak: nije bilo »plačno« ni beznadno. Dva kobna događaja postala su i ostala njegovi *»zli biljezi od istine«:* poraz u 1868 — hrvatsko-ugarska nagodba, i pogreška u 1871 — pokušaj ustanka Eugena Kvaternika u Rakovici; ali u povijesnom životu malih naroda (u povijesnom žrvnju, zapravo) uvijek

[12] M. Ratković, *Djela T. Brezovačkog,* Zagreb 1951.

ima poraza koji su svjedočanstvo otpora i borbe, i pogrešaka koje su kao znaci očaja ali i neugašene nade. To su mračni nimbusi što svejedno sjaju.

Geografska situacija odredila je i ovo stoljeće već na samom početku. Što znači *»drugo priobličje«* koje je u svom prvom broju *Kraglski Dalmatin* obećavao Dalmaciji 1806? — Još jednom se naša domovina našla suočena s univerzalnim progresivnim kretanjem, ali ni ono nije apeliralo na njeno nacionalno biće; ta Vincenzo Dandolo je bio njegov predstavnik i lokalni promotor! Moglo se, naravno, očekivati da bi reforme u duljem slijedu bile dovele do društvenog i idejnog konstituiranja, ali niti je bilo vremena za to, ni mogućnosti, u golemom sudaru europskih snaga pa je i fra Andriji Dorotiću lako bilo »dobro viće« učiniti. Što je na drugoj antiilirskoj strani bio ban Ignjat Gyalay Maros-Németh, dobro ocrtava tu političku pukotinu, i opasnost koja se već nadvila nad povijesnim tokom: da se ime »Horvatov« identificira samo s kajkavskim narječjem i područjem. Bio je to za nas okvirni problem u doba Svete Alijanse.

Oko kojeg žarišta se narodna svijest o sebi i mogla konstituirati? Nije bilo ni dvora ni državnog središta, a i crkva, književnost i administracija čak, produljile su život srednjovjekovnom latinitetu. Poslije »Ephemerides Zagrebiensis« (1771) i novine su naše zaista bile efemerne, ili uopće nisu ugledale svjetlo dana: kao »Slavenski feniks« Antuna Nagya 1813, ili »Oglasnik ilirski« Jurja Šporera 1818, kojemu je sam Maksimilijan Vrhovac odgovorio *»da mi tomu još nismo dorasli«*.[13] I zaista, u tom dugom razdoblju Svete Alijanse i Metternicha umiranje našeg feudalizma prešlo je u agoniju, a revolucijom zastrašeno plemstvo triju županija (na desnici) zaključilo je 1830. god. (u trenutku, dakle, kad je u Budimu izašla »Kratka osnova« Ljudevita Gaja) da se u sve škole uvede obavezno učenje mađarskog jezika, tako da Hrvati *»nauče mađarski jezik kao i Mađari«*. Nije to bio mazohizam slabih, nego agonija društvenog ustrojstva, koje je zakočilo razvoj liberalizma, tako da je zakašnjenje ovoga za mađarskim slobodoumnim nacionalizmom dobrim dijelom odredilo njen inferiorni položaj; većim dijelom, međutim, odredio ga je njen geografski i politički položaj. Čak su mlađi jurati, koje su izaslanici poveli 1832. na sabor u Požun, ustuknuli. Trebalo je zakloniti se za stara municipalna prava, a to je značilo zajedno s kulturnim i nacionalnim položajima braniti, protiv urbarskih zakona, i stare društvene pozicije.[14] Ali te godine već je Ivan Derkos napisao *Genius patriae*, grof Janko Drašković svoju *Disertaciju*. Kapucinska je ulica u punom zamahu.

Ilirska ideja i hrvatski preporod nisu djelo nikakvog određenog društvenog sloja, nego je tu, u novom položaju, dozrela vjekovna »misaona baština hrvatske kulture«.[15] Otuda i labilnost tog kretanja, ne samo politička, između Austrije *(aula est pro nobis)*, slavjanstva, Beograda i pariskih revolucija, nego i nacionalna. Oslon na slavenstvo i jugoslavenstvo pratit će je do Starčevićeva obrata, a bilo je to ono vječno iznuđeno traženje zaleđa (makar u Beču) koje je upropastilo Gaja, zaplelo Jelačića u mreže Franje Kulmera, a Mažuranića odvelo preko ruba Realpolitik-pozicija. A dovoljno je spomenuti Kossuthov odbor za ispitivanje prilika u Hrvatskoj iz 1847, zakonske nacrte o »Ugarskom primorju«, i o slavonskom Tóth-országu, sve prije 1848.

Dalje je sve teklo po logici procijepa. Poznata je slutnja P. P. Njegoša: *»...i velika vaša žrtva, ako se prinese vražjem oltaru, iznevjerena je naša narodnost«*, a Ljudevit Vukotinović usred Zagreba piše u tom istom času: *»Pa kud je išla vojska naša?«* — ali sudar između neposredne opasnosti i revolucionarne ljevice tako je oštar da sam Vukotinović ne vidi drugog izlaza (upravo u smislu razvijanja naših reforma) nego: *»da se u administrativnom obziru od Ugarske posve odcijepimo«*.[16] A napisano je to u programatskom spisu intelektualne ljevice onog vremena. Postojao je, dakle, i »božji oltar« na hrvatskom obzorju, *ali tako utopijski udaljen, da se o njegovoj funkcionalnosti nije moglo ni govoriti*, a polarizacija unutar preporodnih snaga (recimo na liniji Vukotinović — Mažuranić) bila je upravo zagušena brzinom događaja. Kompromisi i ponude Batthyanya i Deaka u kolovozu 1848. došle su prekasno i nisu mogle »funkcionirati«, a Deakovo kasnije držanje prilikom sklapanja hrvatsko-ugarske nagodbe, 1868, bjelodano dokazuje kako bi se mađarsko stajalište bilo formiralo u slučaju pobjede. Kako se pak očitovala bečka varijanta koja je i pokušana poslije Solferina i »listopadske diplome«, pokazuje nam Šokčevićeva »banska konferencija« (26. XI. 1860 — 17. I. 1861), i uzmak Beča sa februarskim patentom, 1861, unatoč uspjehu Strossmayerove deputacije kod kralja 2. XII. 1860. Ipak, teško da je u našoj historiografiji ispravno ocijenjena mogućnost realističke politike Mažuranića kao kancelara i njegove zamisli o nagodbi s Austrijom prije nego što to učine Madžari. Kakve je izglede imao proces započet s famoznim i bez sumnje velikim uspjesima sabora od 1861. i čitava ova »konstrukcija stvarnosti« (J. Horvat) nasuprot »pravnom procesu« narodne stranke, a u okviru federalističkih inklinacija Schmerlingova kabineta. U stvari, nikakvih jamstava nisu imali ni samostalci (»centralisti«) ni pisac njenog programa (»Uvjetno ili bezuvjetno?« — valjda I. Mažuranić), osim »pravdoljublja« cara Franje Josipa, kao što ga nisu imali ni narodnjaci, tada već praktično unionisti, sa svojom vjerom u *iura municipalia* — i u toj dilemi bez jamstva i bez izgleda zar je neobično da je propala lijepa i čvrsta pozicija sabora iz 1861, *»divljeg parlamenta Zvonimirove krune«*, izražena u čl. 42. — Beč ili Pešta, to je hamletovska dilema za koju mi danas nemamo ni mogućnosti ni prava na procjene. Hrvatska tu više nije mogla biti ni na kakvoj ljevici, jer ove na sagledivom obzorju za nju *nije uopće bilo*. Ali bilo je naravno napredno i pokazalo je ponovno svu širinu vrhovnog službenog tijela hrvatskog naroda, kad je Sabor iz 1861. godine sa čl. XXXI naglasio punu ravnopravnost srpskog naroda u Trojednici, kao što će to svečano učiniti i Sabor iz 1866.[17] Okruženi obzorjem koje se sve više zatvaralo, tadašnji predstavnici naroda, kakvi su već bili, činili su što je bilo u njihovoj moći. A u njihovoj moći bilo je tako malo mogućnosti. Je li Schmerlingov Reichsrat — parlament bez zakonodavne moći! — mogao otvoriti neke izglede prema federalizaciji? Je li adresa Franje Deaka, kojom su Madžari odbili veljački patent, i uopće, jesu li njihovi ublaženi stavovi i odnosi prema Hrvatskoj mogli otvoriti novo razdoblje? — kad je kasnije taj isti Deak, godine 1868, iznudio hrvatsku kapitulaciju? Dvoru je bilo važnije da drži u vatri mađarsko gvožđe. Dvije propale odredbe Sabora iz 1865/66. i neuspjela Strossmayerova kraljevinska deputacija u Pešti 1866, ukazuju na iluzornost i te »mađarske varijante«.

Nekoliko dana poslije poraza kod Kraljičinog Gradca, car je tajom pozvao Franju Deaka u Beč i počeo kovati to svoje mađarsko gvožđe. Za nekoliko mjeseci dualizam je uspostavljen: i za Hrvatsku klasičan polo-

[13] Z. Črnja, sp. dj., str. 398.
[14] J. Horvat, Politička povijest Hrvatske, Zagreb 1936, str. 81.
[15] Z. Črnja, sp. dj., str. 406.
[16] Lj. Vukotinović, *Njekoja glavna pitanja našega vremena*, Zagreb 1848.
[17] Šidak — Gross — Karaman — Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb 1968, str. 20 i 35.

žaj između bata i nakovnja, samo ne kovanja radi, nego žrtvovanja i uništenja. Posljednji veliki gest Sabora jest to što je otklonio poslati zastupnike na krunisanje.

6. »Na ogromnih razvalinah . . .« (I. Filipović)

Levin Rauch je izradio na izborima unionističku većinu, koja je 1868. provela tragikomediju: hrvatsko-ugarsku nagodbu, u kojoj je kraljevinska deputacija Mađarima dala i više nego što su oni tražili. To je bila d e s n i c a n a d j e l u, a poraz Hrvatske potpun. Hrvatska je privreda bila uništena za slijedećih 50 godina, a politika okovana jednim iznuđenim državnopravnim aktom. Prolazit će desetljeća, a ti će okovi djelovati i dalje: iznudit će nove pogreške i poraze. *Nije bilo lako graditi iznova, i to na razvalinama.*

Na tim razvalinama i u okovima nagodbe nije se moglo mnogo ni sa »sitnim radom«, s pozivom na stihijnu snagu naroda; trebalo je neke mogućnosti otvoriti upravo globalnim rješenjima. Uzalud je Starčević »grmio« u Saboru: *»Ja sam prah i olovo«* — upravo njegov slom za Khuena Hedervaryja i rascjep stranke, i tragična posljedica tog rascjepa, svjedoče kako ni nacionalna autoidentifikacija ne može za spas biti dovoljna, *ako se ne uspostave iole točni odnosi prema sistemu snaga u geografskoj i političkoj okolini,* u ovom slučaju i sa Srbima u Hrvatskoj i izvan nje. Ona je ipak — u budućnosti — bila dovoljna za novi pomak u svijesti.

Pogrešni su odnosi uspostavljeni i onda kad su evropski događaji ponovno na trenutak otvorili pukotinu na zatvorenom obzorju: to je opet bila još jedna pobjeda Prusije (s ujedinjenjem Njemačke kao velikom prijetnjom Habsburgu) i pariska komuna. Brzo su se raspleli ti odnosi s golemom pogreškom u Rakovici 1871. Da, ovaj put to je bio »božji oltar«, ali i velika pogreška, poduzeta »bez politike«, i bez najosnovnijih obavještenja, a unutar kobnih okolnosti kojima je on nešto i doprinio: Hohenwartov kabinet pao je dva tjedna poslije Kvaternikove pogibije u Rakovici.

Težak primjer i pouka: jer *bila je to uistinu svjetska ljevica, ali kobna za Hrvatsku.* Povezana u stanovitom smislu čak s tom ljevicom (*»Općina . . . sama obavlja poslove svoje administracije i sudovanje«*), slobodarska Hrvatska, i antietatistička, s apsolutnom oštricom uperenom i protiv Austrije i protiv Ugarske, ova je utopijska avantura, bolno upisana u našu »povelju snova«, »kompromitirala« (ili pomogla »kompromitirati«) već napredovalu zamisao federalizacije Austrije kojom je Franjo Josip I preko Hohenwarta mislio učvrstiti monarhiju. Već pod pritiskom Prusije, popustio je sada Andrassyju. Sve je kompromitirano, a demoralizirana narodna stranka jedva je 1873. god. uspjela postići neku blijedu sjenu od revizije nagodbe; s kojom je ipak dobila razvojačenje Krajine (ali ne i sjedinjenje — sve do 1881) i Mažuranića kao bana: počeo je sitan postupni rast na razvalinama. Samo, to su zaista bile razvaline iz pjesme Ivana Filipovića, odviše ogromne, a da bi se mogle restaurirati organizatorskim radom nekadašnjeg pjesnika i ilirca koji je postao državnik realizma.[18] U svakidašnjici »realne politike« i stari su se ilirci rušili u svom političkom i ljudskom biću, ali uvijek iznova niču iz tih ruševina novi ljudi: nasuprot evoluciji i ulozi Vakanovića, na primjer, diže se svijetla ličnost Milana Makanca; nasuprot izobličenju pravaštva u osobi

[18] Najnovije o ulozi I. Mažuranića vidi J. Šidak, *Ivan Mažuranić kao političar,* »Kolo« 1965, str. 349—383.

Josipa Franka javlja se devedesetih godina Stjepan Radić s novim nacionalnim i društvenim mislima.

Mažuranićeva »izgradnja« nije mogla doseći neki viši cilj bez »globalnih rješenja«. Svjedoče za to dva desetljeća khuenovštine. Tim je rješenjima težilo od 1878. obnovljeno pravaštvo, njeni su znaci nemiri u 1881. (afera s grbovima), privremeno ukidanje ustava, komesar formalni (Ramberg) i stvarni (D. Khuen Hedervary, vitez »zlatnog runa«), robija Davida Starčevića, koji je 1884. okovan pošao u Lepoglavu zajedno sa starim socijalistom Hižom i Franjom Srnecom. Radnička je klasa već započela svoje konstituiranje i svoje bitke. Ali u građanskom svijetu, nasuprot pravaškoj varijanti rješenja preko nacionalne autoidentifikacije, stajala je od sada varijanta oslona na jugoslavenstvo, i slavjanska utopija (»veličajna, svesvjetska zadaća« carske Rusije). To naravno nije samo pomicanje centra u iluziju, nego i u konkretnu političku opasnost — kako će budući događaji, prema zlokobnom proročanstvu Franje Deaka, pokazati; ali bilo je to novo *rješenje u procijepu,* i ne bez stvarne snage: bjelovarski sudar Strossmayera s Franjom Josipom, 1888, nije bio njen prvi znak, bilo je takvih centrifugalnih inklinacija već i ranije, u Saboru i na kulturnom polju. *Državnost oslabljena do minimuma u korijenu je tog ideološkog i političkog egzodusa* izvan Trojednice dok Dalmacija i Istra stvarno izvan jedinstvenog političkog tijela, te okupacija Bosne i Hercegovine odvlače težište sve više čak izvan zračenja starih državnopravnih teorija i osiguranja. U toku dvaju Khuenovih desetljeća sve više se nazire nova dilema :ne više ona hoće li se ići sa Bečom ili s Pešton, nego *kako* će državnost Hrvatske kontinuirati *i u kojim će koordinatama ona konstruirati svoj položaj:* u austrijskom federalizmu ili u novoj južnoslavenskoj konstelaciji? — I u jednoj i u drugoj varijanti bilo je različitih rješenja, sa različitim stupnjevima eks-centričnosti, ali o odricanju od državnosti govorilo se samo onda *kad su povijesni zaborav, ili inorodna svijest, ili osjećaj slabosti dovodili ovaj narod do autonegacije.*

Oštećena i sužena državnost bila je u korijenu svih nevolja i stoljetnih stradanja. Poslije Hrvatsko-ugarske nagodbe bila je to zaista više Scheinexistenz (F. Deak), iz koje se Hrvatska izvlačila desetljećima, s uništenom privredom i s izgubljenom financijskom autonomijom, a izvlačila se p r e k o k u l t u r n e s v i j e s t i, a onda tek i političke, s impulsima koji su dolazili od studentske omladine i šake »inteligenata«, a geslo »prosvjetom k slobodi« bilo je istaknuto u punoj svijesti o vlastitom položaju. Bila je to slaba, ali jedina nadoknada za potisnutu državnost, ali na »školovanju novog naraštaja inteligencije«, na knjizi, na duhu »Moderne«, a u dodiru s novom realnošću svijeta i zemlje rasla je tada nova politička snaga u svim pokrajinama.[19]

U sistemu i u narodu, od kojega je jedva 2% imalo pravo glasa, tek poslije tri izborna poraza stare su oporbene stranke 1894. god. uspjele složiti program »Hrvatske sjedinjene opozicije« u pet točaka, zaista slobodarski i federalistički, upravo u času kada se zakonom mađarski jezik kao obavezni uvodi u srednje škole, a Stjepan Radić počinje na željeznicama svoju osobnu »direktnu akciju«. Tu je već i godina 1895. Franjo Josip je u Zagrebu sa vlaka sišao doduše na mađarsku zemlju donijetu sa Rakoškoga polja, ali je ostao prestravljen zagrebačkim nemirima. Josip Juraj Strossmayer u tom razdoblju uzda se u »pravdu božju«, a »Obzor« u — narod.

To je sada ubrzano kretanje na planu ideja: program »Naše težnje« Dežmana Ivanova u »Hrvatskom salonu« 1898, govor Marijana Derenči-

[19] J. Horvat, sp. dj., str. 302—304.

na u Saboru 1901, časopis »Hrvatska misao« 1902, u Rijeci Supilov »Novi list«, a uskoro i na planu akcije: ujedinjenje »Hrvatske opozicije« 1902. (»dies fastus«), nova »Hrvatska stranka prava« 1903, buduća Hrvatska napredna stranka i sa predstavnicima radništva i s rezolucijom koja je nova i napredna, sa zahtjevima za opće pravo glasa, i s težištem na društvenim i ekonomskim problemima. God. 1902. Khuen Hedervary ubacuje svoje posljednje adute i zaoštrava razdor Hrvata i Srba. U ožujku i travnju narod je na nogama, pred ustankom. To je ponovno: *Hrvatska na ljevici, i Hrvatska u usponu.*[20]

Odjekuju i krajevi izvan banovinskih županija: duhovni manifest u Beču 1903. Centripetalna snaga Zagreba kao nacionalnog središta raste, ali nužnost »s t v a r a n j a n a r o d a« javlja se u punoj svjesnosti tek s ideologijom Antuna Radića i sa političkom akcijom njegova brata Stjepana: na početku 1905, s onivanjem Hrvatske pučke seljačke stranke, ulazi seljaštvo, golem dio naroda, kao organizirani subjekt na povijesnu pozornicu, mimo »gospodske sloge«, s narodnjačkim inklinacijama — i zato dočekan od građanskog »Obzora« s rezervom. To je novo strujanje prema ljevici, pojava napredna u najvećoj mjeri. Stranka je to jedina stvarno organizirana na terenu i spremna na suradnju samo s organiziranim strankama, i to je nova pojava golemog političkog značenja: *konstituiranje političkog naroda*, silazak s formalnopravnih argumentacija na pozicije konkretne snage puka, i poziv i djelovanje na njegovu svijest i preko nje. To više nije »povelja snova«, nego realna politika pribiranja nove snage, u isto vrijeme dok napredna stranka, ali s drugim »stranačkim« sredstvima prebacuje težište također na demokratizaciju političkog života, na politizaciju masa, kako bismo mi to danas rekli; i u trenutku kada se ruši jedna stara hrvatska iluzija: vjera u moć carske, slavenske Rusije.

Ali bez općeg prava glasa, težište ostaje još uvijek u »politici«, i pošto se tu od 1900. god. javila u Rijeci dotad neviđena dinamika, prodornost i smjelost Frana Supila, koja je, dvije godine poslije protumađarskih nemira, omogućila zaokret i sporazum s Mađarima. Nije »Riječka rezolucija« bila samo strateški pozitivan potez, nego i društveno i politički progresivan; njen brzi slom, kao i slom hrvatsko-srpske koalicije, uvjetovan je ponovno igrom sila između Beča i Budimpešte. Aneksija Bosne i Hercegovine tražila je da Hrvatska bude prije toga odvojena od Mađarske i potisnuta, a drugo žalosno razdoblje koalicije (od 1910. ili čak od 1908) otkriva kako su ruševine bile temeljite. Tri protuustavna bana, komesarijati, demonstracije i atentati, a uz to ubrzana emigracija hrvatskog življa (koja nije prestala od zaključenja nagodbe) izraz su slijepe ulice u koju je »politika na desnici« dovela zemlju: ne samo banovinske, nego i »carevinske pokrajine«. Frano Supilo i omladina u to vrijeme prenose — ali ne s istim ciljevima — gravitacioni stožer hrvatske politike izvan granica Trojednice. *Time se nužno pojačavaju centrifugalne tendencije.* Pasivnost hrvatsko-srpske koalicije pogoduje u toku rata tom obratu prema »Piemontu«. Vezanih ruku, sa Svetozarom Pribičevićem na čelu, koalicija ne samo što odustaje od nacionalne autoidentifikacije, nego priprema i o d u s t a j a n j e od državnopravnog kontinuiteta; a bilo je i to odustajanje na desnici, tada i uvijek. To jest, koalicija priprema 1. prosinca 1918. U tim kritičnim trenucima balkanskog rata i dozrijevanja zamisli preventivnog rata protiv Srbije (s novim aktivizmom Franje Ferdinanda i generala Conrada) Hrvatska, dakle, nije ni »zatvorena« ni partikularistička. Ona traži izlaz iz starih željeznih obruča. Nedostaju joj, međutim, jasne orijentacije *upravo u odnosu na stoljetna iskustva (iskustva s gašenjem i gubitkom državnosti)* — što će biti kobno ne samo u ambijentu Sabora i Narodnog vijeća, nego i u ambijentu Jugoslavenskog odbora u emigraciji. Izvan te povijesne dezorijentacije koja označuje ne samo gubitak pamćenja nego i težak osjećaj manjevrijednosti, koji se taložio u porazima i u nebrojenim pogreškama, ostaju, svaki sa svojim oslonom i metodom, sa svojom vjerom i ne-vjerom, *Frano Supilo* i »vječni utamničenik« *Stjepan Radić.* Na crnoj zemlji i na golom kamenu bio je u toj povijesti, točnije, negdje iza ili ispod nje, prisutan i *hrvatski narod*, puk naš, bezimen i napaćen.

[20] V. Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret 1903/04*, Zagreb 1961, str. 374 i dalje.

7. »Budi da smo virni krivovirna pravca . . .« (T. Ujević)

Što je vjera u tom času? — U siječnju 1914. grof Tisza dočekan je od koalicije pljeskom u hrvatskom Saboru — prvi i posljednji put u povijesti, mjesec dana poslije Supilova govora našim sveučilištarcima u Beču: *Frangor non flectar!*

U Saboru za vrijeme rata inicijativa je u rukama pravaša i — Stjepana Radića. U inozemstvu Supilo vodi borbu s čitavom Antantinom diplomacijom[21], s tradicijom Garašaninovog »Načrtanija« koji je poprimio konkretnu osvajalačku formu i težinu, i sa hrvatskom autonegacijom. Čak su i Englezi tada (britanski ministar Edward Gray 30. VII 1915. i drugi) vidjeli jasnije od cijele naše političke ekipe, uključivši pravaše (»milinovce«) u Saboru. Je li bilo teško progledati poslije »kompenzacione teorije« (»Hrvatsku i Slavoniju za — dio Makedonije!), sukoba na Kuljikovu polju u Odesi 1916. i Pašićeve izjave u »Corriere della Sera« o pravu Italije na hegemoniju na Jadranu? I Frano Supilo, postepeni, »fuzionistički« unitarist, istupa iz Jugoslavenskog odbora, jer nasuprot ujedinjenju po svaku cijenu traži »udruženje država«, *a ravnopravnost stavlja prije svakog jedinstva,* misao zaboravljenu kasnije sve do naših dana; uključivši i naše dane. Iznudio je ipak sam, svojom posebnom akcijom, Krfsku deklaraciju. Na Krfu je Trumbić uzalud spašavao tek neku nejasnu i formalnu, »neplemensku« teritorijalnu decentralizaciju nakon što je i on sam u Lausanni uvjerio rektora Barca u nemogućnost uspostavljanja (*»bar u prvo vrijeme«* — kako su, smjerno i zaplašeno, tražili politički ljudi iz Sabora) hrvatske države. Stoljeća starih iskustava naprosto su bila pritisla i duše i srca ljudi izmučenih dilemom iz koje nije bilo izlaza, pa kad se zamisli da je Wekerle još 27. IX 1918. na Krunskom vijeću u Beču odbio austrijski prijedlog o napuštanju dualizma — a bio je Wekerle predstavnik *našeg* partnera u »personalnoj uniji« Krune Sv. Stjepana! — postaje nam pomalo jasno ovo opuštanje vlastite volje. Pa ipak, u onom vakuumu, ponovno »pred otvorenim nebom«, u praznini povijesne amnezije, a bez vlastite materijalne i diplomatske težine, nastala je u Zagrebu 29. listopada ta država, na trenutak samo, u Sabornici i na onom njenom balkonu iznad trga, da se istog trenutka utopi u zajedničku državu Slovenaca, Hrvata i Srba (na teritoriju Austrougarske) s podijeljenom državotvornošću, dakle, i s Antunom Korošcem na čelu Narodnog vijeća. A onda je hrvatsko-srpska koalicija sa Svetozarom Pribičevićem na čelu, koja je u Narodno vijeće oprezno ušla tek 5. X, d o v r š i l a a u t o n e g a c i j u, i s izvještajima pukovnika Dušana Simonovića iz Zagreba (i s izvještajem pjesnika A. Tresića-Pavičića *k tome*) oborila i »Ženevsku deklaraciju« u kojoj su još postojale neke mogućnosti za državnopravno konstituiranje nove situacije, ali

[21] J. Horvat, sp. dj. str. 445.

koje se Pribičević odrekao zatajivši Saboru sve izvještaje i suprotstavivši joj se izričito kod srpske vlade. Takva je, eto, bila hrvatska autonegacija u tom trenutku, ta volja za nestankom, povijesni umor nataložen stoljećima.

U tom je trenutku, dakle, naša vjera u »pravac krivovirni« raskinula ne samo volju za »posebnim opstankom« nego i stoljetni slijed posebnog državnog prava koji je s više ili manje uspjeha, kroz povijesne sreće i nesreće, potrajao do te samovoljne i neustavne adrese od 1. XII i derizornog Aleksandrovog »proglašenja ujedinjenja«. Ostao je iz tih dana posljednji govor Stjepana Radića u Saboru, vapaj u praznini, ostale su i »upute« Narodnog vijeća, nedjelotvorne i one, i suvišne u tom potpunom zaboravu iskustava; jer i stara su iskustva u toj situaciji mogla pomoći, iskustva stjecana za minulih abdikacija. A iskustva masa, zelenokadarska, seljačka, i radnička, potisnuta i ograđena jedva prelaznim ogradama, ostala su gotovo posve izvan »društvene svijesti« ovog trenutka.[22]

Obje su konstante tako izbrisane: ona koju je nosilo načelo održanja i ona koju je podržavalo načelo univerzalnog napretka, s novim revolucijama tog razdoblja. U gustoj šumi vremena potonule su stare svijesti, a nove se nisu našle ili se nisu učvrstile.

I sada je trebalo započeti nova iskustva. Ona su se brzo taložila: u parlamentarnoj borbi do 1928. i preko nje, i u političkoj borbi radničkog pokreta, gdje su ova »nacionalna« iskustva tako reći iznova započela: od Sime Markovića do raznih intervencija Kominterne, kod kojih je nacionalno pitanje i odviše često bilo shvaćeno kao taktičko, od 1937. do III zasjedanja »ZAVNOH-a«, kroz sve poratne ustave, situacije i bitke, do danas.

8. »Izvršiti misli prošlosti« (K. Marx)

Naši su dani u tom dramatičnom slijedu kao neka dozrela i vidovita sinteza ovih »državotvornih stradanja«, ali u drugom povijesnom ambijentu, kao u nekom drugom svijetu.

U tom svijetu (radničke klase, one »sa dna društva« i najobespravljenije) dolazi sada, najprije pred barikadom, a kasnije i iza nje, do novog razdoblja sabiranja iskustva koje je trajalo relativno kratko, jer su se dvije linije u njemu stekle i ispreplele: ona već starih, ali i novih, međunarodnih ali i domaćih saznanja radničke klase; i onih povijesnih koja su odredila prilike i neprilike čitavog naroda na ovom istom tlu. Bila je to, dakle, intenzivna i brza *koncentracija konkretnog iskustva*, internacionalnog i međunacionalnog, društvenog, gospodarskog i kulturnog, a mnoge i nagle mijene, uvijek nove misli, zakoni i odnosi, i česte izmjene temeljnih i ustavnih okvira bile su — poslije Revolucije — vanjski, institucionalizirani vid iskustava koja su se gomilala u krilu ove nedavne prošlosti.

Pa ipak, u smislu je i u biti svih revolucija da čine pukotinu koja ih dijeli od prošlosti, pa je tako i naša revolucija nužno stvorila cezuru neke vrste, i naše novo vrijeme odvojila od minulog, a u tom se intervalu zaborava utonula mnoga sjećanja i saznanja. Povijest smo ostavili za sobom, ali mnoge njene misli nismo izvršili. *Nismo je, prema tome, ni smirili.* Bio je to novi društveni subjekt, velike snage, koji je napokon izbio u prvi plan, i ma koliko je upravo naša revolucija bila narodna

[22] Vidi i O. Keršovani, *Sedma tema*, »Dometi«, br. 7, 1971, str. 72.

(i odvijala se u okolnostima narodnog ustanka), njen je socijalistički značaj uvjetovao stanovite apsolutizacije koje su je znale odvojiti od konkretnosti. Uvijek nanovo ona se ipak s vlastitim iskustvima na te konkretnosti vraćala, sabirala se i obnavljala u dodiru s rodnim tlom, i tražila ravnotežu između velikog, budućeg spasenja i »malog«, današnjeg rješavanja pojedinih pitanja što su nicala na ovim stazama, trnovitim i svijetlim.

Postojala je i još uvijek postoji u međunarodnoj misli, ali ne i u konkretnom iskustvu proletarijata nauka da socijalističko rješenje u sebi samom uključuje i rješenje nacionalnih odnosa i svih povijesnih pitanja postojanja naroda na određenom prostoru. Kao i s ostalim apsolutizacijama i kategoričkim uopćavanjima, koja nisu bila u zbilji slobodno i neuvjetovano provjerena, i za ovu je apsolutizaciju trebalo da prođe stanovito vrijeme da bi se odnosi pokazali u pravom svjetlu, a bila je izuzetna sreća da se u ovom upornom i stalnom o s l o b a đ a n j u koje je upravo internacionalna komunistička misao o Jugoslaviji provodila, *došlo do nadovezivanja na stara iskustva.* Tako je i formalno shvaćanje federalizma uskoro počelo da se konkretizira, a s njime nužno i shvaćanje državnosti.

Nije to bila jedina »misao prošlosti« koju je nastup socijalizma riješio ili prebacio na novu i višu razinu. Stare slobodarske ideje — u prvom redu slobode, ravnopravnosti i bratstva — što su u našem »hodu po mukama« nicale i ugibale, i javljale se uvijek nanovo napisane ili čak politički očitovane, izbile su sada u prvi plan, i premda se radilo o novom povijesnom stupnju, staro je puntarstvo pobijedilo i — institucionaliziralo se. I težnje kulturnog razvoja, umjetničkog i znanstvenog, u ovom su novom stupnju uskoro dobile konkretnost i polet o kome su naraštaji mogli samo sanjati.

Ali prije toga, u vrijeme afirmacije našeg općenarodnog unitarizma, kad se »vlastito iskustvo« radničke klase našlo pored toga opterećeno predoktobarskim strateškim pragmatizmom (kod teoretičara i praktičara: S. Markovića, F. Filipovića), pokazalo se upravo sa porazima iz 1921. godine, kako se teško osvećuje prekid s povijesnim iskustvima.[23] U to vrijeme stara je »politika« kontinuirala, i prizor je duboko poučan: čovjek koji je u posljednim danima Sabora 1918. poveo bitku unaprijed izgubljenu i izgovorio tom prilikom svoj povijesni »memento«, ušao je s geslima republikanizma i federalizma u žarište situacije. Kakva je to pouka bila koju ljevica nije sa svojim opterećenjima mogla shvatiti, a nije je shvatila još dugo. Tek je u tijeku svog povratka konkretnosti avangarda radničke klase preuzela ideju federalizma, *pa i separatizma čak.* Tek je narodnooslobodilačka borba ustalila te oscilacije, i svojom pobjedom riješila i to pitanje do određenog stupnja i u stanovitom obliku. Velika je šteta što su poslije pobjede upravo na selu napuštene ideje zadrugarske i »prosvjetiteljske« aktivnosti, koje ni do danas nisu obnovljenje.[24]

[23] S. Marković, *Nacionalno pitanje u svjetlosti marksizma*, Beograd 1923; Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije, Beograd 1923.

[24] Ta su »vlastita iskustva« prošla kroz I i II kongres KPJ, s revizijom unitarističkog stava. Tek 1924. na III zemaljskoj konferenciji, a izravni utjecaji Kominterne su od 1926, (kao i kasnije) dali doduše drugi, čak separatistički predznak nacionalnoj politici, *ali zato nisu bili manje pragmatistički.* Vidjelo se to kod ponovne »promjene predznaka« 1936 god., kad se odustaje od razbijanja Jugoslavije zbog jačanja otpora nadirućem fašizmu. Podređujući dakle svoj stav interesima »općeg napretka«, moglo se griješiti, ali i ići pozitivnim putem, ovisilo je to o konkretnoj situaciji i ocjeni; *no da je »načelo opstanka« nacije uzeto u obzir kao imanentna povijesna vrijednost, pozitivni putevi daleko bi se lakše bili našli.* Apsolutizacija i idealizacija »jednakosti ljudi« bila je očito kriva ocjena, ona je prouzrokovala iluziju o a u t o m a t s k o m rješavanju nacionalnih problema, »integrirala« je nacionalnu slobodu u »socijalnu«, a sve druge čo-

Danas je i to već prošlost. Naraštaji koji je nisu proživjeli i gledaju je *kao prošlost*, s kritičkim pogledom koji prodire ispod naše vlastite kože (našeg doživljaja). I mi sami s mukom i s otporom u sebi tražimo »distancu« i ocjenjujemo rješenja i vrijednosti, i koje je sve stupnjeve trebala da prođe »konkretizacija Utopije«. Pitamo se uz to, i drugi nas pitaju: može li se to traženje objektivne (povijesne) točke gledišta, ta praktična politička primjena »istine«, *odijeliti od povijesne znanosti*? I to u povijesti koja je još prisutna: sa zaostalim osjećajima, strahovima i strastima, sa živim sjećanjem i s »mrtvim ustima«, koja još govore, a zlo je što ih u našoj prošlosti ima nebrojeno mnogo, i sva su još glasna, kao da smo se navikli živjeti na razbojištu *»i na mrtva usta govoriti«* (O. Utješenović, 1866).

I to je također sadržano u našoj »cjelini svijeta«, i to je prošlost iz koje dolazimo i od koje prema nepoznatoj budućnosti polazimo. *Ali od povijesti se ne može pobjeći.* Nju treba zaista »ostaviti za sobom«, smiriti je. Revolucija je bila veliki čin smirenja poslije pakla koji je bio zavladao. I narodnooslobodilačka borba i Revolucija svojom su neophodnom konkretnošću nužno povezale stara i nova iskustva: federacija i državnost (III zasjedanje ZAVNOH-a) proizašle su iz te veze, i tu je Hrvatska na ljevici rezimirala svoj vlastiti povijesni tijek — prema mogućnostima trenutka: u teritorijalnom sabiranju, u političkom i kulturnom konstituiranju. Mnogo toga negativnog što je poslije došlo bilo je najčešće izraz »odnosa snaga«, materijalnog i idejnog, ali tvrdoglava je konkretnost života (i proizvodnje i reprodukcije društva u cjelini) ipak taj odnos snaga dovela do točke vrenja (posve unutrašnjeg, uostalom), u kojoj je postala neophodnom promjena ustava, tj. temeljnih odnosa u organiziranju života (i proizvodnje i razdiobe) prema većoj samostalnosti i odgovornosti naroda, i republike. Hrvatska se tu našla ponovno na čelu razvitka, kao pokretač napretka upravo zato što je bila zadržana u svom napredovanju. *I to je Hrvatska na ljevici.*

* * *

Nije se to ovom narodu »dogodilo« slučajno ni prvi put: uvijek kad su opća napredna kretanja došla u suglasje s njegovim načelom održanja i napredovanja (kad su — drugim riječima — ta kretanja *doista napredna* bila), on je davao i svojoj i općoj povijesti najbolje plodove svog stvaranja.[25] Bez obzira je li se uvijek u tim slučajevima izričito pozivao na prošlost, velike misli njegove povijesti bile su tu, uzidane i čak nekako vidljive na obzorju. *Pa to je slučaj i danas, u ovom razdoblju novih rješenja i starih sjećanja.* Nije se samo misao o državnosti potvrdila, kao

vječje oznake u njegov položaj u procesu proizvodnje. (Vidi o tome i J. Ivičević, *Odrednice unitarističkog nacionalnog programa I i II kongresa KPJ*, »Hrvatski znanstveni zbornik«, Zagreb 1971, str. 135) — O pitanju povezivanja socijalnih i nacionalnih težnji seljačkih masa unutar HRSS i o značenju tog kretanja vidi O. Keršovani, sp. dj.: *»Tako je bilo moguće da mase hrvatskih seljaka vode 1920. godine teške i krvave borbe s vojskom, a da radnici ostanu mirni. Tako je bilo moguće da se HRSS ocijeni kao reakcionaran i konzervativan pokret, da se stane na liniju narodnog jedinstva i centralizma (idući u tom pogledu potpuno na repu socijalističkog renegata Denekovića i Pribičevića, koji su također tada tvrdili da je suština HRSS kontrarevolucionarni separatizam i težnja za obnavljanjem habsburške vlasti). Na taj je način komunistički pokret konačno u Hrvatskoj (i cijeloj Jugoslaviji) ostao izoliran, bez saveznika, što je upravo i omogućilo reakciji da izvede napad na nj.«* (str. 70)

[25] O. Keršovani, rezimirajući iskustva tek minulog desetljeća poslije šestojanuarske diktature, pisao je: *»Hrvatski će narod — koji je u toku zadnjih desetak godina postao jednim od najvažnijih centara borbe protiv reakcije, fašizma i nacionalnog ugnjetavanja, i koji je svojom borbom dao podstreka i poleta narodnoj borbi i kod drugih naroda Jugoslavije — postići svoju slobodu samo onda ako odbije svaki sporazum na reakcionarnoj bazi, svaki truli sporazum koji bi značio u suštini održavanje režima reakcije i nacionalnog ugnjetavanja na novoj bazi . . .«* (Sp. dj. str. 95)

jedan list, naslovna strana zapravo kodeksa naših drevnih povelja, nego se i sva ova mukotrpna povijest i »nametnula« silovito u još jednoj svojoj težnji. Može li se, međutim, bez pune svijesti o povijesti i njenim težnjama ta misao o državnosti i u zbilju pretvoriti, i puna gospodarska, društvena i kulturna odgovornost s njom, bez probuđenih i budnih sjećanja, dakle, *i bez poziva na njihovu elementarnu osjećajnu dimenziju*? — To je dilema pred kojom se trenutačno nalazimo, a koja se rastvara sve više, upravo nasuprot zapreka i pregrada i pod pritiscima, u vrtlog kojih i protiv volje ulazimo.

Nema nikakve izvjesnosti u ovom trenutku. Sve je u ispitivanju i u odmjeravanju. U labilnoj ravnoteži »odnosa snaga« možda bi se mnogi smislovi te dileme mogli zbiti u slijedeća pitanja:

Prvo, može li SK, oslanjajući se na »voluntarizam« (tj. ocjene, namjere i odluke) vodećih tijela — jer u tome je realnost funkcioniranja još uvijek — odrediti nacionalno načelo, i provesti ga preko institucionaliziranog automatizma, dosljedno i svrsishodno unutar samoupravnih odnosa, zacijelo veoma složenih, ali i razmrvljenih? — unutar današnjeg socijalističkog shvaćanja slobode, drugim riječima?

Drugo, ako takav voluntarizam praćen i najboljim namjerama, ne bi bio dovoljno djelotvoran (a sam je i onako nužno odviše uvjetovan i »osamljen«, u stvaralačkim pobudama i u snazi volje), ima li razloga zbog kojih bi trebalo strahovati od »buđenja sjećanja« i koherencije nacionalne svijesti, koja bi imala jasnoću moderne misli o položaju i stanju subjekta kao i o objektivnim okolnostima?

Bitno bi bilo, u prilikama kakve već jesu, shvatiti da su ta dva pitanja zapravo komplementna, kao što su komplementne racionalne i osjećajne komponente svakog života koji želi da se održi na povijesnoj razini.[26] Samo ako na prvo i na drugo pitanje odgovorimo negativno, dobit ćemo *potpunost procesa* koji bi mogao dovesti do rješenja, to jest do takvog utemeljenja i obrane nacionalnog načela koje će se moći pozitivno »fuzionirati« sa socijalnim. Ni politički voluntarizam, ma kako on napredan bio, ni »buđenje sjećanja«, ma kako ono duboko bilo, ne mogu odvojeni nešto značajnije učiniti, jednostavno zato što su fenomeni destrukcije već toliko napredovali da se »smirenje povijesti«, bez obzira koliko ova prebiva u racionalnom, a koliko u osjećajnom sloju postojanja, ne može očekivati ako se ne postigne koncentrično su-djelo-

[26] A u tom kontekstu, pojave romantičnog povratka simbola (grbova, zastava, pjesama) koje su neki okrstili kao »nacionalnu euforiju«, samo su popratne pojave, psihološki razumljive poslije godinâ zaborava. Taj povratak je sam po sebi znak psihološke nužnosti, jer ako smo *sadržaj* prihvatili, nepotrebno je i nerazborito vojevati protiv *znakova*. Oni nas mogu iritirati samo ako u našem shvaćanju i stavu postoji neka unutrašnja pukotina. Pravo značenje i stvaran posao, međutim, nalazi se u sadržaju, u zaključcima foruma od 1966. do X sjednice, u amandmanima, u borbi za materijalno jačanje radnih organizacija. S druge strane, kakvi bi bili izgledi ovog kretanja kad bi se nužnost očitovala samo ili pretežno u znakovima? Kad bi se unutrašnje napetosti omladine »ispražnjavale« isključivo ili pretežno u isticanju simbola i u pjevanju pjesama, *a ne u radu i u bitkama za brzu izgradnju gospodarskih temelja Republike*? Bio bi to samo povratak na staru bespomoćnost, na vlaškovuličansku, »steklišku« politiku koja je toliko puta apsorbirala snage našeg puka. U ovom emotivnom i romantičnom izbijanju na površinu zatomljenih potreba bitno je utvrditi i spoznati da su se one (i ukoliko su se one) javljale povezane vizuelno i emotivno sa simbolima i sadržajima Revolucije i socijalizma. I zaista, kao što se na zastavama u Slavoniji uz crvene zvijezde pojavilo i »šahovsko polje«, tako su u tekstovima i zaključcima sveučilišne omladine uvijek bile prisutne najnaprednije tekovine i misli koje je SK do sada osvojio; misli *o samoupravnom socijalizmu, o reformi, o jedinstvu socijalnog i nacionalnog, o ravnopravnosti i bratstvu naroda Jugoslavije*, a čini mi se da je upravo to u tolikoj mjeri u našoj situaciji dragocjeno, da su sve popratne pojave (očitovanja te omladinske euforije) posve bezazlene igre, a u normalnoj situaciji djelovale bi posve prirodno i smirile bi se.

vanje egzistencijalnih uvjeta.[27] Nisu samo oštećene ustanove života (materijalne i društvene), nego i veza koja ih veže s osjećajnim podlogama — zato je našu radnu emigraciju nemoguće zadržati (ili vratiti) moralnim ili političkim sredstvima, kao što i »unutrašnju emigraciju« (u privatni život, u šutnju) nije moguće dokinuti nikakvim visokim potrošačkim standardom. Na liniji oslobodilačke fuzije o kojoj govorimo i počinje konstituiranje »proletarijata kao nacije«, njegovo dokidanje dakle, poslije političke i moralne pobjede. Moralna se pobjeda i ne može izvojštiti hegemonijom nego solidarnošću (pa i sama riječ »hegemon« nosi prizvuk odvajanja i poraza) — a nije tu riječ o solidarnosti klasa, nego *ljudi u njihovoj društvenoj funkciji* — što i jest smisao samoupravljanja — i naroda *sa svim njihovim razlikama* — što i jest smisao socijalističkog federalizma, koji neće biti deklarativan nego stvaran; koji će jedinstvo shvatiti u moralnom smislu: kao ravnopravnost u prvom redu, a tek zatim u smislu funkcionalnom.

Tu negdje i nastaje oslobođeni zavičaj (geografski, moralni i kulturni) u kojem se ni jedan njegov dio neće vladati, niti će *vladati,* kao *pars pro toto* — što je u proturječju sa samim pojmom solidarnosti i slobode. Tu negdje prestaje i svaka isključivost, i nepovjerenje među narodima, ali gdje i kako će do toga zaista doći, to ovisi o potpunosti procesa i o suglasju komplementarnih tijekova koji će biti pokrenuti na tom oslobodilačkom poslu.

Na njegovom kraju, u nekoj viziji koja možda i jest idealna kao svaka eshatološka težnja, ali je svoju povijesnu opravdanost već pokazala, a i prisutna je ne samo u svom logičnom teoretskom vidu nego i u našoj političkoj empiriji, nalazi se smirenje prošlosti, integrirane i prihvaćene u cjelovitosti života; sa zajamčenom sigurnošću pojedinca u narodu bez klasa, i sigurnošću naroda među narodima. Ostvarene povijesne misli samo će pogodovati jasnoći ljudskih problema na koje će pojedinci i narodi nailaziti, i njihovom rješavanju u daljnjem povijesnom hodu.

[27] Procese destrukcije znamo iz dnevne i stručne štampe, iz opservacije života samog, a jezgrovito su prikazani i u *»Zaključcima Hrvatske pagvaške grupe o stanovništvu u emigraciji i zaposlenosti u SR Hrvatskoj«* od 12. i 13. I. 1971. (Vidi »Encyklopedia moderna«, br. 15, str. 105), s upozorenjem i s naglaskom na depopulacione i migracione procese, na probleme nataliteta, akumulacije, odliva sredstava i zastarjelosti industrije itd. — Pa ipak, i u tim su zaključcima ovi problemi odviše izravno i mehanički shvaćeni kao motivi spomenutih destruktivnih procesa u sferi biološkoj, političkoj i geografskoj, pa su i predložene »institucije« uglavnom zasnovane na privrednoj sferi, čime se daje afirmativan odgovor na prvo naše pitanje, s velikim povjerenjem u voluntarizam političkih tijela.

IGRE OKO HRVATSKOG SUVERENITETA

Bruno Bušić

Dosadašnja rasprava o predloženim amandmanima na Ustav SR Hrvatske nije mogla zaobići uočavanje i analizu dosadašnjih raskoraka između teorije i prakse, slova odredbe i duha zbilje. Tijekom tih rasprava s gorčinom i tjeskobom prisjećali smo se nekih naših zabluda i priznavali smo donedavnu fantazmagoričnu naivnost našeg pouzdanja u velike riječi, koje često nikoga ne obvezuju. Ponovno je, po tko zna koji put, rečeno da je hrvatska nacionalna država stoljetni san hrvatskog naroda. Hotimice ili ne stanoviti pojedinci su zaboravili, pa i porekli stoljetni kontinuitet hrvatske državnosti, koji je tek 1918. bio na kratko vrijeme prekinut, da bi ponovno u tijeku prošlog narodnooslobodilačkog rata bio potvrđen na drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu 29. studenog 1943, kada je istaknuta samobitnost južnoslavenskih naroda i potvrđeno njihovo pravo na suverenost i državnost. Na trećem zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom 8. svibnja 1944. donesena je Odluka o odobrenju rada predstavnika Hrvatske na II. zasjedanju AVNOJ-a u kojoj se kaže: »Hrvatski je narod vjekovima težio za ostvarenjem svoje slobodne nacionalne države«, pa se dalje nedvosmisleno utvrđuje da odluke II. zasjedanja AVNOJ-a osiguravaju »... ujedinjenje svih hrvatskih zemalja i oživotvorenje hrvatske državnosti«.

Odluke AVNOJ-a i ZAVNOH-a bile su u skladu s proklamiranim ciljevima revolucije, koji su bili kristalno jasni: uspostavljanje nacionalne samostalnosti, socijalne pravde i državnosti sa svim konzekvencama. Južnoslavensku zajednicu tvorili su narodi koji su imali razvijenu individualnost, a neki od njih, kao npr. hrvatski narod, imali su svijest o neprekinutom kontinuitetu svoje tisućgodišnje državnosti. Unitaristič-ko-monarhističko jugoslavenstvo Aleksandra Karađorđevića i Pere Živkovića nije moglo zatrti tradiciju hrvatskih narodnih vladara, župana, banova, općinskih slobošćina, hrvatskog Sabora i stare pravice. Te povijesne zasade stoljetnog hrvatskog državno-pravnog kontinuiteta NOB-a je istakla na novim osnovama. U prvom Ustavu FNRJ, kao i u prvom Ustavu NR Hrvatske u kojem jasno piše da je NR Hrvatska »narodna država republikanskog oblika«, koju je hrvatski narod ostvario »u svojoj oslobodilačkoj borbi, u bratskom jedinstvu sa Srbima u Hrvatskoj, i u zajedničkoj borbi svih naroda Jugoslavije« proklamirani ciljevi NOB-e i povijesne zasade hrvatskog naroda našle su svoju potvrdu. Nakon pobjedonosno završenog rata i socijalističke revolucije prevladalo je naivno, pa i teško objašnjivo uvjerenje da nije bitno »pitanje hrvatske

države i državnosti, nego je bitno tko će u toj zemlji vladati«. To je imalo sudbonosne posljedice za čitav kulturni, umjetnički, politički, znanstveni i gospodarski razvitak Hrvatske, jer kako kaže dr Vladimir Bakarić: »Mi smo tu podupirali ne samo centralizam nego, da tako kažem, bili nosioci dijela tog centralizma.« Zbog toga nije čudo da je federacija zadobila monopol na svim područjima društveno-gospodarskog života, ne izuzimajući tu ni školstvo, te prosvjetnu i znanstvenu politiku. Po riječima dra Šime Đodana republikama je povjerena »funkcija prikupljača poreza za potrebe federacije, izvršavanje federalnih planova itd.«. Tako, unatoč formiranju republika i autonomnih pokrajina kao državno-povijesnih i narodnosnih tečevina, organizmi naroda južnoslavenske zajednice bili su rastočeni na općine, koje su bile i ostale »koncipirane kao konstitutivni element federacije« (HT, br. 26, str. 3). Republički centri s nevelikim političkim ovlaštenjima i s neznatnom financijskom snagom nisu mogli djelovati kao ozbiljna koheziona snaga tih općina, a niti su se mogli, a počesto se nisu ni htjeli, suprotstaviti sve jasnije izraženoj tendenciji savezne birokracije da poveća svoja političko-administrativna ovlaštenja i financijsku moć.

Pod pritiskom životnih uvjeta, teoretskih spoznaja i sve jasnijih i otvorenijih zahtjeva nižih teritorijalno-administrativnih jedinica za većom samostalnošću, pojedini poslovi u saveznoj nadležnosti bili su decentralizirani. Tu decentralizaciju dužnosti i obveza nije pratila odgovarajuća decentralizacija sredstava. Savezni je budžet neprestano rastao, a usporedo s njim i vlast centralnih državnih organa. Prema riječima dra Marijana Hanžekovića, jednog od naših najpoznatijih financijskih stručnjaka: »Glavni je prigovor vertikalnoj raspodjeli budžetskih prihoda u jugoslavenskom budžetskom sistemu da se ta raspodjela uvijek vršila odozgo prema dolje, tj. da je najprije federacija sebi zadržala najsigurnije i najizdašnije budžetske prihode, zatim su iz ostataka republike zadržavale sebi prihode koji su im bili potrebni za pokriće njihovih rashoda, a zatim je ostatak pripao općinama. Međutim, decentralizacija u općoj upravi i vršenje javnih službi sve se više prenosilo na općine, a da im istovremeno nisu prepušteni i budžetski prihodi za njihovo financiranje.«

Ovo je sigurno jedan od glavnih paradoksa jugoslavenskog samoupravnog socijalizma, jer s tobožnjom decentralizacijom opće uprave, ekonomska moć centralnih organa ne samo da nije slabila, nego je postala jača i moćnija. Stvaralaštvo i napori u nižim samoupravnim jedinicama su se iscrpljivali i gubili u traženju, često uzaludnom, potrebnih financijskih sredstava, dok su centralni savezni organi, rasterećeni od kojekakvih nevažnih administrativnih poslova, mogli svoja rastuća financijska sredstva i koncentriranu političku moć upotrebljavati ne vodeći mnogo računa o samoupravnim i suverenim pravima republika, a još manje općina. Kako kaže dr Nerkez Smailagić: »Mada je samoupravljanje bilo ideološki, ustavno i praktično-politički podržano, ono je realno bilo samo novi, svježi i dalekosežan organizacioni oblik *same države*. Otuda se u nas razvijaju i sukobljavaju dvije paralelne društveno-gospodarske i političke strukture: socijalistička država i društveno samoupravljanje. Pri tom prva raspolaže ne samo golemim materijalnim mogućnostima, nego i velikom tradicijom, izgrađenom metodologijom i snažnim aparatom.« Republika nije mogla bitno utjecati na izmjenu nijedne savezne odredbe ili zakona, politička moć bila je udružena s financijskom moći, a i ideološkom dominacijom.

Kako se ukorjenjivala i provodila ta ideološka dominacija možemo razabrati iz riječi Ante Marina, direktora nakladnog poduzeća »Školska knjiga«. U raspravi o nastavnim programima za škole drugog stupnja i za gimnazije u SR Hrvatskoj on je dao jezgrovit prikaz dosadašnjeg školskog programa — a i sadašnjeg, jer je usvajanje novog školskog programa odgođeno: »Osnovni idejno-teoretski koncept naše škole temeljio se, kako sam već rekao, na lažnim, nazovi marksističkim pretpostavkama, po kojima je nacionalno ispod internacionalnoga, kao neki ostatak prošlosti, dug prema neiživljenoj tradiciji, pa ako se i mora podnositi, perspektive zaista nema. Već je taj moment dostatan da školu odredi kao anacionalnu, kao konzervativnu, reakcionarnu i unitarističku u najdoslovnijem smislu riječi. Škola je zapravo tako trebala da posluži nekim drugim, a ne narodnim interesima.« Govoreći na istom skupu dr Ivo Frangeš je rekao: »Razvijao se u hrvatskim školama prema hrvatskoj, pa i jugoslavenskoj kulturnoj baštini, odnos koji bih ja s punom sviješću nazvao 'jugošovinizmom'.«

Potpuno je razumljivo da je u takvim prilikama unutar različitih udruženja i masovnih društvenih organizacija dominirao anacionalni duh lažnog internacionalizma, koji je zazirao od svih povijesnih zasada i vrednota hrvatskog nacionalnog bića. K tome treba dodati i partiju, koja se — prema riječima dra Nerkeza Smailagića — u to vrijeme »moralno-ideološki zalaže za antistaljinističku alternativu a praktički se čvrsto drži državnog stroja, njegovog administrativnog potencijala i njegovih sveobuhvatnih mogućnosti«. Poradi toga nije iznenađujuće što obično nije bilo velikog odaziva na javne rasprave koje su inicirane preko tih društvenih organizacija i udruženja. Okviri koji su ostavljeni za diskusiju bili su preuski da bi mogli izazvati širu zainteresiranost, pa i onu prostodušnu i lakovjernu. To je bio jedan od glavnih razloga što su se vodeći političari, odnosno u skladu s današnjom terminologijom recimo — ugledni društveno-politički radnici našli zatečeni velikim odazivom na diskusiju o predloženim amandmanima na Ustav SR Hrvatske. Tko zna po koji put opet im je bio izmakao iz sjećanja značaj tisućugodišnjeg hrvatskog državnog kontinuiteta i sve one mučne političke, i ne samo političke, borbe, koje su Hrvati vodili tijekom stoljeća da bi sačuvali svoju državno-pravnu suverenost unutar državnih zajednica u kojima su se stjecajem povijesnih prilika nalazili. Od predložena trideset i tri amandmana najjaču i najargumentiraniju kritiku doživjela je točka 2. amandmana I. u kojoj se kaže:

»Socijalistička Republika Hrvatska suverena je nacionalna država hrvatskog naroda, država srpskog naroda u Hrvatskoj i država narodnosti koje u njoj žive, utemeljena na suverenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti.«

Laicima, kao i pravnim znalcima bilo je jasno da bi takva ustavna odredba ponovno narušila kontinuitet hrvatske državnosti i da bi hrvatski narod bio jedini narod u Europi, kojega je državnost i suverenost uvjetovana, a to znači da ne postoji ni teoretski. Kao kritika amandmana I. u »Hrvatskom tjedniku« br. 21 napisano je: »*Po predloženoj definiciji Hrvatskoj je osporena nacionalna državnost, a samim time i suverenitet.* Suverenitet je jedan, nedjeljiv, neotuđiv i nezastariv — to je klasična jedina prava njegova odredba. Ako je SRH nacionalna država hrvatskog naroda, onda je hrvatski suverenitet jedan, nedjeljiv,

neotuđiv i nezastariv. I tada SRH ne može biti nacionalna hrvatska država, i država srpskog naroda u Hrvatskoj i država svih drugih naroda koji ju obitavaju... *Odlučno stojimo na stajalištu da je SRH jedinstvena nacionalna država hrvatskog naroda i da je hrvatski suverenitet jedan, nedjeljiv, neotuđiv i nezastariv.* Prema tome, ustavotvorci koncipiraju zapravo Hrvatsku kao federaciju naroda, što je jednako potpunom negiranju hrvatske revolucije, hrvatske povijesti, hrvatskog prava na samoodređenje i hrvatske državnosti... Zato se ovaj stav, koji je sada točka 2 Amandmana I., *mora iz temelja preformulirati.* I to u smislu *pune i nedvojbene afirmacije i osiguranja nedjeljivog hrvatskog suvereniteta, izraza originalne i instituirane konstituantne vlasti hrvatskog naroda.* Za narode koji žive s njim u jednoj zajednici i jednoj te istoj domovini ovaj jedinstveni, nedjeljivi, neotuđivi i nezastarivi suverenitet hrvatskog naroda jest *primarna i nepovrediva osnovica* njihove zajedničke povijesti, političke i pravne konstitucije, koja, dakako, *podrazumijeva* korektno i neizbježno priznanje i jamčenje *jednakosti svih u pravima i dužnostima.* Sve drugo se može doživjeti ili kao nasilje ili kao neznanje ili kao izazov.«

Osim mnogobrojnih građana, koji su putem javnih zborova ili pojedinačno, pa i skupno, u brojnim pismima prosvjedovali protiv odredbe točke 2 Amandmana I. sveučilištarci Hrvatskog sveučilišta su također bili jedinstveni u odbacivanju predloženih ustavnih odredaba, kojim se hrvatski suverenitet i državnost uvjetuje, odnosno poništava. U »Studentskom listu« sveučilištarac Ante Škember je napisao: »Moja generacija odlučno stoji na stajalištu da je SRH jedinstvena nacionalna država hrvatskog naroda i da je hrvatski suverenitet jedan, nedjeljiv, neotuđiv i nezastariv, jer smo svijesni da se u suprotnom slučaju provodi nedopustiva federalizacija SRH, dakle nasilje nad poviješću i odricanje prava jednom narodu na njegovo samoodređenje. Generacija smo koja želi sve svoje fizičke, intelektualne i moralne snage uložiti u napor da se unutar SFRJ SR Hrvatska konstituira kao suverena samoupravna država hrvatskog naroda, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase, kao država koja za svoju bitnu pretpostavku u skladu s povijesnom nužnošću, ima vlastito odumiranje.«

Nakon prvog zaprepaštenja zbog neobično velikog odaziva u raspravi o Nacrtu ustavnih amandmana stanoviti pojedinci, od kojih je jedan i član Ustavne komisije, koja je blagonaklono pozvala sve građane, organizacije i ustanove na široku demokratsku diskusiju o predloženom Nacrtu sve one koji su se pozivali na neotuđivo pravo hrvatskog naroda na vlastitu nacionalnu državu nazvali su šovinistima. Zagovorateljima nedjeljivog hrvatskog suvereniteta rečeno je da njihova koncepcija »faktično znači negiranje srpskom narodu koji živi u Hrvatskoj da je Hrvatska njegova domovina«, te da ona faktično vodi u »genocid, zahtjev za preseljenjem naših naroda«. Međutim, nakon prvih nervoznih i ishitrenih reakcija protiv nepodjeljivog i neotuđivog hrvatskog suvereniteta nitko nije u njima ustrajao tako da bi ih pokušao znanstveno braniti. Štoviše, nije se moglo čuti ni ona glasila izvan SR Hrvatske, koja često teško shvatljivom pozornosti prate zbivanja u SR Hrvatskoj. Razloga za to bilo je više. Nitko od uglednih Srba, građana SR Hrvatske, nije dovodio u pitanje neotuđivo pravo hrvatskog naroda na vlastitu nacionalnu državu. Profesor ustavnog prava na Sveučilištu u Zagrebu dr Jovan Stefanović je nedvosmisleno napisao da Hrvatska nije »republika Hrvata i Srba«, već da je ona »republika hrvatskog

naroda«. Ipak, glavni razlog za tu šutnju proizlazio je iz činjenice, da je SR Hrvatska, pored SR Slovenije, u nacionalnom smislu najhomogenija država unutar SFRJ. U AP Vojvodini Srbi čine tek slabu nadpolovičnu većinu, s tim da se velik broj osoba kojima je rumunjski i vlaški jezik materinski izjašnjava Srbima. Nadalje, poznato je da na Kosovu od ukupnog pučanstva otpada više od 73% na Albance, dok među 5,241.524 žitelja Užeg područja SR Srbije ima šesto tisuća Roma (»Politika ekspres« od 28. VII. 1971), a i nekoliko stotina tisuća žitelja kojima je vlaški jezik materinski i koji se zasada još uvijek izjašnjavaju Srbima.

U tijeku diskusija o Nacrtu ustavnih amandmana stanovite boračke organizacije postavljale su zahtjev da se u Ustav SR Hrvatske unese amandman o posebnim pravima bivših boraca. Ono što smo godinama naslućivali, pa od čega smo i strahovali, javno se potvrdilo. Naime, stanoviti i ne baš malobrojni pojedinci iz redova bivših boraca uporno nastoje od svoga sudjelovanja u ratu i revoluciji napraviti ne samo mit, nego i nepresušni izvor materijalne dobiti, pa i posebnih građanskih prava, što istodobno znači negiranje osnovnih ciljeva socijalističke revolucije, kojoj svoju pripadnost stalno ističu. Poradi toga nije čudno ni iznenađujuće što nakon više od dvadeset i šest godina nakon završetka rata prema službenim popisima ima više boraca nego neposredno nakon rata.

Iako nitko nije pokušao znanstveno oboriti opravdanost brojnih jasno i argumentirano izgovorenih zahtjeva da Ustav SR Hrvatske mora naglašavati i jamčiti nedjeljivost hrvatskog suvereniteta, te potvrđivati da je SR Hrvatska nacionalna država hrvatskog naroda, s Općinskog sabora održanog u Vrginmostu 17. listopada 1971. došao je prijedlog da točka 2 Amandmana I. glasi: »Socijalistička Republika Hrvatska je suverena nacionalna država hrvatskog i srpskog naroda u SR Hrvatskoj i država narodnosti koje u njoj žive, utemeljena na suverenitetu naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i radnih ljudi.« Na istom Saboru rečeno je da je predložena himna SR Hrvatske »Lijepa naša domovino« — »stara, romantičarska pjesma«, koja »ne odražava našu stvarnost«, a osim toga da je posljednji stih previše uzak »jer spominje samo hrvatski narod«. Zaključkom toga Sabora himna SR Hrvatske trebala bi da »slavi našu revoluciju, izgradnju socijalizma i samoupravnog društva i bratstvo i jedinstvo, kao glavne tekovine narodnooslobodilačke borbe«.

Jure Ivezić, predsjednik Organizaciono-političkog vijeća hrvatskog Sabora, rekao je da će prijedlozi i primjedbe Vrginmosta biti temeljito raspravljeni.

Izuzevši Vrginmost i još neke malobrojne disonantne glasove diskusija o Nacrtu ustavnih amandmana potvrdila je želju i odlučnost većine žitelja SR Hrvatske, da SR Hrvatska bude utemeljena kao suverena nacionalna država hrvatskog naroda.

Komisija za ustavne amandmane Matice hrvatske na svojoj sjednici od 14. listopada 1971. složila se da u Ustavu SR Hrvatske treba naglasiti da je:

1. Socijalistička Republika Hrvatska suverena nacionalna država hrvatskog naroda,

2. Integritet i identitet Socijalističke Republike Hrvatske nepovrediv,

3. Socijalistička Republika Hrvatska samoupravna, demokratska, socijalistička zajednica zasnovana na pučkom (narodnom) suverenitetu (civilitet) i da je kao takva demokratska zajednica svih njenih građana bez razlike na nacionalnost, vjeru, a to znači da je demokratska zajednica Hrvata, Srba u Hrvatskoj, pripadnika drugih naroda i narodnosti koje žive u Hrvatskoj. P r e m a t o m e, H r v a t s k a j e d o m o v i n a s v i h n j e n i h g r a đ a n a!*

Dosadašnje rasprave o Nacrtu ustavnih amandmana pokazale su da je za diskusiju određen prekratak rok. Nacrt je stavljen na diskusiju 19. srpnja 1971. s tim da javna rasprava traje do 15. listopada 1971, kasnije je taj rok pomaknut na 31. listopada. Treba napomenuti da je diskusija o predloženim amandmanima otvorena prije nego što su temeljito razmotrena načelna pitanja državnosti i ustavnosti, što je u mnogo čemu otežalo diskusiju, odvodilo je na opasne stranputice ishitrenih i nervoznih reagiranja.

Osim sustavnih i smirenih kritika točke 2 Amandmana I. javnost je dala niz kritičkih primjedaba i na ostale amandmane, koji bi svojom neodređenošću ili nedovoljnom jasnošću mogli sputati samoupravljanje ili pomoću kojih bi se moglo iskoristiti samoupravljanje za slabljenje, pa i uništenje hrvatske državnosti. Hrvatska radnička klasa pokazala je dovoljno svjesnosti, sposobnosti i snage da uoči i proglasi nevažećim sve zakone i odredbe, koji su u suprotnosti s humanim zasadama socijalizma i koji sputavaju stvaralačke potencijale radničke klase. Uostalom, to je dosad još neporeknuta i nezatajena obveza hrvatske radničke klase prema radničkim klasama drugih naroda južnoslavenske zajednice i prema svjetskom socijalističkom pokretu.

* U slijedećem broju »Kritike« izaći će potpuni tekst amandmana koji je sastavio Izvršni odbor Matice hrvatske, kao i Matičin prijedlog o organizaciji i nazivu oružanih snaga SFR Jugoslavije.

HRVATSKI JEZIK U VIJEKU SPORAZUMAŠTVA

S OSVRTOM NA POVIJEST HRVATSKOG I SRPSKOG

Ivan Pederin

Danas, u drugoj polovini 20. st. čuje se u Europi za mnogo više jezika nego 1800. ili ranije kad su se na izmaku srednjeg vijeka i u sumraku latinskog, što je bio nadsvodio sve jezike, pojavili novi jezici na dvorovima Pariza, Londona ili Madrida. Tada, u 17. st. instrumenti jezika, koji su igrali presudnu ulogu u njegovu razvitku, bijahu kazalište, pjesništvo, ponekad i bogoslužje, prijevodi Biblije, a onda jedan vrlo važan instrument — vladarski uredi, koji su svojim jednoobraznim uredskim navikama stvorili i jednoobrazne stilske formacije u jeziku na ispravama koje su izdavali ujednačivši time i sam jezik. Poslije 1800, a naročito u naše dane, jezik dobija niz novih utjecajnih i regulativnih instrumenata. To su prije svega novine, zatim škole, udžbenici, znanstvena istraživanja, sudovi, porezni uredi, gospodarska i politička tijela, radio, televizija, film. U ovim novim uvjetima jezici su se počeli znatno mijenjati. S jedne strane pojavio se niz novih riječi, tehničkih i civilizacijskih naziva. S druge strane, ovaj suvremeni i normirani jezik, koji preko škola i udžbenika, te preko sredstava javnog saopćenja kakvi su dnevni tisak, radio i televizija, prodire i do najzabačenijih sela, u sve pore javnog života, počeo je naglo potiskivati dijalekte. Folkloristi koji se bave proučavanjem narodnih pjesama i dijalektolozi pojurili su na teren da spase za znanost i zabilježe ono što se spasiti dade. Hrvatski iseljenici koji se poslije trideset godina ili više vraćaju iz prekomorskih zemalja u Hrvatsku djeluju, s dijalektom koji govore, kao živi fosili. U tih 30-ak godina njihov se dijalekt u Hrvatskoj toliko približio standardnom hrvatskom jeziku, da ono što oni, iseljenici govore, ni njihovi vlastiti unuci više dobro ne razumiju.

Svagdje u Europi je tako, svagdje dijalekti nestaju, ispiru se. Negdje se pojavila potreba da se dijalekti njeguju. Pojavile su se komedije, humoristički listovi na dijalektima. U književnim su se djelima pojavili i dijalozi na dijalektu, zatim dijalekatsko pjesništvo. Sve su to pojave kratkog vijeka koje teško mogu zaustaviti propadanje dijalekta.

Ali u toj situaciji pojavilo se nešto što nitko nije očekivao. Niz, često vrlo malih jezika kao frizijski u Nizozemskoj ili faroerski na Faroerskim otocima kojim govori jedva 30.000 ljudi, landmaal u Norveškoj, letzeburški u Luxemburgu nisu se htjeli zadovoljiti samo humorističkim emisijama ili dijalekatskom lirikom, nego su tražili novine, televiziju, akademiju i fakultete na svom jeziku, tražili su uvođenje u državnu upravo, vojsku, diplomaciju, škole, znanstvena istraživanja. Škotski (Lallans) i provansalski zadovoljavaju se lirikom i naglo pro-

padaju. Bajuvarski i niskonjemački u Njemačkoj također se zadovoljavaju humorističkim emisijama. Oni su dijalekti. Landmaal i frizijski hoće uvođenje u državnu upravu, vojsku, znanstvena istraživanja, dnevni tisak, škole. To su jezici. Hrvatski je prema tome jezik, a ne dijalekt, a ni »varijanta«. Hrvatski se borio i izborio sebi pravo primjene na svim područjima javnog života (uz rijetke iznimke, kao što je vojska), čakavski se zadovoljio humorističkim listovima poput splitskog »Pometa« i emisijama kao »Naše malo misto« ili dijalekatskom lirikom poput lirike Drage Gervaisa i Vladimira Nazora. Ni najzagriženiji čakavski lokalpatriota neće pokušati napisati na čakavskom članak iz ihtiologije ako je biolog, ili povijesti bolesti, ako je liječnik, neće napisati ni godišnji izvještaj poduzeća. Ljudi se uzbuđuju oko upotrebe hrvatskih i srpskih civilizacijskih naziva, paze kaže li se puk ili pukovnija, inostranstvo ili inozemstvo, front ili fronta, teritorija ili teritorij, izvod ili izvadak, hlače ili pantalone. Ništa slična ne dolazi u obzir kad je riječ o čakavskom ili kajkavskom, jer na dijalektima tih naziva i nema.

Hrvatski pak nije ni dijalekt ni varijanta, nego jezik. Pa ipak, u doba kad se suvremeni jezici bore za svoj profil, za svoju emancipaciju, dakle u 19. st. i u početku 20. st. hrvatski sklapa sporazume se srpskim. U tom vijeku sporazuma koji počinje s ilirizmom, a doveo je do prvog dogovora s Karadžićem u Beču 1850. i završava se (nadajmo se) s raskidom famoznog Novosadskog sporazuma, hrvatski jezik ne vodi dovoljno računa ni o svom civilizacijskom nazivlju a ni o svojoj povijesti. Kao glavna razlika prema srpskom ističe se izgovor glasa jat. Ističe se (a glava tih shvaćanja je Tomislav Maretić!) organska srodnost hrvatskog i srpskog, što se smatra dovoljnim za nazor da su hrvatski i srpski jedan jezik. Organska srodnost hrvatskog i srpskog nije veća od srodnosti norveškog jezika riksmaal sa švedskim, pa ipak na Skandinavskom poluotoku postoji živa svijest da su to dva jezika. Tu svijest ne ometa okolnost što Šveđanin i Norvežanin, kad se nađu, govore svaki svojim jezikom i razumiju se isto tako dobro kao Hrvat i Srbin. Na kraju stvari nisu mnogo drugačije ni između Bugara i Makedonaca, pa ipak pojam bugarsko-makedonskog jezika nije stvoren.

Hrvatski i srpski u srednjem vijeku i renesansi

Hrvatski postoji kao pisani jezik već u 12. st. Bašćanska ploča prva je povijesna isprava na kojoj je hrvatski jezik poslužio potrebama tadašnjeg pravno-državnog nacionalnog života Hrvata. Već u 12. st. pop Dukljanin govori o hrvatskom jeziku. U tijeku niza kasnijih stoljeća jezik koji danas nazivamo hrvatskim nazivat će se harvackim, arvackim, rvackim, slovinskim, dalmatinskim, slavo-bosanskim, ilirskim: »U Dalmaciji kako koji narod bi, tako se i jezik zna, kakonoti: ilirički, pak slovinjski, potomtoga rvacki evo i danas. Tri su imena, a jedan je isti jezik« pisao je Filip Grabovac.[1] Na tom jeziku pisale su se isprave i darovnice, čitala se neko vrijeme misa, bilježile se molitve. Već u 16. st. na hrvatskom imamo razvijenu književnost. Pa ipak, taj jezik bio je u to vrijeme znatno nadsvođen latinskim pa i talijanskim, jer se između latinskog i talijanskog nije uvijek pravila razlika. Možemo reći da je hrvatski koji je u srednjem vijeku bio pretežno jezik bogoslužja, legendi, molitve i isprava, iz tih područja istisnut od latinskog, tako da je već u 15. st. postao pretežno jezik književnosti. To za sobom povlači i

[1] Filip Grabovac, *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga*, prir. Tomo Matić, Zagreb, 1951. Stari pisci hrvatski, knj. 30. JAZU, p. 215.

određene promjene. Riječ oholost ima u Baruhovu viđenju posve teologijsko značenje. »I vidě Bog veliku oholost njih . . .«[2]

Kod Šiška Menčetića oholas nije nešto negativno, oholas je svojstvo gospoje, koje gospoju čini neodoljivom i nedostižnom:

mlados kim izrani jakino ptic sokol,
ljubiti kad brani od gjilja vrat ohol

ili

pokli te vrh svita najlipšu Bog stavi,
povrzi oholas koja je u tebi[3]

Tim što je težište hrvatskog prešlo iz teologije, koju je prožimao duh prava i vlasti, na književnost, hrvatski je postao subjektivno nestabilan. Između stila i jezičnih normi nije više bilo razlika. Značenje riječi se mijenjalo, od teologijskog i bogoslužnog postalo je svjetovno, slobodno i književno, podlijegalo je subjektivnim, invididualnim umjetničkim kriterijima pojedinih pisaca. Jedinstvenog jezika u ovim uvjetima ne može biti. Nazor da u 16. st. nema jedinstvenog hrvatskog jezika zbog komunalne i dijalekatske razdrobljenosti točan je, ali ne i dovoljan. Često pisci iste sredine kao Mavro Vetranović Čavčić i Gjivo Gundulić pokazuju znatne jezične razlike, koje se ne daju odvojiti od stila. Stil i jezik isto su u književnosti, to je ostalo i do dana normiranja i akademija. Odatle velike razlike između jezika Šenoe, Kovačića i Trnskog, koji su bili suvremenici, a i živjeli su u istom gradu, u Zagrebu.

Srpski se u to vrijeme razvija različito od hrvatskog. Dok je hrvatski istisnut iz bogoslužja i crkve postao svjetovnim jezikom razvijene renesansne književnosti, srpski, odnosno tzv. srpskoslavenski (kako se naziva srpska redakcija staroslavenskog) ostaje jezik crkve i isprava Nemanjićkog dvora. To je možda jedan od razloga zbog kojih se na srpskoslavenskom jeziku, na jeziku utegnutom u nadzor crkvenog pravovjerja i nije pojavilo ono bogato ljubavno pjesništvo, što se pojavilo u Hrvatskoj. Srednji vijek u srpskoslavenskom jeziku traje do 18. st. Srpskoslavenski ne dijeli sudbinu ostalih europskih jezika, koji su se, pošto su svi isključeni iz bogoslužja, prepustili književnosti poigravajući se s teologijskim pravovjernim značenjem teologijskih naziva, što se, kako vidjesmo kod Šiška Menčetića, počinju rabiti u pjesništvu, i to ljubavnom.[4]

Franjevački pokret za protureformacije

Za hrvatski jezik renesansa znači njegovo oslobođenje ispod crkvene stege. Hrvatski postaje slobodan i podliježe književno-stilskom subjektivizmu. Barok, točnije rečeno protureformacija, postavio je posve drugačije zahtjeve pred hrvatski jezik. Franjevački je red, različito od isusovaca, manje obuzet borbom protiv protestanata, a više zabrinut za sudbinu katolicizma u Bosni, u kojoj se pod zaštitom Turaka šire islam i pravoslavlje. Franjevci su bili u neobično teškoj položaju, jer u Bosni ni puk ni kler nisu razumjeli latinski. Trebalo je uvesti hrvatski ne samo u bogoslužje, nego i u upravu franjevačke provincije. Tako je fra-

[2] *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, I. Hrvatska književnost srednjeg vijeka, Zagreb, 1969. p. 186.

[3] *Stari pisci hrvatski*, knj. II. JAZU, Zagreb, 1937. br. 39, 40.

[4] Vidi: Ivan Pederin, *Pretvorba hrvatskog iz crkvenog u književni jezik*, Rašlamba upotrebe teoloških i književnih termina kod Šiška Menčetića i Džore Držića, »Crkva u svijetu«, god. V. br. 1. Split, 1970, p. 65—74.

njevački provincijal Frano Glavinić uspio 1621. uvjeriti kardinala Borghesea u Rimu u potrebu prerade i ponovnog izdavanja starih hrvatskih glagoljskih crkvenih knjiga.[5] Teškoće takva pothvata nisu bile male, prijevodi starih misala bili su sa stajališta stroge protureformacijske crkve u najmanju ruku sumnjivi, hrvatski se već stoljeća i stoljeća nije rabio u teologiji. Stoga se Glavinić u pismu od 10. travnja 1626. tuži na siromaštvo hrvatskoga teologijskim nazivljem. S druge strane ova obnova misala mora da stvori jezik koji će biti razumljiv i pristupačan svakom na području Hrvatske, Dalmacije, Liburnije, Istre i Bosne, kako je pisao u istom pismu Glavinić.[6]

Iz ovog pisma jasno proizlazi da se onda, u početku 17. st. stvarao opći jezik svih Hrvata pod okriljem franjevačke provincije. Taj jezik morao je biti puku pristupačan, on je već onda morao postati ono, što je Karadžić kasnije nazivao »narodnim jezikom«. Dijalekatska osnova tom novom jeziku bila je bosanska štokavština, pa je mletački nuncij 8. ožujka 1627. pisao Glaviniću kako će se morati služiti »riječima i izrekama bosanskog kao najuniverzalnijeg i toskanskog jezika svih onih pokrajina«.[7] (prev. s talijanskog I. P.)

Ali bosanska štokavština, koja onda, početkom 17. st. nije bila ništa drugo nego seljačko narječje, ne bi se bila mogla preobraziti u jezik da nije bilo leksike stare hrvatske književnosti. Sam Glavinić je, kako gore vidjesmo, bio svjestan siromaštva tog jezika teologijskim nazivljem. Stipan Margitić još na početku 18. st. ulaže mnogo truda da u svojim propovijedima obogati štokavštinu, tu prvu općehrvatsku koiné civilizacijskim nazivljem stare hrvatske književnosti.[8] Potrebe ujednačavanja jezika na tom velikom području, na cijelom području na kojem žive Hrvati, poklapa se s redovničkom disciplinom pa Filip Lastrić piše u svojim uputama »Kapelanom i misionarom bosanskim: 'Doshao jedan Pop Glagogliasch ù Bosnu: pak kadbi çegliad govorila ù oççenashu Kruh nash: onbi, to nevaglia, nego leb nash: tkomu nebi glave razbio?'«[9]

Gotovo svi franjevački pisci 17. i 18 st. izbjegavali su strane riječi, da bi puku bili razumljivi, većina ih to i ističe. U taj purizam ulazi i izbjegavanje turskih riječi. Karadžić koji je također na svoj način bio purist nije zazirao od turskih riječi.

Crkvenoslavjanski u Srba

U tijeku 17. st. Srbi pišu još uvijek svojim srednjovjekovnim crkveno-državnim srpskoslavenskim koji gasne. Na taj način srpski jezik dolazi u opasnost od hrvatskog, što nije bez sveze s nastojanjima protureformacije da unijaćenjem pravoslavnih dobije bar približno onoliko, koliko je izgubila s reformacijom.

Milorad Pavić spominje popularno pisana katolička djela na »narodnom jeziku«, koja su se morala širiti još u 17. st. među Srbima.[10] Kod obnove glagoljskih misala je Ivan Tomko Mrnavić predlagao Glaviniću četiri jezična savjetnika, jednog Dalmatinca, jednog Hrvata, jednog Bosanca i jednog Makedonca ili Srbina.[11] Premda je Glavinić bio protiv upletanja srpskog jezika u obnovu knjiga, mletački nuncij se u već spomenutom pismu Glaviniću od 8. ožujka 1627. nada da će se možda ipak neki pravoslavac obratiti.[12] Srbi u to doba čine sve moguće da se od Hrvata udalje u svakom pogledu, posebno u jezičnom. Ta nastojanja Srba dosežu vrhunac sredinom 18. st., kad su mitropoliti vojvođanskih Srba Vićentije Jovanović i njegov nasljednik Pavle Nenadović uveli crkvenoslavjanski u praksu srpsko-pravoslavne crkve, raskinuvši vrlo odlučno sa srpskoslavenskim jezičnim tradicijama.[13]

Srbi koji su se naselili u Vojvodini trude se da se što uže povežu s Rusijom i da prime crkvenoslavjanski u interesu ugroženog pravoslavlja.[14]

Nerazvijeni crkveno-državni, srednjovjekovni srpskoslavenski jezik nestao je ostavivši malo ili ništa tragova u kasnijem crkvenoslavjanskom i srpskom. Crkvenoslavjanski se razvijao tako da je na srpsko-vojvođansku štokavsku osnovu došlo civilizacijsko nazivlje razvijenijeg ruskog. I ne samo to: ruski jezični utjecaji izobličuju i organske tvorbe srpskog jezika, tolika je bila želja Srba da svuda i u svemu budu što bliži svojoj pravoslavnoj ruskoj braći. Evo što piše u Bukvaru slavenskom, što je tiskan u Rimu, 1753:

Ne kradi, velit Sozdatelj,
Ne budi ložni svidjetelj,
Ne želaj ženi bližnjego,
Ne želaj vešči čuždago![16]

Pa ipak, taj jezik kojim su se Srbi željeli udaljiti od svega što je katoličko i hrvatsko nikad nije postao jezikom sviju Srba. Srbi zapadne Bosne ostali su u tijeku franjevačke jezične tradicije i pokreta, među njima se širila i čitala Kačićeva *Pismarica* a nitko ih nije pokatoličio. I Crna Gora ostala je po strani od tog razvoja srpskog jezika slijedeći tijekove vlastitog jezika i povijesti.

Sedamnaesto a još većma 18. st. najznačajnije je razdoblje u povijesti hrvatskog i srpskog jezika. U tom se razdoblju hrvatski jezik približuje puku i obogaćuje civilizacijskim nazivljem i leksikom stare književnosti hrvatske obale. Srpski se aristokratizira, naglašava udaljavanje od hrvatskog i približuje se ruskom. Nikad ni prije ni poslije oba jezika nisu bila tako razvijena u odnosu na ostale europske jezike, ali i nikad ta dva jezika nisu bila dalje jedan od drugoga. Naročito hrvatski možemo smatrati razvijenim jezikom. Na hrvatski 18. st. mogla se prevesti Biblija,[17] Jeronim Filipović piše na hrvatskom teologijske traktate, Kačić i Grabovac pišu povjesnicu u stihovima, ali i u prozi. Hrvatski toga doba ima neumornog filologa i jezičnog koordinatora Belostenca.

Značenje 18. st. u povijesti hrvatskog i srpskog jezika

Osamnaesto st. je veoma značajno u povijesti hrvatskog i srpskog jezika uz ostalo i zbog toga, što se hrvatski u to doba nalazi u posve drugačijoj situaciji nego srpski. U Hrvatskoj 18. st. znači konačnu afirmaciju bosanske štokavštine, potkraj 18. st., točnije rečeno 1801, i Tituš Brezo-

[5] Listovi o izdanju glagoljskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620—1648. priobćio franjevac o. Eusebij Fermendžin, Starine JAZU, Zagreb, 1891. vidi pisma kardinala Borghesea franjevcu Jerolimu Strasseru u Beč od 12. ožujka 1621. i 10. lipnja 1621.
[6] Nav. djelo, p. 16.
[7] Nav. djelo, p. 16.
[8] Ivan Pederin, *Pojam jezičnog i književnog standarda kod bogoljubnog bogoslovca Stipana Margitića Jajčanina*, »Kritika« 17/1971. p. 219—221.
[9] Od uzame o. f. Filipa iz Occhievjae, PP. Kapelanom, i Missionarom Bossanskim, pritisnuto ù Mleczi po Bastianiczi Constantin, 1796. p. 4. (drugo izd.).
[10] Dr Milorad Pavić, Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII. i XVIII. vek) Beograd, 1970. p. 30.
[11] Fermendžin, nav. djelo, p. 12.
[12] Fermendžin, nav. djelo, p. 16.
[13] Milorad Pavić, p. 33/34.
[14] Jovan Skerlić, Srpska književnost u XVIII. veku, Beograd, 1923. p. 143/44.
[16] Prema Paviću, p. 192.
[17] Radoslav Katičić, *Slavonski pabirci*, »Kritika« 17/1971, p. 289.

vački već piše štokavski, Kačićevom manirom. Ta štokavština se, međutim, u Hrvatskoj i Bosni afirmirala kao upravni i bogoslužni jezik. Jača jezični purizam zbog jednostavnosti i razumljivosti, hrvatski se oslanja na kulturno nasljeđe književnosti hrvatske obale. Izbjegavanje turskih riječi odvija se u okviru purizma, ali zacijelo s drugim motivima. Bit će da je bio nacionalni i kršćanski ponos Hrvata koji nije htio turske riječi. Posljedica tog izbjegavanja turcizama jest da taj jezik crkvene uprave ne djeluje osobito folklorno kao što djeluje kasniji srpski. U dijalektalnom pogledu je taj jezik, koji je počeo na osnovama bosanske štokavštine u 17. st., doživio stanovite korekcije. Većina franjevačkih pisaca i organizatora vjerskog života 18. st. bila je iz južne Bosne, zapadne Hercegovine i srednje Dalmacije. To su bili Stipan Margitić iz Jajca, Jeronim Filipović iz Rame, Toma Babić iz Skradina, Lovre Sitović iz Ljubuškoga, Filip Grabovac iz Vrlike, Andrija Kačić Miošić iz Brista kraj Makarske. To područje inače ikavske štokavštine postalo je dijalektalnom osnovom hrvatskog jezika.[18] Dubrovačka i Divkovićeva ijekavština bile su načelo, pa su se mnogi franjevački pisci kao npr. Kačić u drugom izdanju *Razgovora ugodnoga* trudili da ijekaviziraju svoje tekstove. Dosljedni nikad nisu bili, pa je pojava ikavskih, dapače i ekavskih oblika uz ijekavske postala značajkom hrvatske književnosti 17. i 18. st. Kod Grabovca koji je npr. gotovo isključivo ikavac nalazimo ekavizme kao »celov«, kod Gundulića brojne ikavizme, ali i ekavizme.

Što se dogodilo u jeziku u 18. st., ostalo je u hrvatskom i do danas. Hrvatski je ostao suzdržljiv prema folklornim elementima, u tijeku čitavog 19. i 20. st. purizam je ostao više-manje načelo od kojeg se rijetko odstupalo. Mjesto folklornih elemenata hrvatskom je ostala prava historicistička orijentacija prema staroj književnosti.

Za srpski jezik 18. st. značajna je njegova želja da se što više udalji od hrvatskog. Srpski je tada vrlo oštro i odlučno raskinuo gotovo sa svim jezičnim tradicijama srpskoslavenskog. To je srpskom, kojem ovo nije jedini raskid s tradicijom, dalo svojstvo posve suprotno od hrvatskog. Dok je hrvatski ostao orijentiran historicistički te mjesto folklornih izraza voli tzv. zastarjele izraze, srpski je postao posve atradicionalan, bez ikakve osjetljivosti prema jezičnim tradicijama, s kojima je on već jednom ionako načelno i vrlo oštro raskrstio.

Devetnaesto stoljeće kao kriza hrvatskog i srpskog jezika

U 18. st. hrvatska je književnosti bila jedna od najnaprednijih u Europi. Kačić se orijentirao prema narodnoj pjesmi prije Macphersona, prije Herdera. Hrvatski jezik ustalio se jezično i stilski u Kačića i postao jedan od razvijenijih jezika Europe. Pa ipak, ono što se dogodilo na početku 19. st. više naliči na nenadanu katastrofu nego na nastavak tog razvitka. U Europi su francuska revolucija i Napoleonovi ratovi razbili stare feudalne strukture i otvorili put općoj modernizaciji. Bečki kongres je pokušao zaustaviti tu modernizaciju. U Austriji, a to znači i u svoj Hrvatskoj, to mu je uglavnom i uspjelo do 1848. U Hrvatskoj crkva i država govore latinski, njemački prodire ne kao civilizacijski, nego kao društveni jezik, kao otmjeni jezik plemstva. U Dalmaciji je to talijanski. Austrija ostaje feudalnom i klerikalnom. Potiskivanje hrvatskog samo po sebi nije jedino, a ni najveće zlo. Najveće je zlo, da se u vrijeme kad se struktura jezika kao civilizacijskog oruđa naglo mijenja u Hrvatskoj ne mijenja ništa. U Engleskoj, Francuskoj, pa i u Njemačkoj pojavljuju se novine, znanstvena istraživanja, putopisi, razvijaju se tehnika, trgovina i gospodarstvo, vojska se modernizira. U Hrvatskoj sve ostaje po starom. Hrvatski je zatvoren u nesvjesnom folklorizmu života seljaka, u starom kazalištu prikazanja koje umire. Propadaju kazališta i ruše se, kao kazališna zgrada u Splitu 1821. Hrvatskom vlada jalovi latinitet Sabora, njemački i talijanski nadmeću se s francuskim kao jezici dokonog zabavljanja lovno-nazdravičarskog plemstva. U Hrvatskoj nema pravo ni samostalnih novina a kamoli znanstvenih istraživanja, tehnike i razvitka gospodarskih odnosa. Škole su nadalje pod nadzorom klera. Još tridesetih godina 19. st. ništa se nije promijenilo u Hrvatskoj ni u njenih četiri-pet jezika u odnosu prema 18. st.

U Srbiji se promijenilo samo to, da je crkvenoslavjanski, taj jezik prošlosti, počeo djelovati i prodirati i kod Srbijanaca.

Feudalna Austrija propala je 1848. Bachov apsolutizam znači državnu inicijativu kojom će se modernizirati i industrijalizirati ova velika feudalna i zaostala država. Godine 1854. gradi se znamenita Semmeringbahn, željeznička pruga što spaja Beč s Pragom; 1857. pušta se u promet pruga između Beča i Trsta, njegove luke. Država daje svojim kapitalom pobude za osnivanje Tršćanskog Lloyda. Tako se dogodilo, da je Austrija porezima, što su sakupljeni i u Hrvatskoj, osnovala tvrtku koja će konkurencijom uništiti hrvatsko pomorstvo u Dalmaciji i otjerati naraštaje Hrvata u Ameriku. Nastanak Tršćanskog Lloyda u doba centralizacije ne razlikuje se u osnovi od nastanka beogradskih reeksportera. U njemačkom dijelu monarhije osnivaju se tehnička učilišta, razvijaju se gradovi, trgovina cvate. Za hrvatski je jezik važno da je on isključen iz ovog postupka posuvremenjenja čiju inicijativu ima u rukama Austrija. Hrvatski je tada, pedesetih godina prošlog stoljeća, jezik koji ne sudjeluje u životu suvremene države. On se ne rabi u školama, kazališta su na njemačkom odnosno talijanskom, hrvatski se ne rabi ni u trgovini i bankarstvu, ne rabi se u vojsci, sveučilište i akademija još nisu osnovani, a to znači da se hrvatski ne rabi ni za znanstvena istraživanja. Književni plodovi na tom i takvom jeziku mogu biti samo veoma siromašni. Iz 17. i 18. st. imamo mnoštvo izdanih i neizdanih rječnika. To su Vrančićev rječnik (1595), zatim neizdani rječnik Đure Vidalija sa Hvara (1628), rječnik franjevca Josipa Jurina (1796). U 18. st. franjevci pišu gramatike, Toma Babić (1712, drugo izdanje 1745), Lovre Sitović (1713, drugo izdanje 1742, treće izdanje 1780), Josip Jurin (1793). U 19. st. je presahnuo leksikografski rad i rad na gramatikama, i nikad više neće dosegnuti procvat iz 18. st. Fran Kurelac bio je jedan od prvih, koji je pokušao prevesti jedan udžbenik na hrvatski. Bile su to *Pripovĕsti iz Svetoga pisma staroga i novoga zakona*, L. Bandea, Pariz, 1847. Pa ipak, Fran se sudario s gotovo nepremostivim teškoćama: ». . . , i onako hrvatski, kojim su naše školske knjige pisane s veće strane ništa nevalja, jer se drže jezika němačkoga, kao pijan plota, a ti ako i jesi veći dio života tvoga u tuđinstvu proveo, hrvatski jezik zanemario nisi, nego ti je više bio na srcu, nego išta drugo: daj sad uzmi i prevedi. Ja sam prevađajući ovu knjižicu više se namučio, nego će itko promisliti i nisam ju prevađao jedamput nego triput a to sve, nebi li Francuza u njoj zatr'o a Hrvata iznio. Da mi je bilo prevesti ju s francezkoga na němački jezik, ja bi taj posao deset putij bio i brže i laglje i bolje obavio,

[18] Vidi o ovom i Dalibor Brozović, O Makarskom primorju kao jednom od središta jezično-historijske i dijalekatske konvergencije, Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju, 28—30. rujna 1969. Pokrovitelj JAZU, Makarska, 1970, p. 381—407.

nego što sam ju prevađao na naš jezik, a to zato, jer je njemački jezik daleko dospio i sve nauke obuzeo pak onda i s toga, što hrvatski književnici tuđe jezike bolje umědu nego svoj. U nas niti je učenosti niti učenoga jezika.«[19]

Nikola Tommaseo koji se opirao uvođenju hrvatskog kao uredovnog jezika pisao je 1861: »... nek najučeniji Hrvat pokuša prevesti s talijanskog, s francuskog ili s njemačkog na ilirski jednu stranicu rječnika bilo umjetničkog ili znanstvenog nazivlja: kažem ako izaberete najjednostavniju stranicu teškoća će biti tim više, čim učeniji prevodilac bude«[20] [prev. s talijanskog I. P.]. On se užasavao od pomisli na zabune i greške do kojih bi prema njegovu mišljenju došlo, ako bi se na hrvatski prevelo sve isprave koje su već napisane na talijanskom.[21] To je sve stvarno i bilo tako i Šulek je teškom mukom na hrvatskom opisao proboj tunela pod planinom Mont-Cenisom u Švicarskoj 1871. u »Viencu«[22]. Pri tom je morao hrvatske riječi objašnjavati njemačkim riječima u zagradama, da bi ga čitatelji uopće razumjeli. Nekoć razvijeni hrvatski jezik u 19. st. jedva da je imao civilizacijskog nazivlja, on je bio u stvari u tom času, šezdesetih godina, više narječje nego jezik.

Zakašnjela obnova i folklorizacija hrvatskog i srpskog

Nazori i shvaćanja tadašnjeg jezikoslovlja o jeziku bila su različita od današnjih. Jacob Grimm djelovao je u svojim djelima kao učenjak koji opisuje prirodni i organski rast jezika bez želje da normira i pedantno propisuje pravila. Franz Bopp je bio prvi poredbeni jezikoslovac, sanskritist, koji je opazio organsku srodnost sanskrita s europskim jezicima i trudio se da objasni i istraži jezične zakone koji su zacrtali različit razvoj tih jezika. Za jednog i drugog kao i za svo jezikoslovlje do de Saussurea jezici nisu bili ništa drugo nego organske tvorbe, čiji je rast trebalo diskretno promatrati sa strane. Nosilac tog rasta bio je prost i nepokvaren puk, narod J. J. Rousseaua, Herdera koji jedini uistinu zna jezik i koji je u stvari pravi medij jezičnog osjećaja. Za 19. st. jezik je biljka a ne civilizacijski instrument. Ako ove stavove primijenimo u Hrvatskoj i Srbiji, dobijamo da je važno da hrvatski i srpski imaju samo po jednu riječ za vunu i lan, ali jezikoslovlje ne obraća dovoljno pažnje na čimbenik da su nazivi za civilizacijske proizvode lana i vune obično različiti: *hlače* hrvatski, srpski *pantalone* ili *čakšire, plahta* hrvatski, srpski *čaršav, ručnik* hrvatski, srpski *peškir* i sl. Jezikoslovci 19. st. nisu pridali važnosti ni čimbeniku da je riječ za vunu i lan zajednička odnosno srodna u svim europskim jezicima. Ali ako je to u hrvatskom jezikoslovlju 19. st. tako, onda je to i zato što hrvatski sada u 19. st. djeluje krajnje nesuvremeno, on praktički ne raspolaže, kako već vidjesmo, gotovo ničim što bi bilo više od organske osnove. Sa suvremenim civilizacijskim nazivljem hrvatski je slabo stajao. Nije slučaj da u to vrijeme, 1847. Tommaseo piše: »Nama Srbima i Dalmatincima narodna pjesma je dosad gotovo jedini jezični uzorak.«[23] Kod Srba se crkvenoslavjanski jezik, podesan kao instrumenat crkvenodržavne civilizacije pokazao posve nepodesnim da bude oruđe suvremene tehničke civilizacije. Karadžić

[19] I. Broz, Prva Kurelčeva knjiga, »Vienac« 38, Zagreb, 20. rujna 1879. XI. p. 607.
[20] N. Tommaseo, La Croazia e la fraternità. Di nouvo a Dalmati, Trieste, 1861, p. 22.
[21] N. Tommaseo, Ai Dalmati, Gazzetta di Fiume. No 30, 31, 32 e 33, Fiume, 1861. p. 19.
[22] Zeljeznica pod planinom Mont-Cenisom, Opisao Dr. B. Šulek, »Vienac« 37. Zagreb, 16. rujna 1871. III. p. 593—97.
[23] N. Tommaseo, *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, Trieste, 1847. p. 37.

opet kida s tradicijom i orijentira jezik folklorno vraćajući se kao i hrvatski na jezičnu štokavsku osnovu, što je za srpski već skok, koji opet traži prekid s tradicijom, u ovom slučaju crkvenoslavljanskom. U leksičkom pogledu je ta novoštokavska folklorna koiné odražavala materijalne i duhovne predodžbe jednog junačkog, gotovo homerskog doba, imala je mnoštvo riječi s područja koja za suvremeni civilizacijski jezik nisu osobito zanimljiva te veliko pomanjkanje riječi u apstraktnim disciplinama, bila je nemoćna u kuhinji, u restoranu, u obrtničkoj radionici, za tehničke pojmove, pred izlogom najobičnije trgovine.[24]

Ovaj jezik, ako je uopće bio podesniji kao oruđe suvremene civilizacije od crkvenoslavljanskog, bio je ipak mnogo privlačniji, jer je ostavljao dojam prirodnosti, »zdravog narodnog jezika«, dakle medijalnog jezika kojim govori narod. Kao takav, on je bio zanimljiv Grimmu, W. von Humboldtu i drugim njemačkim jezikoslovcima isto kao i Miklošiću, Jagiću i prije svega Maretiću. Bez suvremenog cvilizacijskog nazivlja ovaj je jezik morao to nazivlje jednostavno uvesti iz drugih jezika, njemačkog, francuskog. Te posuđenice pojavljuju se u čudnom kontrastu prema folklornim, često turskim riječima a i prema crkvenim, obično ruskim, odnosno crkvenoslavjanskim riječima.

Tako imamo, s jedne strane, riječi kao *kula, melem, jastuk, dušek, đerdan*, a s druge riječi kao *saksija, šifonjer, tišleraj*, i najposlije oslovljavanja kao *preosvešteni gospodine* što sve skupa zaista djeluje kontrastno za hrvatski jezični osjećaj. Načelo jezičnog i leksičnog purizma, koje u hrvatskom potječe još od franjevaca, ne postoji u srpskom.

Kako 19. st., koje se bavilo poredbenom poviješću organskog razvitka jezika pronalazeći svuda srodne jezike, nije sagledavalo jezik kao instrument nacionalno-državnog života, nego je rado poistovjećivalo jezik i rasu, to se stvorilo postupno uvjerenje da dva naroda koji se na svom jeziku razumiju nisu dva naroda, te da govore jedan jezik a ne dva. Kod Hrvata i Srba to je značilo znanstveno osnivanje jugoslavenske ideje. Oba jezika koji se na sredini 19. st. mogu držati nerazvijenim jezicima, jedva da su raspolagali ičim više od organske osnove, koja je bila zaista slična. Nije stoga nikakvo čudo, da su Hrvati i Srbi, koji su jezično tada u odnosu na jezik kao oruđe suvremene civilizacije počinjali ispočetka, uočili mogućnost suradnje na polju te izgradnje jezika, i to baš suvremenog nazivlja.

Nije stoga slučaj da baš na tom pitanju dolazi do prvog ozbiljnijeg susreta Karadžića s Hrvatima. Kad je 1849. ministarstvo pravosuđa u Beču sazvalo odbor koji će sastaviti pravno i političko nazivlje za sve slavenske jezike, od Hrvata su u odbor pozvani Stjepan Car, Ivan Mažuranić, Božidar Petranović, Dimitrije Demeter, a od Srba Vuk St. Karadžić. Godinu dana kasnije taj je odbor prihvatio Karadžićev prijedlog o pravopisu. Hrvatski i srpski najsličniji su ne u 18. st., u doba procvata, nego u 19. st. u najbolnije doba krize, u doba bolnih i korjenitih promjena.

Organski i civilizacijski elementi u suradnji hrvatskog i srpskog

U tijeku čitavog 19. st. suradnja između jezikoslovaca Hrvatske i Srbije odvijala se u prvom redu na organskom planu, manje na kulturnom i civilizacijskom. To osobito važi za rad Daničićev i Maretićev. Ma-

[24] Dalibor Brozović, *Vuk Stefanović Karadžić i novoštokavska folklorna koiné*, Prilog tipologiji slavenskih standardnih jezika, u: *Standardni jezik*, Zagreb, 1970. p. 112—113.

retić se kao jezikoslovac služio samo narodnom pjesmom, i to kao uzorkom jezika a ne kao književnim djelom. Maretić oštro odvaja gramatiku od književnosti, organsku od civilizacione strane jezika, koju pravo i ne poznaje. Civilizaciono nazivlje razvija se stihijski i odvojeno kod Hrvata i Srba. I Maretiću i Daničiću izbjeglo je da se i pored njihove suradnje na polju organske gramatike hrvatski i srpski razvijaju kao dva civilizaciona instrumenta dvaju naroda i dviju država, što će reći kao dva jezika. Srpski je preuzeo mnoštvo nazivlja iz crkvenoslavjanskog. To su riječi kao *vazduh, vaspitanje, proizvesti u čin pukovnika, nešto je od prevashodnog značenja.* Ruski, koji je u crkvenoslavjanskom izobličio i organska svojstva srpske štokavštine ostavio je organskih tragova i u suvremenom srpskom. To je npr. *bojeva municija* sa sufiksom kojeg nema u štokavštini, zatim »št« u riječima kao *sveštenik, opština, uopšte* i sl.

Tomislav Maretić je već osamdesetih godina prošlog stoljeća počeo izazivati otpor protiv svojih shvaćanja. God. 1884. došlo je i do njegove polemike s I. Brozom. U to doba, kad je naziv za ono što se kasnije nazivalo »zapadnom varijantom« bio »zagrebačka škola«, Maretić se okomio na tu »zagrebačku školu« zbog uporabe nekih zamjenica, koja po Maretićevu mišljenju protuslovi štokavskom duhu jezika. On je optužio »zagrebačku školu« da zazire od svega što je srpsko, te da time lišava jezik pravih štokavskih oblika.[25] Broz je u odgovoru Maretiću istakao: »Zagrebačka je škola imala zadatak da Kajkavce i Čakavce privede u kolo Štokavaca.« Prema njemu hrvatska štokavština iliraca je obogaćena »silom dobrih riječi i fraza« iz kajkavskog i čakavskog.[26] Mada toga nije posve svjestan I. Broz osjeća da hrvatska štokavština duguje nešto i kajkavštini i čakavštini, a to je prije svega civilizacijsko nazivlje i leksika stare hrvatske književnosti; rubac je jedan od tih naziva koji je iz kajkavskog narječja prodro u hrvatski jezični standard.

Već potkraj stoljeća hrvatski jezikoslovci osjećaju da je proučavanje jezika kao organske tvorbe nedovoljno, te da dovodi do nametanja srpske štokavštine. U to doba, 1899, piše Antun Radić: »Svakome je dovoljno poznato, da hrvatski pisci i čitaoci odavna već teško, no vrlo razborito podnašaju onaj filološki jaram, što im se bezobzirno nameće protiv osjećaja čitavog hrvatskog obrazovanoga svijeta, protiv stoljetnih tradicija hrvatske književnosti.«[27] U nastavku toga članka Antun Radić se poziva na Vladimira Mažuranića koji ističe da se ne smije smetnuti s uma kontinuitet stare i nove hrvatske književnosti; u predgovoru svog izdanja *Pjesama,* 1895, p. XIII—XVI., zamjera što u Hrvatskoj osim Karadžićeva nema drugog rječnika, ali ipak sumnja, da itko ozbiljan u nas vjeruje da se jezik začinje s Karadžićem.

Što se tiče rječnika ovaj je zaključak Antuna Radića upravo porazan. U 17. i 18. st. imali smo neusporedivo veće bogatstvo rječnika nego u 19. st. Nadalje, Antun Radić zamjera Maretiću, što u svojoj gramatici ne zna ne samo za hrvatsku književnost prije Karadžića, nego i za hrvatsku književnost poslije Karadžića. Antun Radić traži da nam naša stara književnost a ne Karadžić bude učiteljem, naglašava da je u staroj hrvatskoj književnosti, a ne kod Karadžića došlo do afirmacije narodnog jezika. Nazor da nacija može govoriti onako kako govori narod, dakle »čistim štokavskim«, smatra iluzijom, ističe Belostenčeve zasluge, zamjera Maretiću nepoznavanje stare čakavske i kajkavske književnosti.[28]

[25] *ψ* [Tomislav Maretić], *Poraba nekih zamjenica* (pronominum) i još nešto, »Vienac« 34, Zagreb, 23. kolovoza 1884. XVI. p. 548.
»Vienac« 35, Zagreb, 30. kolovoza 1884. XVI. p. 564.
[26] [I. Broz], *Brus jezika,* Opazke na opazke gospodina *ψ*, »Vienac« 42, Zagreb, 18. listopada 1884. XVI. p. 674/75.
[27] *Hrvatski književni jezik,* Piše dr. A. Radić, »Vienac« 28, Zagreb, 15. srpnja 1899. XXXI. p. 456.

Razvitak hrvatskog kao jezika suvremene civilizacije

Kao da su se sva načela suvremenog hrvatskog jezikoslovlja našla u ovoj lucidnoj raspravi Antuna Radića. Hrvatski se jezik pribrao poslije poraza i nevolja iz prve polovine 19. st. sve do kraja apsolutizma. Hrvatski je ušao u škole, na sveučilišta i u akademiju, u državnu upravu, sudstvo, vojsku, trgovinu, industriju. Jednom riječju, hrvatski više nije bio organski jezik, što je bio polovinom 19. st. kad je došlo do prvih dogovora s Karadžićem, nego oruđe suvremene nacionalne hrvatske civilizacije. Suprotno od dogovora s Karadžićem 1850, hrvatski i srpski razvili su se odvojeno kao civilizacijski instrumenti dvaju naroda i dviju država. Taj čimbenik hrvatski jezikoslovci na čelu s Maretićem dugo nisu mogli uočiti. Posljedica toga jest da mi Hrvati u stvari danas, u 20. st. moramo nastaviti rad na rječnicima koji je prekinut u 18. st. poslije pravog obilja rječnika od Vrančićeva do Jurinova. Pa ipak, potkraj stoljeća hrvatski su se jezikoslovci pribrali i počeli orijentirati s folklornog jezika narodne pjesme na baštinu stare hrvatske književnosti slijedeći na taj način povijesnu orijentaciju hrvatskog jezika još iz franjevačke književnosti 17. i 18. st.

Već onda, potkraj 19. st. bilo je jasno, da sporazuma između hrvatskog i srpskog više nema. Točnije rečeno, svi dogovori do kojih je kasnije dolazilo u tijeku centralističkih nastojanja u Jugoslaviji nastojali su sažeti hrvatski i srpski, štoviše i slovenski u jedan jezik ne priznavajući ostalim jezicima Jugoslavije ni prava na pretenzije postojanja. To je bilo moguće samo uz prenaglašavanje folklorne i organske strane jezika i uz potcjenjivanje civilizacijskog nazivlja. Novosadski dogovor je u svojoj praksi i primjeni išao ne samo na to da pozlijedi hrvatsko civilizacijsko nazivlje, nego da od srpskog napravi općejugoslavenski državni jezik, jezik federacije koja je iznad republika. Bio je to jezik ograničenog suvereniteta naroda, koji je išao za tim da od srpskog napravi neku vrstu jezičnog krova pod kojim će se gušiti hrvatski kao i svi ostali jezici Jugoslavije. Omalovažavanje hrvatskog civilizacijskog nazivlja, a time u stvari hrvatskog jezika, bio je sastavni dio ove kampanje i prakse. Gledajući dijalektički ovo insistiranje na srodnosti organske osnove uz istodobno omalovažavanje civilizacijskih elemenata jezika, nije ništa drugo do li borba starih shvaćanja 19. st. proti novima. To je kočnica razvitku hrvatskog jezika i svim ostalim nesrpskim jezicima Jugoslavije. Praksa Novosadskog dogovora htjela je izbrisati jedno stoljeće razvitka hrvatskog civilizacijskog nazivlja i sve tradicije hrvatskog, od Bašćanske ploče do danas, te da Hrvatima i drugim nesrpskim narodima Jugoslavije nametne srpsko civilizacijsko nazivlje. To tim više što je srpski jezik u državi u kojoj je Srbija imala inicijativu imao i mnogo povoljnije izglede za razvitak, bio je jedini jezik s neograničenom primjenom u svim područjima suvremene države, počev od dnevnog tiska i škola do vojske i diplomacije, odakle su drugi jezici

[28] *Hrvatski književni jezik,* Piše dr A. Radić, »Vienac« 28. Zagreb, 15. srpnja 1899. XXXI. p. 456—57.
»Vienac« 35. Zagreb, 2. rujna 1899. XXXI. p. 566—568.
»Vienac« 36. Zagreb, 9. rujna 1899. XXXI. p. 584—85.
»Vienac« 37. Zagreb, 16. rujna 1899. XXXI. p. 599—601.
»Vienac« 39. Zagreb, 30. rujna 1899. XXXI. p. 629—31.

bili istisnuti. No, to nije uspjelo i Novosadski je dogovor propao zaključivši vijek sporazumaštva. Hrvatski danas više nije u položaju da teži sporazumima sa srpskim ni da se s njim pokušava stapati u jedan jezik, nego da se samostalno profilira. Hrvatskom treba njege, jezikoslovnog i leksičkog rada, hrvatski mora do kraja pronaći sebe, svoj jezični ritam i stil, da nastavi rad na rječnicima, koji je zapravo prekinut još u 18. st. poslije pravog obilja rječnika.

Pa ipak, među narodima postoje i uvijek su postojali dogovori, pisani ili prešutni sporazumi o jeziku. Ujedinjeni narodi, Warszawski i Atlanski pakt, mnoga druga međunarodna tijela i organizacije moraju se dogovoriti o jeziku da bi mogli poslovati. I Jugoslavija kao zajednica suverenih naroda treba takvih dogovora. Dogovori koji nam predstoje ne bi smjeli imati za cilj stvaranje nekog općejugoslavenskog ili manje ili više jugoslavenskijeg jezika, što je bio cilj ne samo Novosadskog, nego i drugih dogovora. Takvi sporazumi ne smiju polaziti sa stajališta da su hrvatski i srpski jedan jezik, varijante ili sl., nego moraju odrediti kada i gdje će se u Jugoslaviji govoriti i pisati kojim jezikom. Pri tom bi svakako valjalo detaljno proučiti način na koji je jezično pitanje riješeno u drugim višenacionalnim zajednicama naroda, posebno s osvrtom na Švicarsku i Belgiju.

Takvim sporazumom također valja riješiti tko će, kad i kako održavati veze sa stranim izdavačima, katedrama slavistike, izdavačima enciklopedija, udžbenika, rječnika i drugih publikacija o Jugoslaviji, da se ne dogodi da srpski bude (što se sada često događalo) za inozemstvo neki »jugoslavenski jezik«. Treba stoga riješiti i pitanje nadzora nad onima koji daju takve informacije i šire takve ideje, zasad obično zakulisno, »da se Turci ne dosjete«.

SAMO SLOBODAN NAROD MOŽE ŽIVJETI AUTENTIČNO

OTVORENO PISMO VLATKU PAVLETIĆU

Ivan Čaberica

Poštovani druže Pavletiću,

Sa zanimanjem sam pročitao vaš članak u prvom broju »Hrvatskog tjednika«, s većim zanimanjem nego ijedan drugi članak. Dosad nisam naišao na pokušaj da se da psihologija ovog naroda. Kako smatram da u psihologiji leži ključ svega, vaš me početak razveselio i potaknuo da vam napišem ove retke. Ako među njima nađete nešto što će vam se činiti kao zamjerka, reći ćete: Pa ja sam samo htio pokazati kako se naš duh odražava u našoj književnosti. Na to vam se može odgovoriti: U redu, ali nakon toga s čistih konstatacija pođimo dalje, oslobodimo se hrvatskog straha da ne bismo skrenuli s puta istine (hrvatskog straha koji nas uvijek paralizira!) i pokušajmo dati tumačenja (tumačenja koja će nam biti korisna!!). Mi vječno razrješavamo svoje gordijske čvorove, a treba ih jednostavno presjeći! To presijecanje bilo bi presijecanje sa svim što je naopako u nama, i što nas navodi na neuspješne postupke.

Sokrat je rekao: »Gnoti seauton — upoznaj sebe«. Mnogo stoljeća nakon njega postavljen je princip: »Qui bene distinguit bene docet — tko pravilno rasuđuje, pravilno poučava.« Kako je svako poučavanje samo zbog djelovanja, moglo bi se reći: »Qui bene distinguit bene agit — tko pravilno rasuđuje, pravilno djeluje.« Nama je više nego išta, više nego ikome potrebno pravilno rasuditi i shvatiti da bismo znali dati smjer svojem djelovanju, shvatiti sebe da bismo se promijenili, kako bi iz drukčijeg tla nicali drukčiji plodovi. To bi bilo pravo oslobođenje od zabluda prošlosti, na kojem je u svom Proslovu obećao raditi i HT. Dosadašnji naši narodni preporodi (koliko smo ih imali i koliko ćemo ih još imati!) nisu uspjeli baš zato što njihovi pokretači nisu shvaćali što b i t n o u nama treba preporoditi, što s prezirom odbaciti. Ne odbacujući, jer ne videći, a možda i bojeći se vidjeti, uzroke naših slabosti i nedaća, ti su uzroci ostajali i djelovali, vraćali nas uvijek na početak, samo povećavali našu malodušnost, osjećaj bezizlaznosti, i izazivajući u nama čak pomisli o nekakvom prokletstvu. Ne oslobodimo li se koliko god je moguće zabluda prošlosti, zabludnih shvaćanja što su se u nas usadila u prošlosti, i ne izvršimo li u sebi veliku »metanoju — promjenu mišljenja«, i ovaj će naš preporod doživjeti sudbinu prijašnjih, a mi ćemo još jednom, kako reče Radić, krenuti kao guske u maglu, još jednom se pokazati — uistinu smiješnim narodom! »Metanoejte — promijenite mišljenje!« — dubok, premudar, božanski poziv Preteče Krstitelja, kao i isključivi uvjet za prelazak na nov način života u kraljevstvu božjem! Shvatimo

ga! U tom pogledu sudbinska odgovornost leži na svim našim književnicima i intelektualcima, kojima je zadaća, struka »intus legere — čitati unutrašnjost stvari, v i d j e t i«. A vi ste jedan od najsposobnijih da v i d e. Zato vam i pišem.

Pročitavši pomnjivo vaš članak, ipak se ne mogu složiti da ste samo pokazali kako se naš duh odražava u našoj književnosti, da se točnije izrazim, vi ste ipak (jer niste mogli drukčije) izrekli zaključke, definicije koje su osobno vaše, a koje, iako su izvrsne i točne u postavljanju stvarnog stanja stvari, ne mogu prihvatiti jer ne ukazuju ni na kakav izlaz iz tog stanja! Vi govorite o »idealističkoj orijentaciji hrvatskog duha«, o »iskonski prakršćanskoj« težnji našoj da se »poistovjetimo s drugima«, o tome kako smo »fundamentalno idealisti«, kako su nam »konstitucionalno strani pragmatizam u filozofiji i bizantinizam u politici«. Da je tako u aktualnom stanju našeg duha jasno mi je, i ni jednu od vaših tvrdnja ne mogu nijekati, dapače vam moram čestitati na lucidnosti kojom ste ih iznijeli. Ali je li to naše »iskonsko«, »fundamentalno«, »konstitucionalno« i prema tome nepopravljivo i neotklonjivo stanje (i sudbina) da budemo idealisti, borci samo za velike ideje, ciljeve svijeta, i prema tome v j e č n i samozatajni bojovnici univerzalnog, koji samo kad vrag odnese šalu, kad nam zaprijeti fizički nestanak (valjda zato da ne bi iz svijeta nestali njegovi od Boga postavljeni branitelji, čuvari!), trgnemo se i na trenutak se obratimo k sebi, da bismo odmah zatim opet nastavili žrtvovati se za svoju svjetsku misiju; je li naše »iskonsko«, »fundamentalno«, »konstitucionalno« stanje (i sudbina) da postanemo buntovni samo kad dođu u pitanje globalne ideje istine i pravde, interesi svijeta, a ne kao svako drugo biće, uključivši i najneznatijeg crva, kad netko ugrozi nas — za to moram reći da ne znam je li baš tako, moram posumnjati da je tako, moram ustvrditi da ne može biti tako! Jer ako je tako, nama je sudbinski određeno da patimo, da nam vječno bude zlo kako bi drugima bilo dobro, i zašto se onda naprežemo da izađemo iz sadašnjih zala, za koga vraga! Kad će i sutra biti isto, kad mora biti isto! (Jer možemo li, ako imamo i trun pameti, složiti se, pomiriti se s besmislenom, smiješnom tezom koja bi logično proizašla iz shvaćanja da smo »fundamentalno«, »konstitucionalno«, dakle po prirodi određeni živjeti samo za druge, te reći sebi: Moramo se boriti za opstanak da bismo se borili za tuđe dobro, jer što bi bilo sa svijetom kad bi iz njega nestalo nas!). Nama mora biti jasno da nam je bilo zlo jer smo bili takvi, i da će nam uvijek biti zlo ako ostanemo takvi! A kako da ne ostanemo takvi ako smo takvi »konstitucionalno«! Neobično zavrzlan narod, proklet u svojoj besmislenoj sudbini, čudovište među svim što živi na zemlji!

Ali ja mislim, i to, ako u nama ima još zdrava razuma, trebamo rasvijetliti i istaknuti — da mi nismo takvi »fundamentalno«, »konstitucionalno«, da nismo takvima stvoreni nego da smo takvima postali! Kada?

Nažalost, nitko nije točno upućen, i ne može reći da točno zna. Ali ja naslućujem kojim bi smjerom trebalo krenuti da se pitanja razjasne. Sama literatura ne može biti putokazom, pogotovu ne jedinim. Ali može ona sveliteratura koju je pisao život, može onaj sveobuhvatni roman o životu naroda: povijest. U njemu bi trebalo tražiti one odlučujuće trenutke, čimbenike koji su našem narodnom duhu dali biljeg, još je bolje reći orijentaciju. Bolje je reći orijentaciju jer ćemo tako više biti na području istine, budući da orijentacija može biti ovakva ili onakva, prema okolnostima.

Svi primjeri koje ste naveli i koji svjedoče o onakvoj našoj usmjerenosti prema općemu, općoj dobroti i pravdi, te o našoj samozatajnosti,

prihvaćanju žrtve, nastali su u vrijeme naše borbe s Turcima, i našeg živovanja pod Madžarskom i Austrijom. Ali ja mislim da borbu s Turcima, koliko god ona imala utjecaja na našu sudbinu, koliko god je vremena ona zaokupljala naše misli i snage, koliko god smo joj se predavali odano, itd., ne može biti pokazateljem naše prave duše jednostavno zato što je nismo vodili kao suveren narod, dakle u svemu po svojoj vlastitoj volji i izboru, jednostavno zato što nismo bili, što nam nije bilo dano da budemo angažirani u svakodnevnoj brizi za sebe, za svoj opstanak, te smo nužno bili i morali smo biti raspoloženi za sva manipuliranja, pa i za to da postanemo samo vojnicima univerzalnog, nesebičnim bojovnicima »istine svijeta«, kršćanskih, općečovječanskih vrednota. Onaj na kome ne leži briga za sebe i svoje, ili onaj kome su tu brigu, odgovornost silom oduzeli, može prolaziti kroz život neuprskan njegovim blatom, zloćom, može sačuvati lik pravog kršćanina, mirotvorca, pravdoljupca itd. Tako i narod može proći kroz svoju povijest neokaljan ni trunom blata sebičnosti, svetački, redovnički predan samo uzvišenom. Ali moramo se čuvati da tu predanost ne uzmemo kao bitnu, vječnu, moramo postaviti pitanje: što bi bilo da je bilo! Borbu s Turcima mi smo zaista bili učinili svojom borbom, smislom svojeg opstanka, tako da je ovaj narod u njoj bio spreman izginuti do posljednjeg svog člana, čak i onda kad za tu borbu nitko drugi nije mario, što se doista vidi po našim zdvojnim, upornim dozivima u pomoć i uvjeravanjima o opasnostima za kršćanski svijet ako nam se pomoć ne pruži, kao da je Svevišnji svu brigu za svoj, kršćanski, narod stavio samo na naša leđa! U tome bi se zaista, na prvi pogled, mogao naći nekakav idealistički supstrat našega duha. Ali ja mislim da bi onaj tko bi se na tome zaustavio kao na konačnom bio samo prividno na putu istine. (Uopće mislim da učenje o supstratima kao nečemu imanentnom, nepromjenljivom treba mimoići kao neznanstveno, jer gdje su onda prirodni i društveno povijesni utjecaji? Uostalom, danas ih teoretski, ili u drugim slučajevima, i mimoilazimo!) Naravno da se stvari, shvaćanja ne mijenjaju preko noći, ali ponekad i ne može biti govora o stvarnom mijenjaju: skida se odijelo koje se ima na sebi i stavlja se odijelo koje se ima u pričuvi. U ovom slučaju naše borbe s Turcima možemo sasvim lako zamisliti sasvim drukčiju sliku: vladar, kralj, ban, knez ili nazovimo ga kako hoćemo, sebičnjak, zao i što god hoćemo, zabrinut samo za svoju vlast i vlast svojih potomaka, itd., ali naš, naše krvi, samostalan itd. čitavo pitanje procjenjuje sa stajališta svoje koristi (dopustimo malo, i sa stajališta koristi onih nad kojima vlada, ako ni za što drugo a to zato što od njih živi!) i prema tome određuje svoje ponašanje i ponašanje svojih podanika. Vidimo: »svetogrdno« (kao što su vladari, pa i najkatoličkiji, kad god im je trebalo uvijek radili, rugajući se ekskomunikacijama, interdiktima, prokletstvima itd.!), vidimo dakle: vladar »svetogrdno« pregovara, ugovara s najljućim neprijateljima kršćanstva, kršćanske civilizacije, poretka itd.; vidimo: iz skrovišta, skladišta njegova duha izlaze rekviziti sasvim drukčiji od opisanih — vjerolomstvo, bizantinizam, makjavelizam, diplomatska nećudorednost i sve ono »nelijepo«, neidealističko što u datim okolnostima služi biću za održanje i čega se ono (individualno ili kolektivno) uvijek laća, a narod ga s l i j e d i (naravno, dijelom jer hoće, dijelom jer ne može drukčije), narod služi »izdaji uzvišenih vrednota«, makjavelizmu, bizantinizmu, narod dobiva lik »sebičnjaka«, makjavelista, bizantinca itd. Slika postaje sasvim drukčijom, »bit« narodna poprima druge crte. Jer ne zaboravimo, u svakom biću jedno do drugog uvijek spava anđeo i demon, i koji će od njih preuzeti vodstvo zavisi od okolnosti, zavisi od toga koliku je količinu sebičnosti potrebno upotrijebiti za opstanak u određenom času, ili

za ostvarenje određenog cilja. Kako mi svojega cilja, vlastitog cilja, nismo imali, kako nismo bili svoji i odluke o svojem ponašanju nismo donosili sami, nismo nikad ni dolazili u priliku da se poslužimo sredstvima koja bi ukazala na našu sebičnost, »zloću«, ostali smo samo borcima za ideale svijeta, za sveopće interese — onim što zapravo nismo izabrali biti mi, jer nismo ni mogli izabrati, što su za nas izabrali — d r u g i. Ako se u pitanju što je normalno: sloboda ili ropstvo, moramo odlučiti za odgovor: normalna je sloboda, onda nužno moramo doći do zaključka da se narod očituje autentično kad se očituje s l o b o d n o.

Pokušavajući razjasniti neke svoje inicijative u prošlosti, mi katkad, ni časa ne ispuštajući iz vida to naše osnovno, »lijepo«, idealističko i »humano« u sebi, u koje začarano, narcistički neprestano buljimo, mi katkad uzimamo u obzir stanovitu našu povijesnu situaciju, naše ropstvo pod Madžarima i Nijemcima: po uništenju Zrinskih i Frankopana, po zatoru njihova imena i sjemena, i materijalne osnove kojom su za ostvarenje naše slobode raspolagali, u bezizglednosti da opstanemo opkoljeni i ugroženi tolikim i tako moćnim neprijateljima, mi smo, kažemo, pribjegli ideji ilirstva, slavenstva i jugoslavenstva kao držani mišlju: kad ne možemo sami, poživimo s drugim, sličnima i bliskima u zajedništvu. Ne tvrdim da nije djelovao i taj motiv.

Ali ja mislim da ne bismo smjeli slijediti samo taj tijek misli i to naše sužanjstvo, koliko god bilo značajna činjenica naše prošlosti, uzimati kao jedino izvorište tih inicijativa, jer bi to ipak ukazivalo na neku narodnu kompaktnost, na neku jasno određenu narodnu volju: slab, malen, neslobodan narod teži ući u savezništvo s drugima da bi se sačuvao, da bi opstao. Jer iz onog kako smo te inicijative zamislili i kako smo ih pokušali ostvariti nije teško zapaziti ovo: sve čineći da se ne utopimo u tuđem, njemačkom ili madžarskom moru, mi smo sve učinili da se u t o p i m o u »svojem«, slavenskom moru! Pogotovu u tom našem sužanjstvu ne možemo naći izvorište mnogih crta našeg duha kojima se on, jedinstveno na svijetu, iskazuje do dana današnjega, crta koje ostaju nerazumljive, zaprepašćujuće. Jer ne treba velikog truda da se zapazi u nama jasno izražena, dominantna ne-volja da budemo narod, ne-volja da budemo samostalni, naša antidržavnost i antinarodnost, naša želja da se uništimo, naše samoubilačke težnje, neprestano očijukanje sa smrću. Ne treba velikog truda da se zapazi naša hrvatska s a m o m r ž n j a, samoprezir, naše odbijanje narodne ideje kao nečeg sitnog, zastarjelog, reakcionarnog, što valja premašiti i nestati u bezimenosti, naše samorušilaštvo koje se obara na sve što bi nam trebalo biti svetinjom i što bi potpomoglo našem održanju, i naročito — naše čudovišno hrvatsko izdajništvo. Spomenute političke okolnosti naše prošlosti ništa od toga ne mogu objasniti, jer kad su se jednom bile promijenile, kad ih je nestalo prije pedeset godina, sjetimo se žurbe s kojom smo ušli u novu državnu tvorevinu s drugima, ne slušajući glas razuma, ne slušajući ni one izvan našeg naroda koji su stvar jasnije vidjeli nego mi — mjesto da u zajednicu uđemo tek pošto se najprije formiramo, uredimo kao posebno, pošto najprije trijezno ugovorimo buduće odnose s drugima. Žurili smo kao u paničnom strahu da ne bismo ni časkom ostali samostalni, u želji da se opet odmah utopimo u drugo, da ne bi ostalo ni trena — samo hrvatsko! Te političke okolnosti naše prošlosti ne mogu to objasniti ni ako se uzmu kao čimbenik koji je slabio našu svijest i samosvijest (ukoliko je ovo uopće pametno i postavljati kao mogućnost!). Teške političke okolnosti, a naše su, to nam se uvijek isticalo, uvijek bile takve, normalno jačaju narodnu svijest. Zašto nisu jačale i našu? Moramo doći do

zaključka da nije to izvan nas, to neprijateljsko, nego nešto bliže nama, među nama, nešto »prijateljskije« nama, djelovalo na nas razorno!

Pogrešno bi bilo jednom ili dvama čimbenicima pripisivati svu važnost u oblikovanju nečega. Uvijek ih djeluje više. Ali bi isto tako bilo pogrešno svima pridavati jednaku važnost, ne pokušavajući istražiti što je prvotno a što samo drugotno, i tako se izlagati opasnosti da periferno ocijenimo jednako kao centralno, ili čak da perifernom dademo veću važnost nego centralnom, i nikad ne dođemo ni do čega. Već sam rekao da ja samo slutim kojim bi smjerom (možda bih trebao dometnuti: također) trebalo poći da bismo otkrili ono bitno što je odlučno djelovalo na oblikovanje našeg duha kakav stoljećima, kakav i danas imamo. Vjerujem da bismo tada postali jasniji samima sebi i ne bismo ostajali nemoćno zabezeknuti pred mnogobrojnim pojavama izdajstva i nacionalnog samoubojništva među nama, koje se ničim normalnim ne mogu objasniti, a kojima se nezainteresirani drugi čudom čude dok im se zainteresirani zlurado smiju. Vjerujem da nam se, da nastavim izvrsnu misao jednog govornika na X sjednici, shvativši i otklonivši to razorno u sebi, ne bi više neprestano događalo da ubijamo komarca po komarca, nego bismo pregnuli napokon isušiti baru: svemu dati pravo mjesto a sebi kao kolektivnom biću prvo, jer je to bitan preduvjet svih naših daljnjih pregnuća, svake naše prave socijalističke izgradnje.

Polazeći od principa koji sam već spomenuo da se narod, kao sve živo, očituje a u t e n t i č n o kad se očituje s l o b o d n o (nije lav o n a k a v kakav je u zoološkom vrtu nego je onakav k a k a v je u džungli), mislim da bismo svoje istraživanje trebali uputiti samo tim smjerom i prije svega se zapitati kako smo se ponašali, i prema tome kako smo s h v a ć a l i kad smo bili slobodni, da bismo zatim iz gubitka svoje slobode, tj. iz svoje kasnije n e s l o b o d e i iz stvarnosti što su se razvile u toj neslobodi izvukli čimbenike koji su postali izvorištem našeg stoljetnog djelovanja i s h v a ć a n j a, orijentacije našeg duga. Tada bi nam, vjerujem, postalo jasno da smo iz ruku Stvoriteljevih, kako kaže Rousseau, izašli sasvim dobri, tj. vitalni, sasvim kao svi drugi ljudi, tj. narodi. Doduše, tada bi nestalo naše iluzije, droge koja nas uništava, da smo po naravi, »konstitucionalno« i »fundamentalno« određeni za velike misije, ali, konačno, do đavola s njima!

Istražimo, između malo podataka koji su nam ostali, koji su nam ostavljeni, na primjer, slučaj našeg ugovora s rimskim biskupom Agatonom da nećemo napadati druge narode a za uzvrat da će nam sv. Petar pružiti svoju potporu. Istražimo jesu li rimski biskupi sa svima narodima sklapali takve ugovore, i ako su ga sklopili samo s nama, zašto su to učinili? Je li ga trebalo sklapati ako smo i u to vrijeme bili onako mirotvorni, samozatajni i predani samo dobru svijeta kakvi smo bili poslije sve do dana današnjeg? Proučimo, shvatimo u njihovu pravom smislu i iznesimo sve mnogobrojne opomene što su ih rimski biskupi slali našim knezovima i kraljevima, neprestano nas pozivajući na blagost prema drugima, i zapitajmo se čemu te opomene ako smo i u to vrijeme »fundamentalno« i »konstitucionalno« bili usmjereni samo k ostvarivanju svjetske pravde i dobrote! Zaustavismo svoju pozornost na onom sasvim svetogrdnom zarobljavanju legata rimskog biskupa na njihovu povratku iz Carigrada od strane naših pomoraca, na sasvim svetogrdnom držanju tih legata u ropstvu, na sasvim svetogrdnom uništavanju njihovih koncilskih spisa. Sjetimo se kako smo mlatili i Saracene i Mlečane i to, bogme, samo zbog svojih interesa, ispuštajući sasvim iz vida da postoji i nešto takvo kao što je univerzalizam, svjetska dobrota,

pravda i istina! Pokazuje li to da smo i u to vrijeme bili miroljubivi janjci, ili, naprotiv, pokazuje da je Nazor s potpunim pravom napisao da smo »porod vuka i arslana«? Sjetimo se naše epske, s obzirom na vrijeme i mjesto tvrdoglavo smione, tvrdoglavo izazovne borbe za narodni jezik u bogoslužju i zapitajmo se jesmo li mi zaista oduvijek, »iskonski« bili univerzalisti! U toj borbi, naravno, nismo mogli nego podleći, r i m s k i biskup iznio je pobjedu nad n i n s k i m biskupom, ali borba je bila, a kako ogorčena, zataškivači naše povijesti nisu nam ostavili mnogo riječi o njoj, ali naša je dužnost da i to istražimo, i da iz toga shvatimo kolika je bila naša volja da sačuvamo svoje, narodno, hrvatsko, i koliko i ta borba pokazuje da nas u to doba nije ni najmanje bila briga za sveopće, univerzalno, utjelovljeno u latinskom jeziku! Istražimo i rasvijetlimo svu snagu, ekonomsku i vojnu, i svu uređenost naše države, predočimo sebi živo ne samo svjedočanstvo Konstantina Porfirogeneta nego i svu zamašnost, indikativnost, na primjer, činjenice da smo u to doba imali sasvim moderne, stalne brodarske veze (zamislite: s t a l n e!) i s našim primorskim mjestima i s mjestima Italije, pa će nam postati jasno da smo bili i te kako drukčiji, sasvim drukčiji od onog što smo poslije bili — bezimeni, samozatajni borci za interese drugih, neustrašivi ali i ponizni vojnici svijeta, kojekakva predziđa — stražari pred dverima zabava tadašnjih, duhovnih i svjetovnih, evropskih plejboja! U doba kad je Engleska još živovala u mraku i ni na pamet joj nije padalo da se otpusti na more koje ju je sa svih strana oplakivalo, mi, dotle potpuni kontinentalci, bez teškoće, jer vitalni, jer samosvijesni, snalazimo se u situaciji mora, izlazimo na nj, postajemo njegovim gospodarom, latinsko, rimsko more pretvaramo u svoje! Ne zaboravimo s Latinima, još rimske svijesti, i te kako prisutnim! Gdje je tu ona poniznost, samozatajnost koja nas je resila poslije, koju i vi pronalazite u našem duhu, odnosno, da budem točniji, koju pronalazite u naših pisaca kao b i t n u oznaku našeg duha? Tada još nije bila, s obzirom na nas, ispunjena deviza, smjernica: »Roma — doma«, tj. Rim ukroćuje, i još nismo bili onakvi kakvim nas je ovjekovječio Dante: kako zadivljeno (volovski umrtvljeno) buljimo u r i m s k i Veronikin rubac! Prije gradeći od drveta, naišavši u novoj domovini na kamen, smjesta se prilagođujemo i počinjemo graditi novim materijalom, ali u svojemu stilu, zadržavajući, među ostalim, kao ukras svoj pletenac, koji će Latini, kako je ustanovio Poljak Strzigowski, naravno pripisati Langobardima, jer prezir i mržnja Latina prema nama, njih koji nas nikad ni imenom hrvatskim nisu nazivali, utopivši nas u maglovite Slave, schiave (robove), mora da je bila neopisiva! I to treba uočiti i u potpunom smislu shvatiti! Tendencije i posljedice tog prikrivanja našeg imena! Kao ni latinski jezik, koji nam je stalno zvonio u ušima, tako dakle ni latinsku arhitekturu i, naročito skulpturu, koja se bitno izražava ljudskim likom, a isto nas je tako stalno bola u oči, mi uporno nismo htjeli prihvatiti, ostajući kod svojega izraza (uostalom, danas vidimo, sasvim modernog, apstraktnog, čistog!)! Gdje je i tu naš internacionalizam, skromno poistovjećivanje s drugima?

Ali, nažalost, jednog dana moralo je doći do sloma. Ponosno stablo potkopali su crvi koji su ga podgrizali od početka. Staro latinstvo s uspomenom na svoju slavu udruženo s novim latinstvom s izgledom na novu slavu konačno je uništilo samostalnost malog, ali po svemu sudeći jakog, jer vitalnog, naroda, koji je smetao. U borbi s Latinima mi smo izgubili svoje svoje bitke. Jesu li nam manipulatori naše povijesti (i to pitanje manipulatora naše povijesti koje i danas vidimo na djelu treba napokon postaviti, rasuditi i shvatiti) ostavili dovoljno dokumenata da

obnovimo taj agon i tu agoniju? S obzirom na prijašnju našu vitalnost mora da nije bila laka. Sve to treba istražiti, predočiti sebi, tj. shvatiti, pa ćemo uvidjeti da nismo baš tako jednostavno preši u novo stanje, na nova s t a j a l i š t a, kako to danas u svojoj uspavanosti i ravnodušnosti zamišljamo.

Hrvatski narod ostao je bez države. Tom događaju trebalo bi pridati n a j v e ć u važnost. Bezdržavnost ovog naroda koja nas od tada prati do današnjeg dana temeljna je činjenica u našem životu, odlučujuća. Država je sud koji sve drži na okupu i čuva od rasula. Država i dolazi od održati, država — održava! Država, makar kako neznatna, i slaba, i nevaljala čuva vlastitost svakog naroda. Vladar, makar kakav, makar loš i opak, brani svoje područje od stranih svojatanja, podanike od potpunog stranog utjecaja, spašava im njihovu posebnost. Bezdržavnost je stanje nacionalnog n i š t a. U stanju bezdržavnosti ne može opstojati, ne može se pojaviti nikakva koheziona snaga, nikakva v l a s t i t a ideja oko koje bi se narod okupljao, narod se u njemu ne okreće k sebi, odvraća se od sebe. Postoje samo dvije mogućnosti: biti okrenut ili k sebi ili k drugom. Trećeg nema. Naš narod, ostavši bez središnjeg žarišta, nužno se počeo okretati k tom drugom, k svima drugima, on se u svakom pogledu počeo rasipati, osipati nužno. Kako više nije mogao razvijati svoju, sebičnu praksu, nije više mogao razvijati ni svoju, sebičnu teoriju koja bi bila polazište, opravdanje te prakse, tj. nacionalnu svijest i samosvijest. Nije mogao više razvijati nikakvu svoju duhovnu nadgradnju, a kako se bez neke takve nadgradnje ne može opstojati, otvorio se svakoj tuđoj nadgradnji. Postao je njiva na kojoj sam nije mogao sijati svoje sjeme, na kojoj su drugi sasvim slobodno mogli sijati svoje, tuđe sjeme.

Takav tuđi sijač svojeg, tuđeg sjemena bio je među nama već i otprije: rimska crkva. Pokušajmo, dakle, u tom stanju naše bezdržavnosti, nacionalnog ništa, nacionalne raspoloživosti i raspoloženosti za primanje tuđega zamisliti među nama Crkvu, tu divovsku organizaciju s atributima, oružjem vječnoga, koja raspolaže vječnim blaženstvom i prokletstvom, kako stoljećima, od kolijevke do groba, zavladavši svim razdobljima našeg života, u dušu svakog Hrvata neprestano usađuje kršćanske ideje o ništavosti zemaljskog, o preziranju zemaljskog, o pokornosti, skromnosti i odricanju itd, i čisto katoličke, crkvene, rimske ideje o univerzalizmu itd — te se zapitajmo ne treba li tu tražiti ključ svega! Pošto smo ostali bez države, među nama je ostala samo Crkva, nama je sve to postala Crkva. Sav utjecaj na nas dobili su njezini predstavnici, propovjednici njezina svjetovnog nazora. Nitko nije ostao koji bi ovom narodu govorio: Ti si svoj, pripadaš sebi, i nije čudo da je malo pomalo postao tuđi, da je duhovno pripao drugomu. To je, uz bezdržavnost, odnosno proizašavši iz bezdržavnosti, druga naša temeljna činjenica koju bi trebalo postaviti pred oči, istražiti. U drugim katoličkim zemljama, koje su bile države, centripetalno nije dopuštalo centrifugalnom da nadvlada, stvorila se sretnija simbioza, katolicizam je na neki način ponarođen. U drugim zemljama došlo je do sudara dviju sila, duhovne i svjetovne, do njihova neutraliziranja, i izlaz je nađen u koegzistenciji obiju, u srednjoj liniji. Kod nas se nije dogodilo tako, svećenici su nam ostali jedinim učiteljima, duhovnim vođama, te su nam u tijeku tisuće godina, jer drugo nije ni moglo biti njihova briga, usađivali u dušu svoj nauk, preziranje zemaljskog, osobnog, našeg, zadojili nas svojim katoličkim univerzalizmom. Da je bilo i izravne njihove akcije protiv naše državnosti, hoću reći, akcije Crkve kao takve s rimskim biskupom na čelu, i njezinih viših predstavnika među nama, to

nećemo tvrditi, ali s obzirom na osnovne tendencije Crkve, njezinu poznatu nesmiljenu borbu s državama srednjeg vijeka za prevlast, za »oba mača«, možemo sa sigurnošću reći da ona i njezini predstavnici kod nas, ako se propast naše državnosti i dogodila bez njihova sudjelovanja, nikad nisu mogli, jer bi u tom slučaju iznevjerili samu svoju bit, za obnovu te državnosti ni prstom maknuti. Kad su poslije nastupila teška vremena, svećenici su, moramo priznati, često bili jedini narodni tješitelji, s narodom su patili i ginuli (ali ne smijemo zaboraviti: u borbama s nevjernim Turcima!), što je kod njih i mnogih, većine naših ljudi stvorilo mit o njima kao najvećim braniteljima hrvatskog naroda, a što je zapravo samo pripomoglo njihovoj potpunoj prevlasti nad našim duhom! Ostavši bez protagonista nacionalne ideje, što su uvijek vladari makar radili iz najsebičnijih poriva (kolika je muka nama Hrvatima i danas to dokazivati!), ostali su među nama, bliski nama, samo protagonisti internacionalne ideje, rimske ideje. Oni su ideale Crkve učinili našim idealima, borbu protiv njezinih neprijatelja našom životnom borbom.

Mi danas sve više shvaćamo važnost nacionalnog odgoja kao preduvjeta našeg opstanka. A eto, tu je bila Crkva koja nam je stoljećima utuvljivala svoj a n a c i o n a l n i odgoj, koji logično moramo uzeti kao preduvjet našeg neopstanka, nestanka. K tome se treba napokon orijentirati i to napokon pokušati shvatiti. Ništa ne znače tvrdnje kako su oni uvijek bili uz narod. Cijelu stvar treba postaviti dublje.

Eto, u tome ja mislim treba pokušati tražiti objašnjenje svega. Kažu da ateizam nužno prelazi u antiteizam. Isto tako i anacionalizam mora nužno prijeći u antinacionalizam. Mi smo stoljećima odgajani u duhu anacionalizma, pa smo napokon i postali anacionalni, i prema tome nužno antinacionalni! Mi smo obično skloni zadivljeno gledati u »lijepo« lice toga našeg antinacionalizma: humanost, »kulturu«, opće bratstvo itd., a zaboravljamo i nećemo da shvatimo da je on zapravo zločinačka pojava, zločin prema sebi, dakle najveći zločin, jer svojom samozatajom uništavamo sebe a nitko nas drugi u tome ne slijedi! Ambra je za ljude divan miomiris, ali za kita — ona je samo bolest, i smrt! Iz toga našeg anacionalizma koji je u isto vrijeme i antinacionalizam proizašlo je po mome mišljenju sve naše ponašanje u prošlosti, bilo da mu se (naivno, nepromišljeno) divimo, bilo da ga preziremo: naša borba za velike ideje, i naš nehaj kad se radilo o nama samima, naše davanje prvog zalogaja, većeg, najprije bratu, drugima, a tek drugog, manjeg sebi, čak onda kad se jasno pokazalo da je taj brat Kain, itd., naša poslovična samozatajnost itd. Iz njega su nastali i svi idejni pokreti kojima smo bili začetnici: slavenstvo, ilirstvo, jugoslavenstvo. Iz njega je nastalo i naše tvrdoglavo ustrajanje uz te pokrete i onda kad je svima promatračima postalo jasno da drugima za njih nije ni najmanje stalo, naše vječno (glupo) pokušavanje da prođemo glavom kroza zid, naše vječno ispravljanje krive Drine. Antinacionalistički zanijekavši sebe, izbrisavši sebe, mrzeći sebe, mi se, po slomu tih »velikih« ideja, kad se pokažu neostvarivima, više, razumljivo, i ne možemo okrenuti ni prema čemu — moramo ostati uz njih do posljednjeg među nama! To je logika! Nije slavenstvo, ilirstvo, jugoslavenstvo proizašlo iz želje našeg malog naroda da se oslobodi, nego je proizašlo iz želje našeg malog anacionaliziranog i antinacionaliziranog naroda da prijeđe u drugo, da se uništi, kao nužne logične posljedice njegova stoljetnog anacionalnog, dakle antinacionalnog odgoja. Bilo je na svijetu, i danas ima, i drugih malih potlačenih naroda, ali nijedan od njih nije dolazio i ne dolazi do takvih rješenja, zašto bismo došli do njih mi ako se s nama nije dogodilo nešto što se nije dogodilo ni

s jednim drugim narodom: da smo se anacionalizirali, internacionalizirali, katolicizirali, sve u tisućljetnoj školi tuđe internacionalne organizacije koja je, uslijed prilika, imala monopol na naše duhovno oblikovanje? To uzmimo u obzir i to istražujmo!

Pokušajmo, dakle, shvatiti sebe kao jedinstven narod, bitno katoliciziran, narod koji se poistovjetio s Crkvom, koji je izgubio svoju volju i prihvatio biti nositeljem tuđe volje, crkvene; kao jedinstven narod koji se sasvim poistovjetio s katolicizmom, tako da se s njim dogodilo što se nije dogodilo ni s jednim drugim narodom: postao je narod-katolik, narod koji se sav metamorfozirao, preobrazio u katolika, pri čemu ništa ne znači što njegov katolicizam danas dobiva sasvim druge, čak bezbožne oblike! Poistovjećujući se stotinama godina s pravom crkvom on se naučio, osposobio poistovjećivati se sa svim crkvama koje se nakon nje pojavljuju u svijetu. To shvatimo i sve ćemo u sebi bolje shvatiti.

Dok su drugi narodi, preuzevši tuđe svetinje, tim svetinjama gotovo odmah davali svoj vlastiti lik, činili ih svojima, sličnima sebi, korisnim sebi, ponarođivali ih, ovaj se narod, nakon kratkotrajnog hrabrog pokušaja da učini to isto u doba svoje nacionalne samostalnosti, došavši u stanje bezdržavnosti, u stanje nacionalne bezosobnosti, postupno, pod utjecajem tisućljetnog odgoja, ispražnjavanja mozga od sebe, od svog sadržaja, sav poistovjetio s tuđim svetinjama, uzeo je na se njihov lik, dao se od njih učiniti svojim, njihovim, odnaroditi se, otuđiti od sebe, da bi ostale samo one na mjestu gdje je bio on! Da bi postao njihovim nositeljem, apostolom! Zato on danas i nema svojega lika, svoje osobnosti, njezino mjesto zauzela je druga, osobnost katolicizma, osobnost univerzalizma, internacionalizma! Zato mi i imamo jedinstvenu pojavu na svijetu, da pripadnik ovog naroda danas a i odavno postavlja prezirno pitanje: Hrvat, što je to? Prezirno pitanje koje bi se, sasvim logično, moglo formulirati, prevesti ovako: Ja, što je to?! Može li biti većega pada!

Sve to mi moramo istražiti i shvatiti i prije nego išta u sebi izvršiti svoj veliki otpad, svoju veliku apostaziju od svoje izopačene, potuđene, katolicizirane duše, od svojega velikog katoličkog cilja! (Naravno da ovim ne mislim na otpad od katoličke vjere. U nju nisam namjeravao dirati!) Ne učinimo li to, nećemo učiniti ništa! Jer ja sasvim jasno mogu zamisliti, vidjeti i ovu sliku, rasplet drame: u svijetu koji se, što god tko rekao, klanja jednom jedinom bogu, bogu K o r i s t i, u svijetu svima osim nama očite nove religije: nacionalne sebičnosti — jedan opsjednut narod koji je ostao bez svoje duše jer mu ju je oduzeo drugi opsjednuto, mjesečarski trapa za »višim« i »većim«; zaslijepljen idejom o »velikim svjetlima« manijački uporno, ne osvrćući se ni na što o što se spotakne, a što bi svakoga drugog rastrijeznilo — tapka za tim sjajnim svjetlima koja, misli on, m o r a j u postojati; obeskućen, jer je svoju kuću proglasio premalenom, preneuglednom, te neprestano traži bolju, veću — taj se jadan narod malo-pomalo usmjeruje za svjetlima koja d r u g i m a pokazuju put, udomljuje se namjesto u internacionalizmu za kojim je uvijek čudovišno žudio, u najuskogrudnijem nacionalizmu d r u g e nacije! Mjesto svijeće dobiva rog!

Iznio sam ove misli više u pokušaju da sam sebi formuliram (zato ovom pismu možda i nedostaje stilske jednostavnosti, čvrstoće) nego da stopostotno samouvjereno pokažem u kojem smjeru treba tražiti odnosno ne tražiti čimbenike koji su djelovali na oblikovanje hrvatskog duha, da bismo odbacili neživotvorne ideje o »imanentnosti«, »fundamen-

talnosti«, o »iskonskoj našoj težnji da se poistovjetimo s drugima« i slične. Samo ono što je postalo može i nestati, a što je vezano uz samu bit nečega mora uz to nešto zauvijek i ostati. Imanentni u biću mogu biti samo nagoni, prije svega nagon za samoodržanje i ono malo uvažavanja drugoga, priznavanja drugoga, koliko je biću potrebno da ne propadne u svijetu sastavljenom od mnogih. Ako se gdje dogodi da ovaj drugi element prevagne nad prvim, onda moramo shvatiti da se radi o bolesnoj hipertrofiji, abnormalnoj pojavi, i da je biće u kojemu je do toga došlo neminovno osuđeno da nestane. Ako se, uslijed povijesnih okolnosti i tisućljetnog odgoja, to dogodilo s našim narodom, naša je dužnost ne prihvatiti to kao konačno, bitno i ne pokušavati na tome graditi dalje, pogotovu ne pokušavati navesti druge, jake, vitalne narode da počnu misliti i djelovati polazeći s naših stajališta, proizašlih iz naše oslabljene, samozatajene duše, jer će nam trud kao i dosad uvijek ostati uzaludan, budući da drukčije ne može biti. Naša je dužnost svoja shvaćanja shvatiti kao uvjetovana tisućljetnom našom nesamostalnošću i namjesto diviti im se, smatrati se na temelju njih nekakvim kvascem kulture i humaniziranja svijeta, kao što smo (uvjeren sam, na porugu svijeta!) činili do sada, moramo ih prezreti i odbaciti kao nešto usmjereno protiv nas, kao sredstvo našeg samouništenja. Moramo prestati poistovjećivati se s drugima, što stvarno znači savijati se u oblik stepenice da bi se drugi popeli naviše, i pokušati izjednačiti se s drugima, tj. uspraviti se do njih, kao ravni do ravnih, i tako, jer je to jedino moguće i jer je to jedino humano, davati svoj prilog ostvarenju svjetske pravde, reda! Obvladani svojim samozatajničkim, sluškinjskim mentalitetom, naslađujemo se sami sobom i ponavljamo tužan refren: Kako mi volimo druge! Kako smo mi nesebični! Ali otvorimo konačno oči i upravimo ih, na primjer, samo na ovu našu sadašnju d i j a s p o r u: sa zavežljajem u ruci odlaze Hrvati iz svoje lijepe i potencijalno bogate domovine u nepoznato, da se potucaju po svijetu kao prokleti iskorjenjenici! Zaustavimo svoju misao na tome pa ćemo otkriti naličje te naše lijepe medalje kojom tako ponosno kitimo svoje prsi! Pa ćemo vidjeti kako je naša lijepa ljubav prema drugomu nužno prešla u jezivu neljubav prema svojemu, prema sebi! Vidjet ćemo da je sve to naše lijepo i humano zapravo ružno i nehumano! Hoćemo li mi to ikad shvatiti? Hoćemo li ikad shvatiti da ljubav nije samo ljubav k drugomu nego u prvom redu ljubav prema sebi, da mehanički, doslovno kršćanski ljubeći druge, postajemo n a k a z n i m ljubiteljima, jer postajemo m r z i t e l j i m a sebe! Nećemo to shvatiti dokle god ne pokažemo na izvorište tog našeg raspoloženja, koje se po mome mišljenju nalazi u našem dubokom anacionalizmu koji je nužno antinacionalizam, dakle nužno samonehaj, samomržnja!

Završit ću; možda sam se i predugo zadržao na toj temi. No, smatrao sam svojom dužnošću da sve iznesem, jer slutim da bi se možda polazeći s ovih stajališta mogao bolje, ako ne i potpuno, razumjeti naš duh, koji nije samo sastavljen od onog »lijepog«, »humanog«, »kulturnog« kojim se svi (nepromišljeno) više-manje dičimo, nego je sastavljen i od mnogog ružnog, jer samorazornog, što je i nama samima nerazumljivo, fantastično, što nas sve više čini »spectaculum mundi — smiješnima u očima svijeta« i vodi nas u neminovnu propast! Shvativši iz čega zapravo proizlaze naše »vrline«, one bi najzad, na našu korist, mogle izgubiti svoj varljivi sjaj, koji nam oduzima vid i malo-pomalo — i život!

Zagreb, 2. svibnja 1971.

OTKUD SUPROTSTAVLJANJE DUNAVSKE GOSPODARSKE ORIJENTACIJE JUGOSLAVIJE U SVAKOM POGLEDU OPRAVDANIJOJ JADRANSKOJ

Hrvoje Šošić

O temeljnom pitanju prometnog razvitka Jugoslavije, njenoj kontinentalnoj ili pomorskoj gospodarskoj orijentaciji do sada se kod nas u znanstvenim i stručnim radovima raspravljalo nerazmjerno malo i mnogo puta sasvim nedopušteno površno.

Kontinentalna ili pomorska orijentacija gospodarskog razvitka Jugoslavije dilema je u prvom redu prometna, jer iz prometne optimalizacije i minimalizacije prometnih troškova za gospodarstvo u cjelini i pojedine gospodarske grane treba proizaći optimalna gospodarska orijentacija razvitka i njegovo eventualno drugačije usmjerenje od dosadašnjeg.

U jednoj međufazi našeg gospodarskog razvitka, nakon prvog petogodišnjeg plana Martin Dobrinčić se zalaže za pomorsku orijentaciju, da bi se nakon kraće analize od tri moguće varijante opredijelio za jadransku pomorsku orijentaciju: »Izborom jadranske orijentacije kao glavne ne treba sasvim zanemariti ono sporedno: crnomorsku i egejsku orijentaciju.«[1]

Deceniju kasnije Dobrinčić potcrtava, opet nakon kraće analize, ova dva zaključka: »Vrijednost je dakle dunavske (crnomorske) saobraćajne orijentacije Jugoslavije sasvim mala« i dalje »ni egejska saobraćajno gospodarska orijentacija ne može za Jugoslaviju biti glavna«.[2]

U odnosu na dunavsku orijentaciju Dobrinčić oprezno polemizira osporavajući je kao glavnu. Tada izneseni argumenti su slijedeći:

»I da rezimiramo. Porečje (sliv) Dunava u Jugoslaviji iznosi oko 80% površine Jugoslavije (210.180 m² sliva prema 255.804 km² površine).[3] Dunav je plovan cijelom dužinom u Jugoslaviji, i to 588 km, inače je plovan od Regensburga do ušća, a ipak nije osposobljen za plovidbu morskih brodova, međunarodna je rijeka, teče suprotno smjerovima naše vanjskotrgovinske razmjene, utječe u inozemstvu u Crno more gdje nas čekaju devizni troškovi, težak mu je sektor Đerdap (posebne pristojbe), prekrcaj u morske brodove vrši se u Braili (troškovi prekrcaja), Sulina se jako zamuljuje (posebne pristojbe za čišćenje), prolaz kroz Dardanele (posebne pristojbe), Crno more je saobraćajno relativno malo vrijedno more

[1] Martin Dobrinčić, *Za pomorsku orijentaciju*, Časopis »Pomorstvo«, Rijeka, br. 6/1954, str. 329.
[2] Martin Dobrinčić, *Jadranska gospodarska orijentacija Jugoslavije*, časopis »Pomorstvo« br. 12/1963, str. 363.
[3] Porječje rijeka Crnog i Jadranskog mora približava se na 14 km između Rijeke i najbliže točke porječja Kupe — Risnjak.

(teret mora čekati na nailazak broda koji odgovara smjeru toka tereta). Čak i riječno-morski brodovi više plove na Jadranu gdje opet zbog male nosivosti nisu konkurentno rentabilni u odnosu na veće morske brodove. Sve to treba ozbiljno ispitati i ocijeniti prije nego što bi se dunavska (crnomorska) saobraćajno-gospodarska orijentacija Jugoslavije izabrala za glavnu.«[4]

Razvitak pomorskog prometa posljednjih godina još je više potencirao pozitivne faktore jadranske, a negativne dunavske orijentacije. To se naročito odnosi na osnovne svjetske pomorske prometne tijekove, rast veličine brodova i mogućnosti korištenja crnomorskih luka od strane sve većeg dijela svjetske pomorske flote.

Već konstatirana činjenica da se o postojanju suprotnih koncepcija i suprotstavljanja dunavske jadranskoj orijentaciji u znanstvenim radovima raspravlja usput, osobito je došla do izražaja u radu Stojana Novakovića *Koncepcija saobraćajne politike i sistem privređivanja u saobraćaju,* u referatu za savjetovanje Instituta »Kirilo Savić« iz Beograda održanom pod naslovom *O optimalnoj strukturi i razvojnoj politici saobraćaja Jugoslavije.*

O suprotstavljanju te dvije koncepcije Novaković raspravlja u odjeljku 2.2.3 svoga rada *»Intenzivnije i racionalnije korišćenje rečnih plovnih puteva.*

S obzirom na važnost problema, a da bih bio do kraja korektan, moram citirati čitav pasus uz napomenu da su potcrtavanja moja:

»Prirodno-geografski uslovi naše zemlje stvaraju vanredno povoljne mogućnosti za korišćenje rečnog saobraćaja, kao tehnički i ekonomski racionalne saobraćajne grane. Međutim, u našoj dosadašnjoj saobraćajnoj politici, rečni saobraćaj nije bio razvijen u potrebnoj meri, a ni postojeći transportni kapaciteti nisu u potpunosti korišćeni. Naša saobraćajna politika mora uzeti u obzir ekonomske prednosti rečnog saobraćaja, a naročito njegovu značajnu ulogu u povezivanju širokog gravitacionog područja naših plovnih puteva sa ostalim priobalnim podunavskim zemljama. Uloga rečnog saobraćaja je izvanredno velika u razvoju međunarodne robne razmene, jer na osnovu niskih transportnih troškova omogućava da dođu do izražaja određene ekonomske prednosti naše zemlje, koja se nalazi na centralnom delu velikog plovnog puta — Dunava. Izgradnja hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap, znatno će poboljšati plovidbene uslove na Dunavu. Završetak radova na kanalu Dunav—Tisa—Dunav doprineće širem korišćenju rečnih plovnih puteva u bogatim područjima Vojvodine. Osim toga, 1973. god. predviđa se završetak radova na izgradnji kanala Rajna—Majna—Dunav, što će imati velikog uticaja na porast obima prevoza rečnim putem. *Međutim, u našoj zemlji su postojale i koncepcije nekih ekonomista koje su išle za odvraćanjem ekonomske i saobraćajne politike od korišćenja prirodnih plovnih puteva.*[10] *U radu prof. R. Bićanića »Jadranska koncepcija ekonomskog razvoja Jugoslavije« vrši se nepotrebno suprotstavljanje tzv. »jadranske« koncepcije ekonomskog razvoja naše zemlje tzv. »dunavskoj« orijentaciji. Po našem mišljenju, nema nikakvog društveno-ekonomskog opravdanja konfrontiranju ovih tobože suprotnih orijentacija u razvoju.* Primarni interesi ekonomskog razvoja naše zemlje nalažu potrebu maksimalnog korišćenja rečnih plovnih puteva i u potpunosti opravdavaju razvoj i razmeštaj odgovarajućih industrijskih

[4] Martin Dobrinčić, *Jadranska gospodarska orijentacija Jugoslavije,* »Pomorstvo«, Rijeka, broj 12/1963. str. 363.

kapaciteta na obalama naših plovnih reka. Mišljenja smo da takva orijentacija u razmeštaju naših proizvodnih kapaciteta, naravno onih za koje postoje ostali prirodni i ekonomski uslovi, neće ni najmanje smetati razvijanju saobraćajnih veza unutrašnjosti naše zemlje sa jadranskom obalom. Naprotiv, ona će stvoriti jaču materijalnu osnovu i obezbediti još veću cirkulaciju roba između krupnih industrijskih centara i poljoprivrednih područja u unutrašnjosti zemlje sa našim pomorskim lukama. Ekonomika naše zemlje, kako po svom teritorijalnom razmeštaju, tako i po svojoj strukturi, a naročito potreba sve bržeg uključivanja naše privrede u međunarodnu robnu razmenu daje dovoljno ekonomskog opravdanja za što šire povezivanje Jadrana sa svojim ekonomskim zaleđem. To se već dobrim delom realizuje normalizacijom pruge Sarajevo—Ploče, a stvoriće se još jača povezanost i znatno ekonomičnije kretanje robne razmene iz istočnih delova naše zemlje posle izgradnje pruge Beograd—Bar.«[5]

U citiranju izvora Novakovićeva rada dogodila se vrlo nezgodna pogreška, tako da u njegovoj bilješci 10 stoji: »10) dr Rudolf Bičanić *Jadranska koncepcija ekonomskog razvoja Jugoslavije,* »Izbor«, br. 3/65«, a to je sasvim nedostatno da se dođe do tako pogrešno zabilježenog izvora. Citirani rad Rudolfa Bičanića objavljen je u stvari u časopisu »Pomorstvo«, Rijeka broj 9—10/1964. na strani 286. i 287, a preštampan u informativnom mjesečniku Vjesnikov »Izbor«, Zagreb, br. 3/1965, str. 37—40.

Novaković je očito pogrešno shvatio i pogrešno interpretirao sada već pokojnog Rudolfa Bičanića. Znanstveniku Bičanićeva formata ne bi se ni slučajno moglo dogoditi da polazi od koncepcije koja bi išla za »odvraćanjem ekonomske i saobraćajne politike od korišćenja prirodnih plovnih puteva«, kao što piše Novaković, ako takvo korištenje predstavlja racionalnije i gospodarski djelotvornije rješenje od nekog drugog. Osim toga ova Novakovićeva formulacija je vrlo nespretna jer bi ona značila da su Bičanić i još »neki« ekonomisti protiv svih »prirodnih plovnih puteva« a to bi se moralo shvatiti tako kao da je Bičanić bio, uz zalaganje za jadransku pomorsku orijentaciju Jugoslavije, istodobno i protiv njene pomorske orijentacije jer i more svakako ulazi u »prirodne plovne puteve«.

Novaković očito izbjegava neophodnu analizu razlika između »dunavske« i »jadranske« koncepcije gospodarskog razvitka koje nisu samo »tobože« suprotne, već su realno suprotne ako se polazi od dunavske gospodarske orijentacije i lokacije proizvodnih kapaciteta i onda kada jadranska pomorska orijentacija nudi gospodarski djelotvornija rješenja.

Iz Novakovićeva stava nije jasno koji to »primarni interesi ekonomskog razvoja naše zemlje nalažu potrebu maksimalnog korišćenja rečnih plovnih puteva« i koji »ostali prirodni i ekonomski uslovi« još trebaju biti zadovoljeni da bi bio »u potpunosti opravdan razvoj i razmeštaj odgovarajućih industrijskih kapaciteta na obalama naših plovnih reka«.

Iz konstrukcije naprijed citiranih dviju rečenica, iz kojih smo izvukli citirane riječi, ne može se zaključiti kakav je stvarni Novakovićev stav i od kojih gospodarskih, prometnih, prirodnih i ostalih interesa razvoja Novaković polazi. No, ako se radi o primarnim interesima gospodarskog razvitka, onda se mora polaziti samo od gospodarskih pred-

[5] Stojan Novaković, Koncepcija saobraćajne politike i sistem privređivanja u saobraćaju, referati za savjetovanje, Beograd, 1971, str. 27.

nosti, a to tada znači preferiranje pomorske orijentacije kontinentalnoj. Različito od Novakovića Bičanić je u tome znatno jasniji.

Bičanićev tekst *O jadranskoj koncepciji ekonomskog razvoja Jugoslavije* obuhvaća jedva nešto više od jedne stranice velikog formata časopisa »Pomorstvo«. No, i u tom malom opsegu Bičanić je uspio iznijeti osnovne argumente zbog kojih bi bila neophodna gospodarska preorijentacija Hrvatske i Jugoslavije s kontinentalne na jadransku, pomorsku.

Što za Bičanića znači pomorska orijentacija razvoja Jugoslavije, i koliko je takva koncepcija osmišljena, može se vidjeti već iz samog uvoda njegova rada na koji se poziva Novaković: »Turiš prst u more i u vezi si sa čitavim svijetom.«

(Frano Supilo)

Jadranska koncepcija razvoja Jugoslavije napreduje svakog dana snagom svoje vrijednosti. Tu pomorsku orijentaciju ekonomike Jugoslavije, koja se nametnula spontano, iz vlastite snage, treba prihvatiti, ukloniti joj zapreke i svjesno je razvijati, da bismo mogli maksimalno iskoristiti sve mogućnosti koje ona otvara.

Pod pomorskom orijentacijom razvoja Jugoslavije razumijevamo *uključivanje Jugoslavije u svjetsku podjelu rada putem mora.* Tu se dakle ne radi o razvoju nekog »priobalnog pojasa« periferičnog, trećerazrednog značenja, koji će doći na red kada se druge važnije »zone« namire. Niti se radi o moru kao prometnom putu Jugoslavije, kojem se saobraćajna važnost mjeri sudjelovanjem u ukupnom prometu dobara u Jugoslaviji, kao što je npr. željeznički ili cestovni promet. Ne radi se ni o nekim nerazvijenim krajevima uz more, kojima također treba nešto da damo. Pomorska orijentacija znači kompletnu vezu sa svijetom, kroz međunarodnu razmjenu dobara i usluga, koja je uvjet egzistencije moderne razvijene države. Što je veća veza sa svijetom, to je važnije more 1) »Nije slučaj da su zemlje u razvoju na Međunarodnoj konferenciji za trgovinu i razvoj u Ženevi ove godine postavile razvoj vlastite pomorske plovidbe kao jedan od glavnih uvjeta svoga razvoja.«[6]

I dalje, Bičanić iznosi svoj gospodarski credo, koji jasno opovrgava mogućnost da mu se pripiše bilo kakva isključivost u iskorišćivanju bilo kojeg alternativnog rješenja, pa tako i najracionalnijeg »prirodnog plovnog puta«:

»Najbolji ekonomski razvoj znači razvoj uz najveći mogući izbor najpovoljnijih alternativa. U drugoj polovici 20. stoljeća ne može se uspješno razvijati ni jedna ekonomija na svijetu, ni autarkično ni teleološki, po unaprijed postavljenom načelu, unaprijed određenim metodama, u unaprijed postavljenom okviru.«

Novakoviću bi se moglo kao znanstveniku prigovoriti što nije korektno citirao Bičanićeve stavove o dunavskoj orijentaciji Jugoslavije, pogotovu što su oni objavljeni u publikacijama koje danas još postoje u vrlo ograničenom broju primjeraka. Naime, Bičanić ne isključuje dunavsku orijentaciju, a još manje ima za cilj »odvraćanje ekonomske i saobraćajne politike od korišćenja prirodnih plovnih puteva«, kao što kaže Novaković, već suprotstavlja jadransku orijentaciju (koja daje mogućnost veza i sa Zapadom i s Istokom) zatvaranju uz kontinentalni

[6] Rudolf Bičanić, *O Jadranskoj koncepciji ekonomskog razvoja Jugoslavije*, Časopis »Pomorstvo« br. 9—10/1964. str. 286.

Dunav i naglašava veoma uske i jednostrane mogućnosti uklapanja u *svjetsku* razmjenu dobara putem Dunava.

Bičanić je, kao i Dobrinčić, sasvim jasan u svom opredjeljenju za jadransku orijentaciju kao glavnu, a protiv dunavske orijentacije kao glavne kada se radi o opredjeljenju i traženju optimalne gospodarske orijentacije Jugoslavije, ali je za dunavsku orijentaciju za one proizvode koji se putem Dunava gospodarski djelotvornije mogu uklopiti u *svjetsku* podjelu rada i *svjetsku* razmjenu dobara. No, kao i Dobrinčić Bičanić naglašava sasvim ograničene mogućnosti takve orijentacije u prvom redu zbog *prometnih* funkcija Dunava i njegovih veza sa svjetskim morima, koje su vrlo nepovoljne u usporedbi s Jadranom, što je sasvim evidentno.

Da je Novaković uistinu pogrešno shvatio i pogrešno interpretirao Bičanića u pogledu njegova suprotstavljanja jadranske koncepcije ekonomskog razvoja dunavskoj orijentaciji, može se vidjeti iz dijela Bičanićevog rada koji se odnosi na taj problem:

»Danas je za sve države svijeta najbolja razvojna politika ona što većeg uklapanja u svjetsku podjelu rada, a to je postao danas i jedan od glavnih zadataka jugoslavenske politike razvoja. A kakve mogućnosti povezivanja otvara pomorska orijentacija jugoslavenske ekonomije, pokazuje se dovoljno jasno ako se mogućnosti takvih povezivanja usporede npr. s veoma uskim i jednostranim mogućnostima uklapanja u svjetsku razmjenu dobara putem Dunava.

U vrijeme stvaranja evropskih integracija pomorska orijentacija ima nesumnjivo više mogućnosti negoli druge za ostvarenje veza sa Zajedničkim tržištem Evrope. Dunavska orijentacija znači isključivu ovisnost Jugoslavije o istočnoj integraciji. Ali i kad bi se Jugoslavija odlučila za takvu integraciju, opet bi prvi interes te integracije bio traženje puta na otvoreno more. na Jadran, a ne zatvaranje uz kontinentalni Dunav.[7]« 2) »Napominjem da se podunavska koncepcija razvoja jugoslavenskih zemalja pojavila bar tri puta u toku 20. stoljeća. Jedan put je to bilo u obrenovićevoj Srbiji kad se ekonomija Srbije uspoređivala s bocom s jednim grlom, otvorenom samo prema Dunavu. Drugi put je to bio slučaj s Hitlerovom penetracijom putem Dunava. A treći puta za vrijeme od 1945.—8. I sva su tri slučaja takvi vodeći razvojni pravci dali loše rezultate za ekonomiju jugoslavenskih zemalja, najviše zbog zatvorenosti i nepostojanja alternative.

Ali, što je najvažnije, jadranska orijentacija daje mogućnost veza i sa Zapadom i s Istokom, i s veoma velikim brojem nerazvijenih i razvijenih zemalja, dakle sa čitavim svijetom. A pri tome izbor najpovoljnije kombinacije ovisi o odluci same Jugoslavije.«[8] Šta stvarno znači jadranska pomorska orijentacija, Bičanić je upravo u ovom radu koncizno i jasno obrazložio:

»Ta se otvorena jadranska koncepcija utjelovljuje u mnogim granama kojima put u svijet otvara perspektive razvoja u svjetsku podjelu rada, koje znatno prelaze političke granice Jugoslavije i autarkijske koncepcije zatvaranja u sirovinske baze prirodnog bogatstva Jugoslavije.«

I zatim, dalje, u obrazloženju ovih osnova koncepcija, Bičanić objašnjava:

[7] Rudolf Bičanić, Ibidem, str. 286.
[8] Ibidem, str. 286.

»Industrijski razvoj jadranske obale ne znači samo razvoj industrije na bazi lokalnih sirovina koje ne valja potcijeniti (boksit, cement itd.). — Jugoslavija je došla u drugu fazu industrijalizacije kad se povezanost s međunarodnom podjelom rada ne očituje više samo u uvozu kapitalnih dobara u zamjenu za izvoz agrarnih proizvoda i industrijskih sirovina. Razmjena poprima karakter uvoza sirovina u zamjenu za izvoz proizvoda. U takvoj međunarodnoj razmjeni kod uvoza igraju najveću ulogu troškovi saobraćaja, a tu je pomorski saobraćaj neprispodobivo najjeftiniji. Također je međunarodni pomorski saobraćaj jeftiniji nego domaći kopneni saobraćaj. Prema tome je u toj fazi značajan razvoj industrije na obali mora na osnovu uvezenih sirovina. Iskustvo mnogih evropskih zemalja pokazuje veliku korist od gradnje željezara upravo na obalama mora, pa je to i kod nas uvažen argument u projektu za jadransku željezaru.«

Jadranska pomorska orijentacija gospodarskog razvitka Jugoslavije znači doslovno njeno usmjerenje prema svjetskoj podjeli rada korištenjem mora. S obzirom na dosadašnji razvitak jadranska pomorska orijentacija znači ujedno i preusmjerenje dosadašnje pretežno kontinentalne orijentacije na pomorsku, ali preusmjerenje Hrvatske i Jugoslavije u cjelini. I u tome je Bičanić sasvim jasan:

»Radi se o tome da se Jadranska obala ne smatra kao priobalni periferni pojas, nego da se čitava kontinentalna Jugoslavija privuče Jadranu.« I dalje: »Potpuno odgovara logici ekonomskog razvoja da jadransku koncepciju razvoja Jugoslavije zastupaju najodlučnije danas upravo najrazvijeniji krajevi Jugoslavije. Slovenci su svoj udio u toj koncepciji razvili s mnogo energije, sistematičnosti i dalekovidnosti, koja je vrijedna divljenja i — oponašanja. Jadranska koncepcija nije nikakva usko hrvatska varijanta sacro egoismo, nego je imperativ ekonomskog najpovoljnijeg razvoja Jugoslavije. Jadranska koncepcija razvoja Jugoslavije znači misliti u svjetskim razmjerima o našem mjestu u razvoju međunarodne podjele rada.«

Kada se govori o optimalnoj strukturi i razvojnoj politici prometa Jugoslavije i kada u sklopu toga Stojan Novaković kreira koncepciju prometne politike i sistem privređivanja u saobraćaju, i to u ime specijaliziranih znanstvenih prometnih institucija, onda se ne može prijeći preko jasnih Bičanićevih stavova o tome što znači jadranska koncepcija ekonomskog razvoja Jugoslavije jednostavnim postavljanjem teze da se »vrši nepotrebno suprotstavljanje tzv. 'jadranske' koncepcije ekonomskog razvoja naše zemlje tzv. 'dunavskoj orijentaciji',« a niti se taj problem može riješiti Novakovićevom konstatacijom: »Po našem mišljenju, nema nikakvog društveno-ekonomskog opravdanja konfrontiranju ovih tobože suprotnih orijentacija u razvoju.«[9]

Budući da se radi o zbiljskim suprotnim orijentacijama gospodarskog razvitka, zadatak je naše prometne znanosti da se problemima kontinentalne i pomorske orijentacije Hrvatske i Jugoslavije konačno počne baviti i tako stvori znanstvene temelje za donošenje odluka, kako za dugoročno usmjeravanje našeg prometnog i gospodarskog razvitka, tako i za stvaranje uvjeta za vođenje adekvatnije gospodarske i prometne politike u pojedinim vremenskim razdobljima s obzirom na faktore koji u određenom vremenskom razdoblju djeluju većim ili manjim intenzitetom.

[9] Rudolf Bičanić, Ibidem, str. 287.

Za odgovarajuće neposredno djelovanje u gospodarskoj i prometnoj politici do sada je zbog stava da »nema društveno-ekonomskog opravdanja za konfrontacije tobože suprotnih orijentacija u razvoju«, i naša gospodarska, a i prometna politika bila lišena neophodnih elemenata i znanstvenih podloga neophodnih za optimalno usmjeravanje gospodarskog razvitka u skladu s prednostima i prometnim funkcijama jugoslavenskog prostora i položaja. Sasvim je izostala temeljita znanstvena i stručna obrada komparativnih prednosti kontinentalne ili pomorske orijentacije za pojedine privredne grane i područja, a da se i ne govori o znanstvenoj analizi rezultata ostvarenih izborom pojedinih lokacija za određene proizvodnje.

U već prikazanim stavovima Bičanića i Novakovića, osim razlika u gledanjima na jadransku i dunavsku orijentaciju gospodarskog razvitka Jugoslavije, susrećemo se i s bitno različitim načinom gledanja o tome kako se može doći do optimalnog gospodarskog razvitka. Prema Bičaniću, do njega se može doći samo ako se razvoj usmjerava na taj način da se polazi od izbora između najvećeg mogućeg broja najpovoljnijih alternativa.

Istodobno Novaković, polazeći od »primarnih interesa ekonomskog razvoja«, odbija »društveno-ekonomsku opravdanost« konfrontiranja orijentacija iz kojih bi možda moglo proizaći da se primarni interesi ekonomskog razvoja naše zemlje mogu bolje ostvariti nego što se njemu aprioristički čini.

Posao znanstvenika i jest neprestano suprotstavljanje i konfrontiranje različitih i suprotnih stajališta i orijentacija, da bi onda na osnovi svojih istraživanja, upravo iz tih konfrontacija, došao do pravih osnova za donošenje zaključka koje je stajalište ispravno, a kada se radi o razvitku gospodarstva i prometa za koju se orijentaciju može pretpostaviti prema dosadašnjem razvitku i sadašnjem stanju da će osigurati optimalni razvitak.

Budući da se čitav svijet nalazi u stanju neprestanog razvitka i promjena, da se sve mijenja, da se stalno dolazi do novih spoznaja i novih otkrića, a da se u području prometa promjene događaju iznadprosječnim tempom, permanentno negirajući dosadašnju optimalnost i racionalnost, to se optimalni gospodarski razvitak uopće, a optimalni prometni razvitak posebno može ostvariti samo permanentnim konfrontiranjem i suprotstavljanjem svih mogućih orijentacija s time što ubrzani razvitak računarske tehnike omogućava lakše i brže utvrđivanje optimalnih alternativa kad se uzmu u obzir svi elementi koji ulaze u račun.

Zaključak

U čitavom ovom poglavlju* diskutirali smo samo o optimalnom gospodarskom razvitku i optimalnoj gospodarskoj i prometnoj orijentaciji polazeći isključivo od gospodarskih načela i zakonitosti. To ne znači da u nekim konkretnim odlukama izbor neće morati pasti i na rješenje koje gospodarski nije optimalno, samo zato da bi se zadovoljili određeni važniji interesi npr. narodne obrane, ubrzanog razvitka nerazvije-

* Ovo je poglavlje iz knjige posvećene prometnim problemima Hrvatske koja će uskoro izaći kao posebno izdanje »Kritike«.

nih krajeva ili određeni socijalni interesi stanovništva ili potrebe uspostavljanja određenih međunarodnih veza.

No, i u svim tim slučajevima nikako se ne može odbiti potreba konfrontiranja različitih stajališta i orijentacija, budući da se uvijek i kada treba zadovoljiti određene vojne ili druge interese isto tako aprioristički ne odbacuje efekat koji bi se postigao nekim alternativnim rješenjem kojim se npr. isto tako dobro zadovoljavaju vojne potrebe ili interesi, ali se postižu bolji gospodarski efekti.

Za neadekvatan pristup rješavanju prometnih problema u Jugoslaviji svakako razlog treba tražiti u nepostojanju odgovarajućih specijaliziranih znanstvenih instituta sve do 1961, kada je u Beogradu osnovan Saobraćajni institut i sve do 1965. godine u Hrvatskoj, kada je osnovan Institut za saobraćaj, pomorstvo i veze u Zagrebu.

Do optimalnih prometnih i gospodarskih rješenja i do optimalnog gospodarskog razvitka Hrvatske i Jugoslavije može se doći samo uz pomoć minucioznih znanstvenih analiza, a one uvijek moraju polaziti od konfrontacije suprotnih orijentacija i suprotnih stajališta, pa i onih na prvi pogled potpuno besmislenih. Smisao znanstvenog rada nestaje onim časom kada se pođe od teze aprioristićkog odbacivanja ispitivanja i konfrontacije suprotnih stajališta i orijentacija radi zadovoljenja jednostranih ili lokalnih potreba.

prosudbe i raščlambe

JEDNO SNATRENJE MATKA PEIĆA U »SKITNJAMA« O KORNJAČI I O HRVATSKOJ

Vlatko Pavletić

Preobražaj realija u simbol događa se od trena njihova izdvajanja iz životnog konteksta. Kao kad filmska kamera prijeđe sa totala umiruće osobe na detalj tijela u kojem će se najzornije prekinuti nit života: najprije vidimo ruku kako se grči, naslućujemo strašnu predsmrtnu napetost čitava organizma, a zatim ruka naglo klone, objesi se, usmjerena s ruba kreveta prema zemlji. U ovom detalju naziremo tri bitna stupnja izražajne preobrazbe građe. Ponajprije, ruka je zbiljski organ, realistički fiksiran. Ovaj detalj informativno g o v o r i da je riječ o čovjeku, jer je ruka dio tijela koje ne vidimo u potpunosti. Zgrčena ruka je z n a k; ona nagoviješta bolnu borbu što sudbonosno potresa cjelinu kojoj ovaj organ pripada, a kad odjednom padne kao presječena stabljika, onda to znači: smrt. Ruka u tom času, na drugom stupnju izražajnosti, ne utiskuje u našu svijest denotativnu poruku, kao u prvom stupnju, jer mi više pri tom ne shvaćamo »ruka» nego razumijemo »smrt«. Nakon toga, stvaralački fiksirana u svojoj mrtvoj izdvojenosti, u određenom, posebno izražajnom položaju, ne predaje nam nikakvu konkretnu pa ni informativnu poruku, nego trajno predočava stanje neživotnosti, nepokretnosti, mrtvila, djelujući i dalje u sklopu simbolizacijskog poticanja sanjarenja, ali ne više kao simbol Smrti, nego kao dokaz i opomena da je smrt već bila na tom poprištu i da je pokupila odabranu žrtvu. Tako izdvojena ruka postaje onirički stimulans kome je nemoguće odoljeti, jer:

gledamo ruku,
a zamišljamo onoga kome je pripadala,
razmišljamo o mogućim razlozima drame,
meditiramo o fenomenu života i smrti . . .

U vizuelnim umjetnostima naročito je lako uočljiva ova pojava stupnjevitog preobražaja realističkih konkretnosti u pojmovne apstrakcije simboličkoga značenja. Ali ni književnost ne oskudijeva u prikladnim primjerima za ilustraciju. Zadržat ću se na jednom odlomku iz putopisno-poetske proze Matka Peića *Slavonski vlak* u knjizi *Skitnje*.

Kritika nije propustila priliku da istakne izvanrednu sposobnost ovoga hrvatskog pisca da zorno, upravo naturalistički vjerno predoči određenu životnu zbilju otkrivenu u karakterističnom detalju, i da je odmah, zapravo istodobno sagleda u njezinom totalitetu, i da sve to prožme pjesnički, sugestivnom emocionalnošću svoga odnosa prema da-

nom objektu opservacije i kontemplacije. No, manje je bila isticana Peićeva sposobnost, čak njegova potreba, da u svemu što zapaža otkriva ne samo autentičnu pojavnost i poticaj za sanjarenje, već i moguće dublje, potencijalno simboličko značenje, koje izbija iz predmeta, bića, životinja i pojava zahvaljujući autorovoj lucidnosti da ih neponovljivo plastično izdvoji iz konkretnoga konteksta i uklopi u nove, apstraktno-misaone ili emocionalne odnose. Baš onako, kao što je izvanredno uspješno učinio i u *Slavonskom vlaku*, zadržavajući pozornost na kornjači.

Nema sumnje da je k o r n j a č a posebno opsesivno ušla u Peićevo sjećanje, nastanila se u njemu i u tijeku vremena provocirala plodnu meditaciju upotpunjavanu novim iskustvenim zapažanjima. Gaston Bachelard je upravo na takve slučajeve mislio kad je napisao: »Jasno se osjeća da tu postoji mješoviti problem imaginacije i opservacije.« Svojom građom i nizom neobičnih svojstava — od tromosti do dugovječnosti — kornjača je izvanredno plodotvorni poticaj sadržajnom sanjarenju, na koje ukazuje Bachelard u svojoj esejistički razrađenoj fenomenološkoj poetici. Što se tiče apriorne sugestivnosti i jasne usmjerenosti osnovne slike (iz koje se dalje granaju različite metafore, ideje i paradoksi), kornjaču možemo staviti uz bok iznimno sugestivnih tvorevina prirode kao što su puževi, školjke i gnijezda, dakle sve samih plastičnih slika što ih oniričkі priziva iskonski ljudski san o sigurnosti, san o stanovanju, san o samovanju ni od koga ometanom:

»Stanovati sam, kakav veliki san! I najinertnija fizički najapsurdnija slika, kao što je ta o stanovanju u školjki, može poslužiti kao klica takvom snu. Taj san dolazi svima, slabima, jakima, u velikim žalostima života, protiv nepravdi sudbine i ljudi.«

Prisjećamo se riječi Salavina, tužno-mekog i lako ranjivog junaka Duhamelove *Ponoćne ispovijedi*, koji se uvlači u svoju tijesnu sobu istim onim životinjskim instinktom što ravna istovjetnim činom puža, samo što — prema riječima Salavina — »puževi ne znaju koliko su sretni«.

Slika kornjače primarno je također prilika da se počne sanjariti o neprobojnoj zaštiti koju bismo, poput ove spore životinje, neprestano nosili sa sobom, a ne bismo o njoj morali neprestano panično sanjati u časovima naših nesublimiranih strahova, kad se osjećamo ugroženi a daleko smo od svake zbiljske mogućnosti da nađemo sigurnu zaštitu. Nije, dakle, nimalo čudno što čovjek, po definiciji vrlo ranjivo biće i stoga u prirodnim animalnim uvjetima jako ugrožena životinja, neprestano hlepi za hranom svojoj uobrazilji, tražeći i nalazeći prvenstveno poticajne slike za sanjarenje o sigurnosti, o kući, o domu, o domovini, o bilo kojoj vrsti ljudskog zajedništva koje će ga zaštititi pred okolnim brojnim neprijateljima. Tim istim procesom entropije ljudskog sna o sigurnosti — u rasponu od doma po mjeri individue do domovine po mjeri većih skupina ljudi — Matko Peić je sveobuhvatno literarno iskoristio svoju i našu, panonsku mrku teško pokretljivu ali i jedva uništivu kornjaču. Peić je to mogao zahvaljujući prije svega sretnoj okolnosti što se u njegovu talentu susreću i upotpunjuju: senzibilnost liričara i mašta epičara, zatim sposobnost uočavanja skrivenih žarišta dramatskih sukoba u prirodi i u životu uopće, te obaviještenost temeljitog znalca i lucidnost mislioca. Matko Peić je misaoni sanjar i sva je prilika, da je G. Bachelard čitao njegove *Skitnje* prije no što je zasnovao svoju fenomenološku poetiku sanjarenja, Peić bi bio jedan od najcitiranijih autora u nizu tematski specificiranih svezaka francuskog filozofa i estetičara koji sebe opravdano hvali jedino kao »velikog čitaoca« (»Samo

sam čitalac-sanjalica«). Bez udjela velike količine znanja vezanog za iskustvo Peićeve bi bravurozne minijature posvećene određenim odsječcima prirode u čistom stanju bile svedene na razmjer jarko emocionalne pjesme u prozi, a ovako su ili čitave male životne drame ili čak mikrokozmogonijski simboli, upravo kao i odlomak o kornjači, u kojem autor sažima višeznačni pojam vremena u više razina. Stanovita, kornjači imanentna svojstva omogućila su Matku Peiću da slikom kornjače maksimalno uzburka maštu čitaoca i da ga navede na kontemplaciju, koja polazi od mjere ljudskog života, od biološkog vremena, pa preko vremenskog raspona čitavih geoloških formacija dopre do spoznaje kozmičkog ritma vremena u kojem se na kraju sve gubi upravo onako kao što se sve od njega bilo prolazno izdvojilo. Dvosmisleni sugestivni imanentni simbolički naboj kornjače na toj razini, kao mjera za sanjarenje o vremenskoj protegnutosti života na Zemlji i u Svemiru, afirmira autora kao mislioca koji umije prevoditi teško shvatljive pojmove u, okom i osjećajem, lako obuhvatljive slike nabijene iskonskom snagom.

No, to je samo jedan dio vrlina ove Peićeve duboko sadržajne, višeznačne prozne egzibicije. Drugi, ne manje važan dio crpi snagu djelovanja iz zapažanja i razmišljanja temeljenih na egzaktnim znanjima i iskustvima. Da vidimo najprije što nam o kornjači kao vrsti mogu npr. vjerodostojno kazati stručni poznavaoci životinjskog svijeta (Brehm, *Kako žive životinje*):

Građa tijela kornjača je tako neobična i toliko se razlikuje od građe tijela ostalih članova njezina razreda da kornjaču ne možemo zamijeniti ni s jednom drugom životinjom. Njezino tijelo, zaklonjeno u kori, glomazna glava, čije su čeljusti, jednako kao i ptičji kljun, pokrivene rožnatim bridovima, kratke, tako reći zakržljale noge, ili noge koje su se pretvorile u dugačke uske peraje, sve su to značajke koje se ne mogu zamijeniti sa značajkama drugih životinja.

Oklop im se sastoji od dva dijela, od leđne i trbušne kore. Obje kore zajedno sačinjavaju čahuru koja je otvorena samo sprijeda i straga da propusti glavu, noge i rep, pa dakle manje ili više potpuno obuhvaća tijelo. Kornjačine četiri noge služe za hodanje ili za plivanje, a mogu biti i građene u obliku peraja. Rep im je većinom kratak, okrugao ili čunjolik, a na vrhu je često naoružan rožnatim noktom. Oklop je pokriven koštanim pločama ili štitovima, a samo kod nekih vrsta je rožnat. Bradavičasta koža, pokrivena manjim ili većim ljuskama odijeva vrat, noge i rep, dok glava nosi štit. Osam nepokretnih leđnih kralježaka proširilo se u ploče. Srašteni su s komadima kostiju koji su nekoć bili dijelovi kože i odvojeni od rebara, a sad su jedan uz drugi povezani nazupčanim šavovima i tako čine leđni oklop na kojem stoje vanjske koštane ili rožnate ploče. Četiri para koštanih ploča sačinjava trbušni oklop: prvi par odgovara ključnim kostima, a čini se da su tri ostala para preobražena trbušna rebra. Za mladosti je oklop mekan, a ploče trbušnog oklopa nisu još srasle.

Disanje i krvotok je kod kornjača savršeniji nego kod drugih gmazova, ali je i kod njih veoma polagan i nepravilan.

...

Čančara grčka (Testudo graeca)

Kao predstavnika pravih kopnica u Evropi obično navode g r č k u č a n č a r u. Njezin je oklop uglavnom jajolik i visoko ispupčen. Ženka ima plosnat prsni dio oklopa, a mužjak malo ispupčen. Sprijeda je taj oklop kao odrezan, a odostraga duboko zaobljen. Prilično nezgrapna glava vidljivo je deblja od vrata, gubica sprijeda spljoštena, a uho je približno jednako veliko kao i oko. Svaka ploča leđnog oklopa je u sredini crna sa žutim i crnim porubima. Preko prsnog oklopa teče široka nepravilna uzdužna pruga žućkaste boje. Sa strane je oklop također žut, a sve ostalo je crno. Glava, vrat i noge su

prljavozelenkastožute boje. Uostalom, kod većine kornjača se boja znatno mijenja. Čak i broj pandži na prednjim nogama može kod pojedinih primjeraka pasti na četiri. Ženke se od mužjaka razlikuju time što su od njih veće i što imaju dulji rep, koji je na korijenu deblji. Mlade se kornjače razlikuju od starih zbijenijim oblikom oklopa. Duljina ispružene životinje, mjerene od gubice do vrha repa, iznosi najviše 30 cm, dok joj težina rijetko prelazi dva kilograma.

Prvobitna domovina grčke čančare ograničena je na zemlje koje leže sjeverno od Sredozemnog mora, zapravo samo na grčki i talijanski poluotok s otocima koji spadaju k njima. Osim toga živi i u Maloj Aziji, a prema Tristramu, neobično je česta u Palestini.

Čančara vrlo voli toplinu pa se zato zna duge sate s najvećim užitkom sunčati na zrakama podnevna sunca. Dumeril ju je našao na Siciliji gdje je veoma česta slika kako leži s obje strane ceste, a sunce ju je tako zagrijalo da joj on nije mogao položiti ruku na oklop. Prije zime čančara se zakopava duboko u zemlju i ondje prespava hladno godišnje doba, a na početku travnja se opet pojavljuje.

Ljudi tvrde da čančare mogu u sužanjstvu izdržati više ljudskih pokoljenja. Tako Tschudi govori o jednoj kornjači koja je na nekom posjedu u blizini Adrofa u švicarskom kantonu Uri navodno živjela više od stotinu godina.

...

»Jedna čančara«, pripovijeda White, »koju je jedan od mojih prijatelja preko četrdeset godina držao u zatvorenom prostoru, a od njega sam je preuzeo ja, zakopava se svake godine sredinom studenoga u zemlju, a sredinom travnja izlazi na svijetlo dana. Vrativši se u proljeće, pokazuje malo teka, ali kasnije, usred ljeta, ždere vrlo mnogo, pod jesen opet manje, a prije nego što se ukopa, ne jede nekoliko tjedana uopće više ništa.

...

Žive li u ravnomjerno zagrijanoj sobi, neće spavati zimskim snom, ali u tom slučaju prema Fischerovim zapažanjima ne žive tako dugo kao što žive ako im omogućimo zimski san.

...

Svi prijatelji životinja koji su dulje vremena držali u sužanjstvu kopnene kornjače uvjeravaju me da su se one malo-pomalo privikle na svoje njegovatelje.

...

Kornjača barska (Emys orbicularis)

Slatkovodne kornjače žive samo u vlažnim krajevima, većina od njih u rijekama koje polagano teku, u ribnjacima i jezerima. Smijemo reći da su kao stanovnici voda vrlo dobro razvijene. Na kopnu se kreću nespretno, no ipak mnogo brže od pravih kopnica, ali zato plivaju vrlo brzo i upadljivom spretnošću. Vidimo ih gdje mirno leže na površini vode ili plivaju po njoj, ali i kod najneznatnijeg šuma koji im se učini sumnjivim strelovito zarone u dubinu i za tren se oka sakrivaju na mulju ili ispod korijenja. »Čini se«, kaže C. Müller, »da su naučile da se učine nevidljivim. Kadšto sam našao obale potoka i jezera, kao i svaku najmanju izbočinu u njima doslovno pokrivene običnim američkim kornjačama. Činilo se da se bezbrižno sunčaju, ali čim sam im se došuljao tako blizu da bih mogao rukama posegnuti za njima, one su nečujno iščezle pa sam ih mogao uhvatiti samo u bistroj vodi sa svijetlim dnom. Redovito bi se za tren oka ukopale u muljevito dno, a budući da su im noge snažne i spretne, učinile bi to vrlo lako.«

U lovu pokazuju takvu vještinu u plivanju da nas ona mora upravo začuditi.

...

Naša barska kornjača (Emys orbicularis) naraste u duljinu do 35 cm, od čega moramo otprilike 10 cm računati na rep. Oklop joj je dugačak

20 cm. Neoklopljeni dijelovi su na crnkastoj podlozi urešeni tu i tamo žutim točkicama, a ploče ledđnog oklopa na crnkastozelenoj podlozi nizovima točaka koji teku kao zrake. Čini se kao da je kornjača njima poprskana. Boja prsnog oklopa je prljavožuta, neravnomjerno ili oskudno smeđe istočkana i zrakasto ukrašena, ali sve te boje i ti crteži izvrgnuti su raznolikim promjenama.

Prava, a možda i iskonska domovina barske kornjače je istok ili jugoistok našeg kontinenta. Među svim kornjačama raširena je ona najviše prema sjeveru, a rasprostranjena je na većem području od bilo koje njezine rođakinje. Domovina joj se, naime, proteže od Alžira do Kurlandije, od Portugala do Syr-Darje.

Barska kornjača radije živi u vodama stajačicama ili takvima koje teku polako, u plitkim i mutnim vodama, nego u brzim rijekama i bistrim jezerima. danju izlazi iz vode da se sunča, i to samo na potpuno nesmetanim mjestima pa obično tiho i posve nečujno ostaje na jednom istom mjestu. Neposredno prije zalaska sunca oživi i čini se da je cijele noći u pokretu. Za vrijeme zimskih mjeseci zakopava se u mulj, a sredinom travnja pojavljuje se opet ako je vrijeme bar imalo povoljno. U to se vrijeme javlja neobičnim zviždanjem koje je vjerojatno njezin zov parenja, pa je po tome zapažamo. Oprezna je pa će, plivajući u vodi, smjesta zaroniti kod najtišeg šuma. U svom domovinskom elementu vrlo je spretna, ali ni na kopnu nije nezgrapna pa se na njemu kreće mnogo brže od kopnene kornjače.

...

Hranimo li ih ribama, puževima ili gujavicama, živjet će barske kornjače mnogo godina u sužanjstvu i dobro će se osjećati. Uskoro će postati tako pitome da će jesti iz ruke. Privikavaju se na određeni ležaj, pa u toplim sobama ne zapadaju u zimski san. Stavimo li je, međutim, u ograđenom vrtu u malo jezerce, kornjača će se početkom hladnog godišnjeg doba ukopati u zemlju.

Obnovivši u sjećanju navedene podatke od kojih se manje više sastoji svaka prosječna obrazovanost, želio sam pokazati da je prethodno znanje čitaoca (kao i pisca) neophodno za novu i dublju spoznaju. Kvantiteta znanja ne daje nikome sama po sebi prednost, jer je važna bitnost a ne opširnost pojedinih obavijesti s kojima raspolažemo. Erudicija je plodno tle za razvitak aluzivnog i simboličkog načina izražavanja, ali pod uvjetom da bude opća i amaterski ležerna, a nikako ne stručno prenapregnuta na liniji demistifikacije. Nema poezije u egzaktnom, tj. tamo gdje ne može biti drukčije nego onako kako jedino proizlazi iz numerički izrazivih mjera i odnosa. Nema umjetnosti u egzaktnom i u numeričkom, već jedino na području noumena i fenomena zbrojenih međusobno ili umnoženih nepoznatim faktorom X. U protivnom bi se pjesnici izražavali formulama, a ne metaforama; do kraja određenim brojevima, a ne dvosmislenim simbolima.

Da bismo o kornjači mogli plodno i sadržajno meditirati, moramo raspolagati stanovitom količinom obavijesti o zbiljskom životu ove neobične oklopljene životinje, ali sve ono dalje i dublje — zavisi od naše maštovitosti, senzibilnosti i sposobnosti da činjenice u tijeku vremena sameljemo i preobrazimo u lako mjesivo tijesto snova, mitova i simbola. Tako npr. u slučaju kornjače izdvajam kao bitne sastojke znanja potrebnog za daljnje snatranje i preobražaj simbolizacijom ove činjenice:

(1) Kornjača je meka tijela, lako ranjiva, ali tvrdim oklopom dobro zaštićena od neprijateljskog okoliša.

(2) Ona je prilagođena životu na suhom i u vodi; brzo pliva, ali po tlu se sporo kreće.

(3) Živi dugo (200—300 godina) i pitomo podnosi sužanjstvo.

(4) Polako ali sigurno izumire, barem najprezentativnijim dijelom svoje vrste.

(5) Jaja zakapa u toplu zemlju ili pijesak, a ponekad se neke vrste pri tom nađu u smrtnoj opasnosti, pri povratku u more, jer ako ne stignu dok traje plima, nakon nastanka oseke više nemaju snage da se probiju žive do mora, dakle su prespore u trci s vremenom usprkos povoljnim prognozama za jedinstveno dug život među svim životinjama.

O kornjačama su stručno napisane čitave knjige, ali da bismo ih uklopili u pjesnički koherentne slike, dovoljno je da poznajemo svega nekoliko važnih i simbolotvornih podataka, na temelju kojih onda kornjača postaje organskim sastavnim dijelom usporedaba (»spor, ili star, kao kornjača«), metafora (»ova kornjača od žene«), slikovnih i simboličkih pjesničkih poticaja sanjarenju.

Na temelju navedenih pet bitnih spoznaja o kornjači ova životinja postaje simbolotvorna sastavnica specifičnog spoznavanja svijeta: poezijom!

Kad znamo nešto o nečemu, o kornjači na primjer, onda posredstvom pjesničke intuicije i njezinim plodovima hranjene čitalačke kontemplacije dolazimo do mnogo važnijih i sveobuhvatnijih otkrića, a u sretnim okolnostima čak i do spoznaje inače neproničnih univerzaliziranih pojmova i strukturnih cjelina kao što su »Život« i »Svijet«. To je onaj prastari put od zbilje do simbola, i natrag.

U prilog ovoj tvrdnji govori i G. Bachelard, u svojoj *Poetici prostora:*

»Pošto smo proučili školjke, mogli bismo da damo nekoliko priča i bajki koje se odnose na oklope. Već sama kornjača, životinja s kućom koja se kreće, pružila bi laku mogućnost za komentare. Ali ti komentari bi opet samo novim primjerima ilustrirali teze koje smo već iznijeli. Uštedjet ćemo, dakle, poglavlje o kući kornjače.«

Na tom putu zatječemo i strastvenog putnika Matka Peića. Najprije, veoma efektno i afektivno obojenim jezikom, on opisuje kornjaču u realnom okolišu:

... savski pejzaž. Bolje reći: groblje naših kornjača.

Zatim nailazi struja slobodnih asocijacija, osobno proživljenih iskustava i točnih zapažanja:

Pod ponoćnim srpanjskim svodom nema ti više ljubavnog kuckanja veselih kostiju. Nema više male okorjele ženke koja, sinoć preokrenuta šapom presite vidre, cijelo jutro diže iz svog smiješnog lijesa sitne, nikad zamrle noge — suncu. Nema više sutonom malog tvrdog mužjaka koji uporno drži korak s muljevitim nebom pretovarenom čamčinom. Neko strašno vatreno meso moralo im je ključati pod oklopom kad su stoljećima kao glačalice pune žeravice samo poravnavale, samo poravnavale i gladile ovaj kraj nalik ciganskom dronjku. Malo je danas ovdje u Puhovom starih muških kornjača u kojima bi čuo kako im šuška nešto kao orah kad mu usahne sjemenka ili starih ženskih kornjača u kojima nešto mućka kao u jajetu kad propada žumanjak. Tisuću savskih kornjača svinjar i kravar su bacili žive u vatru. Vole kad oklop pukne! I kad se nad pašnjak iz pepela digne miris sličan onom po konjskom kopitu što se puši pred kovačnicom ispod užarene potkove! Na stotine kornjača posavske su seljanke istjerale iz njihovih kućica da u njima nose pepeo na mačje blato pod krevetom. Na stotine ih je izvukao iz njihova samostana bosanski seljak da načini od njeg trzalice za svoje mrke tambure.

Nakon toga dolazi na red vremensko protegnuće kornjačine sudbine u ovim krajevima — odsada pa do neodredivog početka u prošlosti.

Već smo utvrdili, na početku, da je svojom konstitucijom, kornjača predodređena za sasvim naročiti život iz koga lako i spontano proizlazi također dublje značenje kornjače kao životinje utonule u slavonsku, panonsku zemlju, odnosno simbolizacijom preobražene u pjesničkoj ili proznoj verbalnoj strukturi, suočenoj s prirodom u borbi bez pobjednika.

Matko Peić dalje jednako bravurozno piše:

Rijetko je priroda koji organizam zarobila pod ovako okoštalo nebo. I strpala ga da mukom vjekuje u nečem tamnijem od tuča grobljanskog zvona. I jedino da osluškuje kako mu se ruši ljuštura čela i da samo ćuti kako mu se runi rožnato nepce. Umre kornjača. Pa ništa. Samo žedna seljačka repa usrkne malo njezine gorke vode. I sunce koje u savskom mulju pretvara suncokrete u crne čeljusti — nastavi da koščati i leševe kornjače. Ne, kornjača ne izgnjije netragom. Kad je mrtvu iskljuca čaplja, izudara gavran i kad joj iz izlizanih stijenka iziđu mravi, kao sprovod iz dvorišta propalog posavskog birtaša — prazna, od travanjske kišice zelenkasta, zasja katkada kao kupola zagrebačkog kazališta kad je gledaš iz korova i kopriva s Griča. Nije ona žaba bradavkinja zapjenjenih bedara, daždevnjak kojem vreliji ljetni pljusak oglođe žute i crne pruge niti gmaz bez traga. Ona tamnicom svog tijela ostavi čvrst spomenik u ovom ubitačnom kraju. Ona je tvrda korulja — kao žuljevit dlan savskog lađara, okrvavljen opanak savskog kravara, crni krušni okrajak među mliječnjacima malog savskog guščara. Neki gorštaci koji udariše od mora u ovaj premekani kraj da kupe kukuruz, videći je pod svojim ogromnim stopalima samo su klimali glavom i govorili: korava žaba, oklopnjača, pokrovača.

Da bi kornjača poprimila dublje značenje, nije dovoljno da bude opisana i situirana, fiksirana u prostoru i vremenu, nego je potrebno da je autor dovede u dobro promišljene i psihološki uvjerljive relacije. Prva se od njih sama nadaje: čovjek i kornjača. Napetost, iz koje progovara atavistička drama života i smrti, stvaranja i uništenja, a predočena peićevski plastičnom i anegdotski sažetom primordijalno potresnom pričom:

Neki seljak iz Železnog Desnog kojeg je kornjača nauzrujala onim stalnim izvlačenjem i uvlačenjem glave žuće od stare krevetne orahovine, htio je već jednom, napokon, da vidi: kako ona zapravo izgleda — iznutra. Uzeo je sjekiru za razbijanje usukanih savskih klada. Kornjaču je položio na panj za cijepanje drva i odsijecanje glave purana. I kad je zamahnuo, pomaknula se ulijevo, sitno, tek toliko koliko se iz lijesa osmjehuju mrtvaci u ovom kraju. To je bilo sasvim dovoljno da joj leđa mahom ne raskoli po polovici, nego da joj zahvati samo prste zadnje desne noge koji su ostali na oštrici maleni, s noktima ljubičastim, bljeđim od pupića zablaćene breze.

Palcem kojim obično poravnava u luli škiju na zadremaloj žeravici ili prije štrojenja opipava jaje nerastu, vratio ju je natrag. Točno na polovicu panja. Ovaj put je bio brži. Puno gustog barskog neba željezo se survalo na kost, žutu i izbrazdanu kao jastreb na brežuljak iskrižan žitom i grobljem. Sjekira je odskočila. Zamahnuo je drugi put. Treći put. Loše udarena kornjača mučila ga je milimetrima. Dok je dizao sjekiru prema svom čelu, pazeći da mu držalica uvijek stoji naprijed, točno

između stisnutih obrva — ona se opet jedva primjetljivo odmaknula udesno ili ulijevo. I mjesto u nju, duboko je zabijao oštricu u raširenо bedro savske bukve. Rukom skliskom od krvi, koju nikad nije vidio tako mrku i masnu, vraćao ju je palu, iz mulja, natrag na panj. Ležala je kao mali savski čamac koji dotrajao cijepaju da nalože vatru za klanje svinje. Nikakav zvuk sličan škrgutu zubi nije se javljao u sekundi kad su se sudarili njezina blijeda caklovina i njegov metalni bljesak. Skliska oblina njezina koštanog boka oglašavala se dapače smijuckanjem s kakvim mačka doji mlade. Navikla da preko nje prijeđe točak ciganskih kola ili svježe potkovana mljekarska čizma — poslije nekoliko nečistih udaraca — iz izubijanog oklopa izvukla je glavu. Imala je vratić tanak, smežuran kao Marija Antoinetta kad su je iz zidina Bastille svezanu vozili Parizom na giljotinu. I imala je neki umorni pomak žilave kože između izlizanih vilica i koštanih očiju — kao Voltaire kad je govorio o pravu čovjeka.

Seljak iz Železnog Desnog udarao je dalje, željan pravog pogotka koji nikako pa nikako nije dolazio. Čas mu se činilo tužno: kao da kopa ljetom prepečenu ilovaču, neko malo seljačko groblje u kojem ima više kostiju nego zemlje, a čas mu je izgledalo smiješno: da kao dijete tuca pretvrde orahe, da kao Ciganin raskoljuje kopito konjske crkotine da bi skinuo još novu potkovu.

Preokrenuo je sjekiru. I kornjaču. S trbuha na leđa. Teška, glavata ušica pala je usred trbuha. Poslije pogotka ljuljala se kao kôrice kad seljanka mijesi kruh. Kad je stala, nalikovala je valovu kad čeka navalu gladnih svinja. I onda se od tuče udaraca ljuljala ovamo-onamo, veselije nego umivaonik u dječjem kupanju. Pod bezdušnim željezom, onako preokrenuta na leđa, tako koritasta — poskakivala je i okretala se na panju kao Ciganka kad se rve sa savskim svinjarom na krtičnjaku, u puhovom blatu. I kotrljala se na dno dvorišta među preplašene kokoši kao progorjela zemljana zdjela kad je bacaju u koprive.

Trbuhom otvrdnulim stoljetnim glačanjem mulja, pjegavim kao staro seosko ogledalo u kojem propada živa — među mutne bundeve pod plotom uporno je odbacivala sijevanje sjekire. Tad je odjednom blago napukla. Ne od sjekire, nego od neke unutrašnje vatre od koje se sama od sebe zna u polju raskoliti dinja ili raspuknuti zemljani ćup a da žena nije u njega natočila prevrelo mlijeko. Kroz trepavice stisnute kao mravi u ravničarskoj grmljavini, seljak je u trenu primijetio sitan zarez tanji od seljačkog sprovoda u vojničkom dalekozoru kad ga podigne žedan kapetan na manevru u ovom kraju.

Opet je preokrenuo sjekiru. Širom otvorenim ustima teško je sustavljao duboko disanje, iskidan dah. Rukom je mirio ruku, koja se tresla jače nego da je srušio hrast. Zaškiljivši kao da nišani, naperio je sam gornji vrh sjekire. onaj mali rub u kojem britkoća ostane nepovrijeđena, ne ozubati na prolazu kroz slabine topole, kičmu svinje. Jamica nije bila veća od one kroz koju seoska fukara istrgne župnikovu mačku malo mudo. Pritisnuta opankom, zavrnuta sjekirom — kornjača je popuštala polako, odškrinuta kao vrata seoskog dućana kad navali zeleni kadar: prvo mokri škrckaji kao kad vodeni štakor večera utopljenu kosovu ženku i onda pucketanje kao kad seljaci obrezuju nožne nokte pretvrde od srpnja, precrne od oranice.

Konstatacija da je »blago napukla« zbog neke unutrašnje prenapetosti a ne od posljedica određenog udarca upućuje nas na to, da kornjača iz ove dramatski opisane epizode mora izaći preobražena u izražajnu

sliku dubljeg značenja. Sraz sjekire i njezinog oklopa, seljakova bezrazložnog bijesa i kornjačinog stoljetnog mira i fatalističke prepuštenosti sudbini u prvom sloju kazuje jedan događaj, a u drugom sugerira smisao koji se razrješava u dihotomiji borbe i mirovanja, pritiska i otpora, nasrtaja na drugoga, na tuđe i uvlačenja u bedeme svoga bića pred najezdom stranoga. Nema sumnje, preobražaj je već zahvatio osnovnu zbiljsku sliku i ona postaje višeznačna, raslojava se i razgranjuje nizom usporedaba. Međutim, autor to ne radi prema nekom apriornom proračunu, ne brza prema konačnom — prema simboličnom. On i dalje afektivno predočava vizuelno vjerodostojan prizor uplećući u opis jako emocionalne meditativne komentare:

I bila je razvaljena kao glinena kokoš u koju je služavka ubacivala uštеđevinu. Samo mjesto svijetlog, zveckavog novčanog sitneža iz nje je navrla mutna, bezglasna tekućina — kao kad seljak poslije mrtve kobile otvori gnojnicu ili kad je djetetu dosta nošenja cvijeća ravnicom pa malim plamenom dlana gnječi uznojene ljubice. Njezina je utroba bila čudno šarena. Boje kojima ujesen ne umire ovaj pejzaž vodozemaca i gmizavaca niti šeću strvinarke u najljepšim trenucima parenja. Tuckao ju je u nekoj ružičastoj vodi jačoj od ljudske sukrvice. Bila je puna crvenih krhotina kao sitno seljačko dvorište razbijenog crijepa poslije ravničarske oluje. Kao neki mali hodnici, jazbine, rovovi i pocrnjela legla iz kojih je zvijer istjerana gušena dimom zapaljene vlažne slame — plavila se pod korom.

Tamo kud nisu mogli rodin uski i gavranov oštri kljun, eto, tuda sad brlja njegov kažiprst, čeprka tupa kandža purana, ugurava se široka patkova glava. Izvučeni komadić mesa zacrnio se u trenu kao seljačko groblje u sutonu. I bedreni loj se zažutio kao staja koju je srušila poplava. Pijetao je do mraka kuckao po žili koja je srasla uz kost čvrsto, ukočeno kao porculan s ustima nekog bolesnika koji je umro pijući zadnji čaj.

Prisjećamo se jednog upozorenja talijanskog pjesnika Giuseppea Ungarettija, da je umjetnošću moguće aktivirati osjećaje i usmjeriti ih u pravcu suprotnom od etički očekivanog i psihološki jedino logičkog. Pri tom je Ungaretti naveo jedan drvorez, na kojem je nepoznati umjetnik prikazao vuka kako bjesni zato što nije uspio razbiti kornjačin oklop, ali on nije gledaocu odvratan, nego gotovo sažaljenja vrijedan, a odvratna je kornjača, koja se nije odmah dala i podala, predala silniku na milost i nemilost. Umjetnikova je volja (i moć) bila da vuka prikaže simpatičnim, a kornjaču odvratnom, čime se nedvosmisleno opredijelio protiv žrtve. Zanimljiv je Bachelardov komentar ovoga primjera i Ungarettijeva komentara:

»Vidim vuka kako dolazi izdaleka, iz neke zemlje gladi. Bokovi su mu upali, jezik mu visi, crven od groznice. Iz žbuna se upravo pojavljuje kornjača, poslastica koju vole svi gurmani svijeta. Vuk se jednim skokom bacio na svoju žrtvu, ali kornjača, kojoj je priroda podarila neobičnu hitrinu kad u svoju kuću uvlači glavu, noge i rep, brža je od vuka. I sad je ona za gladnog vuka još samo jedan kamen na putu.

Za koga se opredijeliti u toj drami gladi? Pokušao sam da budem nepristran. Ne volim vukove. Ali zar nije trebalo da kornjača ovaj put podlegne? I Ungaretti, koji je dugo sanjario o staroj graviri, vrlo izričito kaže da je umjetnik uspio učiniti 'vuka simpatičnim, a kornjaču odvratnom'.

Koliko bi komentara fenomenolog mogao da dâ na taj komentar! Tu se uistinu nalazimo pred instancom *komentirane gravire*. Razumije se, psihološka interpretacija nadilazi činjenice. Nijedna linija crteža ne može prikazati odvratnu kornjaču. Životinja u svojoj kutiji dobro krije svoje tajne. Ona je postala čudovište neprozirne fizionomije. Fenomenolog, prema tome, mora sam sebi ispričati basnu o vuku i kornjači. On mora dramu uzdignuti do kozmičke razine i zatim razmišljati o gladi-u-svijetu (sa crticama koje fenomenolozi vole stavljati, da bi opisali liniju svog ulaženja u svijet). Jednostavnije rečeno, potrebno je da fenomenolog za časak ima utrobu vuka pred žrtvom koja se pretvara u kamen.

Kad bih imao reprodukcije neke takve gravire, napravio bih od njih test za razlikovanje i mjerenje perspektiva i dubina sudjelovanja u svjetskim dramama gladi. Svaka bi se dvosmislenost tog sudjelovanja gotovo sigurno manifestirala. Prepuštajući se dremljivoj funkciji izmišljanja basni, neki ne bi htjeli da poremete igru slika iz djetinjstva. Oni bi bez sumnje uživali u srdžbi zle životinje, smijali bi se, krišom, zajedno s kornjačom povučenom u svoj oklop. Ali drugi, izazvani Ungarettijevom interpretacijom, mogli bi obrnuti situaciju. U takvom preokretanju neke basne, usnule u svojim tradicijama, ima nečeg nalik na pomlađivanje pripovjedačke funkcije.«

Jedan prastari, klasični primjer navodi nas na zaključak o tome, da je kornjača sama kriva svojoj strašnoj sudbini. U prijevodu Vesne Krmpotić, famozna basna *Kratkovrat, Vitkovrat i Dugovrat* (iz *Pančatantre*) glasi u cijelosti:

U nekom jezeru živjela kornjača po imenu Kratkovrat. Prijateljevala ona s dva gusana koji su se zvali Vitkovrat i Dugovrat. A jednom naiđe zla kob i zareda dvanaest sušnih godina, i onda ona dva gusana pomisliše:

»Ovo će jezero uskoro presušiti. Potražimo neko drugo vodeno obitavalište. Međutim najprije nam se valja oprostiti s Kratkovratom, našim dragim i dugogodišnjim prijateljem.«

I kad tako učiniše, reče im kornjača:

»Zar mi to dođoste zaželjeti zbogom? I ja sam stanovnik jezera pa ću ovdje ubrzo zaglaviti zbog presušenja i zbog žalosti za vama. Stoga, ako vam je imalo do starog prijateljstva, spasite me, molim vas, iz ralja smrti. Osim toga, kad se voda u jezeru ispari, vas dvojica ćete spasti samo na oskudniju trpezu, dok će to za mene značiti sigurnu smrt. Razmislite što je preče: izgubiti dobar zalogaj ili izgubiti život.«

A oni joj odgovoriše: »Ali kako da te uzmemo sa sobom kad si ti vodeni žitelj u koga nema krila?« I opet kornjača zapovrne:

»Tome je lako doskočiti. Donesite mi drvenu palicu.«

Oni joj učiniše po volji, na što kornjača zagrize u drvo posrijed palice i reče:

»A sada obojica čvrsto uhvatite krajeve palice kljunovima, uzletite i putujte jednolikim letom sve dok ne otkrijemo neko drugo vodeno boravište.«

Ali oni prigovoriše: »U toj lijepoj zamisli ima i jedna slabost. Dogodi li se da zaustiš riječcu, ispustit ćeš palicu, past ćeš iz visine i smrskati se.«

»Oh«, kaza kornjača, »od ovoga časa zavjetujem se na šutnju tijekom cijelog leta.«

I tako oni postupiše po kornjačinoj uputi, ali dok su dva gusana s mukom nosili kornjaču nad obližnjim gradom, ljudi odozdo primijetiše taj prizor i smjesta se podiže graja i zbrkana povika mnogih glasova:

»Kakav je to čudni predmet nalik taljigama, koji ptice nose zrakom?« Kad je to čula, zlosretna kornjača ne otrpje već upita:

»Što su ti ljudi nadigli toliku buku?«

Netom je progovorila, jadna bena, izmakne joj palica i ona se sunovrati na zemlju. A oni kojima se htjelo mesa, učas je razrezaše oštrim noževima.

U nastavku svoga teksta, Matko Peić načas zaboravlja viđeno, pa meditira ili, kako bi rekao G. Bachelard, snatri:

Da, u toj sitnoj utrobi, u toj ljubičastoj i žutoj šari, sličnoj onoj s kojom u suton ginu ždralovi — krila se tajanstvena snaga tog malog, upornog savskog mrtvaca koji stoljećima koraca polagano, napreduje zaostalo, živ u svom koštanom lijesu. I razveseljava motorizirani probisvijet, preživu djecu: glavom sitnijom, uzdrhtalijom od darežljive bradavice stare kuje koja nudi slijepoj štenadi toplo pasje mlijeko. I nasmijava zelenilom koje trepti među usnama tanjim, izgorenijim od seljankinih kad polupismena čita o mučenicima i blaženima: o Ivanu Usjekovcu, zaklanom Bartolu, o Kuzmanu i Damjanu, dječacima svecima kojima su tako odrubili glavu da su ih prije natjerali da sa zavezanim očima kleknu u travu.

Da, tu je, gle, izvor onog malog neuništivog repa koji je rovao posavsko blato da ona može u taj grobić pun krtičine dlake, istrunulih štukinih čeljusti i rodine žuči — raskrečena pod zvjezdanom slinom, bezglasna među kreketušama — spustiti jaje na jaje; opreznije, hladnokrvnije nego kad polažu slavne mrtvace na potajnom sprovodu.

Sada nastupa prijelomni moment: početak treće faze preobražaja iz kojeg rezultira simbolično značenje:

Da, tu gdje polagano kaplju s krvlju smiješani žuč i jajnik, tu se negdje valjda skriva među svim hrvatskim životinjama najčudnija strast: pretovaren nebom, nasamaren rodnim krajem — pustiti da te prepolaganu muljaču lagano, preužurbano vrijeme pregazi. I tužna slast: da viriš iz Lepoglave samog sebe. I da si želva: živi mrtvac u škrinji žutokosnoj — veselje djeci koja za tobom pužu četvoronoške, željna da im pokažeš: kukuc — izgorenim okrajkom svoje glave.

Dovedena u relaciju s hrvatskom zemljom, s ljudima koji na njoj žive, kornjača počinje zračiti naročiti simbolički smisao, govoreći, bolje reći — nagovještujući nešto što bi imalo biti tipično hrvatsko (viriti »iz Lepoglave samog sebe«; »pustiti da te prepolaganu . . . preužurbano vrijeme pregazi«).

Na kraju, u poenti, kornjača se dovodi u takve veze iz kojih napokon neminovno proizlazi njezina simbolička višeznačnost u sferi ontološkog:

Eto, tu ti je posavska kornjača: životinjski lijes koji se znao prometnuti grofu u pepeonik, barabi u trbuščić tamburice. I nije joj bilo teško: biti pasji zdjelinjak! Tu su ti, na kraju, i šape koje su znale ljepše od ruku — ah, snage li: pretvoriti grob u gnijezdo!

Peićevo shvaćanje povezanosti i prožetosti života smrću, koje nalazimo utkano u svim njegovim putopisnim prozama, napokon je domašilo plastično istaknut i sažeto izražajan simbol: kornjaču koja je svojim izvrnutim oklopom, iz koga je izašao život, s l i k a kolijevke, z n a k smrti (prazna!) i s i m b o l sudbine svih živih bića. Grob biva gnijezdo i istodobno gnijezdo postaje grob. Živjeti znači umirati; smrt omeđuje ispražnjeni prostor za pojavu novoga života.

No, zahvaljujući pjesničkoj spoznaji, spora kornjača ulazi brzo i bez otpora također u zonu tipično hrvatskih mitologema nizom bitnih svojstava, koja se vežu za nekoliko također bitnih znanja o povijesnoj i aktualnoj Hrvatskoj. Tako stvorena nova značenja potiču zatim beskrajno pasivno snatrenje. Tipično hrvatsko jalovo snatrenje o svemu jalovom; alegorijsko-simbolički zakamuflirano snatrenje o tipično hrvatskom.

Kornjača je, u tom smislu možda i više potencijalno simbolična od svega onoga što je iz nje želio izažeti Peić. Kornjača se uistinu nameće kao pravi simbol mnogih hrvatskih političara koji u tijeku povijesti bivahu u pravilu prespori u trci u kojoj gubi svatko tko ne d o b i v a, tješeći se rezoniranjem primjerenim kornjači Kroačnjači: naime, da se *dobiva već tim što se ne gubi!*

Ova »mudrost» je tipično hrvatska; zbog nje su Hrvati toliko puta u povijesti dočekivali događaje jednako sposobni da se u njima snađu i da naprijed krenu kao što je i kornjača, prevrnuta na leđa, sposobna da se aktivno postavi prema neprijatelju. Jedino što kornjači (dok kornjača ostaje okorjela kornjača) preostaje jest da se povuče u sebe, pod oklop svoje prošlosti i da uistinu čeka, u takvim uvjetima, neizbježnu buduću propast, jer se ONI (sa sjekirama u ruci) ne šale, a humanisti diljem svijeta, vidjeli smo, znadu se okrenuti protiv pitome KORNJAČE, žrtvujući je vitalnom PRIMITIVCU ili čak bijesnom VUKU.

NEŠTO JE TRULO NA SCENI STERIJINOJ

O ESTETIČKOM (KAZALIŠNOM) I PRAGMATIČKOM (FESTIVALSKOM) ČINU

Čedo Prica

U teatru drame scenska je kultura uvijek bila prisutna, vrlo značajno prisutna i vrlo značajno povezana s društvenom sviješću svakog naroda posebice, i na planu njenih udruženih manifestacija — s mnogim narodima zajedno. Karakter scenske umjetnosti, da se manifestira uvijek na otvorenoj sceni za još otvorenije prostore prisustva društvenog gledališta — nužno je čine i društvenom na poseban način. Društvenom do kraja, bez predrasuda i ograda, i bez mogućnosti da se izolira i traje u svom izdvojenom krajoliku duha. Zbog toga je povezanost društva sa scenskom kulturom sudbonosna i bitna. O načinu i razini tog povezivanja, o gestama društva prema njenoj manifestaciji, o stvarnim sadržajima i duhovnomoralnim istinama koje osmišljavaju tu manifestaciju, ovisi i društveni i duhovni značaj njene pojavnosti. Lažne geste su vidljive, izmišljeni i nasilni kriteriji su neposrednog utjecaja na njen pad, prakticizam koji je sagledava kao formalnu društvenu igru u funkciji vanduhovnih i vanestetskih značaja — dovodi je na razinu lošeg društvenog plakata, isključuje je iz matice duhovnih objava koje uvijek računaju na zadatak kulture kao na zadatak ljudske svijesti o tome: kakav duhovni život treba osmisliti da bi i samo stvaranje osvajalo pozicije društvene slobode.

Osobno iskustvo

Naše kazališne manifestacije izvan kućnih programa nisu ni malobrojne ni beznačajne. Kad kažem da nisu ni beznačajne, onda prije svega mislim na ciljeve tih manifestacija: osvajati nova gledališta, istraživati novu dramaturgiju i novu mizanscenu, širiti dramaturšku polemiku do onih granica koje izlaze iz estetičkog prostora teatra i koje se sve dublje i šire pomiču prema najširim ljudskim prostorima. Takav je cilj već sadržan u karakteru dramske scene. Takvom se cilju, bar deklarativno, otvara i naše kazalište. Njegove su smotre i festivali očito naglašena metoda približavanja tom cilju, ali, pitanje je, jesu li te smotre ostvarivale svoju bitnost ili su samo bile izraz igre po svaku cijenu, igre u kojoj se događa i nešto, počesto, sasvim suprotno duhu teatra, duhu i cilju njegova proklamiranog zadatka. Da bi se govorilo o tom pitanju i tom cilju, mora se poći od samog iskustva našeg teatra što se sve više objavljuje i otkriva u igrama festivala, u granicama

smotri koje već više od dva decenija traju u našem prostoru, pokušavajući da odgovore na mnoge tajne novog kazališta. Često sam i sâm kao nekakav igrač sa strane u tim spektakularnim igrama, kao sporedni čimbenik u sudbini tih igara (prema mom osobnom uvjerenju), ili nekakav »važan« arbitar u pojedinačnim i grupnim ocjenama o tim igrama (prema vanjskom, društvenom mnijenju) — imao tu čast da se u dva navrata zaredom nađem u časnom estetičkom sudu petnaestih i šesnaestih Sterijinih igara, dakako već s nekakvim osobnim iskustvom rasuđivanja i ocjenjivanja sličnih manifestacija. Nisu ta osobna iskustva odviše slatka i ugodna, ni odviše značajna i sudbonosna za ocjenu scenske kulture, za njene duhovne uspone i slazove, ali su bez sumnje značajna po onom okusu gorkosti, osjećanja nemoći da se osobni sud po pravilu malo kad suglašava s cjelinom izrečenog mišljenja o tome što jest kultura, što jest teatar u disparatnim scenskim tonovima festivala sačinjenog od različitih tradicija i različitih mizanscenskih mogućnosti pojedinih kolektiva i pojedinih nacionalnih kazališta. Osjećaj takve nemoći je prije svega osjećaj kompromisa, neka uvijek prisutna slutnja da se igraju druge igre i kad se valja potruditi dati estetički sud kazališnim igrama. Ovu banalnu istinu valja obnoviti zbog kazališnog, dakle estetičkog pitanja u tim igrama, koje sve više afirmiraju scenu »panem et circenses«, na račun scene duha i stvaranja. Estetički sudovi su često suočeni s nekim vanjskim, »društvenim« kriterijima i uvjetima, da se pokatkad valjalo suprotstavljati nekim misterioznim razlozima za i protiv, da se na kraju komorne i hermetičke polemike članova suda ponekad jedva mogao probiti sud o vrijednosti teatra bez vanjskih utjecaja i razloga. Ali redovito je uvijek neko priznanje imalo okus te izvanjske, quasi društvene značajke onog koga se nagrađuje, to jest onog što se nagrađuje.

Prema tome banalno pitanje postaje uvijek iznova značajno i moralno sudbonosno. Rastavljajući globalitet takvog pitanja možemo odmah, u početku izreći neke važne dileme: Zašto se tako često događa da igre društvene, kao mali povezani sistemi interesa i praktičnog međusobnog potpomaganja, idu dotle, da se i estetičko javno priznanje često temelji na tim izvanjskim gestama i misterioznim razlozima, a ne na čistom kriteriju same kulture, razlozima njena značenja u stvaralačkom izrazu? Je li moguće činiti tako da čovjek i »pogriješi« u svojoj estetičkoj ocjeni, ali da sačuva dostojanstvo svom estetičkom izričaju koji bi u pravim okolnostima bio i jedini javni, društveni odnos prema kulturi? Je li moguće inaugurirati javnu odgovornost, časnost bez patetike, otvorenost, civiliziranu snošljivost bez plemenske sumnje i ogovaranja, poštivati samo one geste koje ukazuju na prave stvari — pa u kulturi izabirati i afirmirati ono što nema nikakvih dodirnih mjesta s prokletstvom ovih »banalnih« odnosa u igrama oko kulture, u politici predstavnika društva oko tobož apolitičkog mentaliteta naših duhovnih kretanja.

Otkud i zašto istitucionalizacija?!

Nižemo pitanja poput naivnog Voltaireovog Candida koji počesto upadajući u zamke »odluči da pođe drugdje, da razmišlja o posljedicama i uzrocima«. Eto razloga za moje osobno razmišljanje o uzročnom i posljedičnom, razloga u najsvježijem iskustvu sa Sterijinim pozorjem. Iako se društvena i sve više kazališna kriza Sterijinog pozorja manje temelji

na krizi njegova estetičkog suda, što se bar tiče mog dvogodišnjeg iskustva u radu tog suda — ona se jedinstveno temelji u shemi organizacije smotre, upravo na elementima kojim su društveni čimbenici odredili karakter i društveno značenje ovom festivalu dramske scene. Rad estetičkog suda je samo završni čin u ovoj shemi koja nije sklona svojoj unutarnjoj promjeni, razgraničenju mnogih pojmova oko teatra i njegove smotre, da bi shema pratila i sve značajnije promjene unutar novog kazališta, nove dramaturgije i novog mizanscena. Žiri i nije taj činilac koji bi u svom završnom izričaju mogao inaugurirati i afirmirati nove pojavnosti u teatru, ako vrijednosti novog kazališta još uvijek vrlo teško prodiru u njegovu najznačajniju smotru koja želi biti i njegova najznačajnija festivalska institucija. Gotovo je sporedno pitanje jesu li nagrade pojedincima i predstavama u cjelini bile uvijek dovoljno značajne i bitne, ako shema smotre, sadržaj njenog »planiranog« teatra ne omogućava sud do kraja, ocjenu bez kompromisa, liniju bez zaokreta unatrag. Pitanje nije o onom što već jest, već u tome zašto nešto jest a drugo nije, zašto festival jake i gotovo nepromjenljive sheme sve više vodi u nepromjenjivi sustav jakog institucionalizma? Ova pitanja iz godine u godinu sve više umanjuju značenje Sterijinog pozorja, razaraju njegovu nekad značajnu namjeru: da festival bude prije svega kazalište, duh novog u scenskom prostoru, da se scenskoj kulturi odrede pravi trenuci stvaranja i najave nove mogućnosti u sve novijem kazalištu. Pitanje se dakle zaoštrava i na planu duha i značenja novog kazališta, i na planu društvenog shematizma u kojem vanduhovne i vanscenske ideje ostvaruju ideologizaciju drugih motiva kojima kazalište služi kao sredstvo za razvijanje nekazališnog čina. Za ta se prakticistička i quasi društvena pitanja oko kazališta zauzimaju oni oko festivala, oni kojima ograničena i ideologizirana svijest ne omogućava da u čistom i istinskom kazalištu vide čin istinske društvenosti, dok su za druga načela oni — prema kojima je teatar vrijednost sama po sebi, dakle vrijednost koja uključuje društveno značenje teatra samo ukoliko je ona istinski teatarska — oni koji stvaraju sam teatar, koji su duhovno i moralno vezani za njegovu egzistenciju i njegovu pojavnost i izvan festivalskog programa. Prvi su povezaniji, društveno jači, prakticistički gotovo savršeni u svojoj poziciji između teatra i društva; prvi su sigurni i samouvjereni, oslobođeni sumnje u to što čine, dok su drugi počesto sama sumnja u to što prvi tako sigurno čine, što uporno vjeruju da je teatar ideologija i sprega u mnogim spregama praktične društvene egzistencije. Drugi su nužno i počesto sinovi uzaludnosti, novi intelektualni Sizifi, koji se sa strahom u takvoj shemi pokušavaju snaći, plašeći se krivog poraza, priželjkujući makar i lažni uspjeh. Oni dolaze na kraju kad se shema rastvori poput paukove mreže, u koju oni ulijeću hvatajući se za nevidljive niti da bi se održali na zajedničkoj sceni neizvjesnih kriterija. Završni čin i ne samo ovog festivala završava se u svojevrsnoj unutarnjoj panici većine onih koji ostvaruju sam teatar, u prenaglašenom, vanjskom zadovoljstvu manjine koja pobjeđuje u svečarskom miru onih koji organiziraju, koji društveno odgovaraju i tješe, da će već iduće proljeće biti bolje. Dakako, nikakav osobit specifikum, ništa bitno novo u značajkama samog finala, ali tradicionalni oblici ove masovne scenske psihoze samo govore da se mi tradicionalno zavaravamo ovom psihologijom koja na kraju vodi u bezbrižnost i raspadanje cilja kojem se uzalud »predano« služi.

Kreativnost u drugom planu

Ova globalna podjela Pozorja na dva različita (u mentalnom i duhovnom smislu) čimbenika Pozorja u cjelini, dakako, međusobno oprečna i po svom festivalskom zadatku i značenju, ne otkriva naš problem sasvim i do kraja, ne izoštrava ipak naša specifična pitanja što su se slazom godina umnožila u granicama pozorja. Izvanjski promatrano, ovaj globalitet uz izvanjsku prividnu općenitost posjeduje svoje osobitosti i svoje vlastite uzorke društveno-scenskih manifestacija koje pripadaju samo njemu. Na primjer, malo su koje naše igre s toliko shematske dosljednosti razvile društveno-institucijski sustav vladanja kulturom i njenim kreativnim oblicima, u ovom slučaju scenskim — kao Sterijino pozorje. Ovaj shematizam, naizgled široko zasnovan i pun dostojanstvenog demokratizma, sa svojim masivnim pravilnicima isključivo određuje i načine i metode pojavnosti kazališne kulture na Igrama. On apsolutno vlada principom selektivnosti i redukcije u stvaranju programa igara. On inzistira na pokornosti duhovnog i estetičnog njegovim zakonskim sustavima. Promjene u tom sustavu su moguće, ali da budu bezopasne za cjelinu administrativnog shematizma. Forma vladanja festivalom u biti je oblik čiste supremacije pravilnika i složenih zaključaka višesloženog odborskog tijela nad duhovnim i kreativnim oblicima scenskog »avanturizma« i estetičkog pluralizma. To je čvrsto držanje akata i proceduralnih shema koje svetost znače tamo gdje se bez pravog i radikalnog stvaralačkog grijeha ne može obnavljati novo kazalište u cjelini, ni njegova smotra kao pretpostavljeni oblik njegova najboljeg iskazivanja. Nad pitanjem kazališta, koje je očito samo povod drugim pitanjima, stoji neki viši, unisoni cilj društva kao političke cjeline. Pluralizam kulture, osobenost njenih različitih tradicija, i ne samo nacionalnih, može služiti samo onda društvenom cilju i njegovoj ideologiziranoj svijesti, ako se uvažava različitost, ako se bez društvenih i ideoloških proporcionalnosti razina kulture mjeri njenom vrijednošću, njenim kriterijima. Upravni sustav Sterijina pozorja samo formalno naglašava ove vrijednosti i ovakve kriterije, samo formalno i terminološki označava teatar kao duhovnu i estetičku kategoriju, dok je praktički ostvario »ravnopravnost« svih kultura i kazališta da bi tako društveno i ideološki ostajao što manje grešan. U sferi duhovnog i estetičkog, izvanjsko, društveno rješavanje neke fiktivne ravnopravnosti, poistovjećivanje političkog i stvaralačkog u čovjeku, među narodima — nije tako nepoznat »pokus« i tako nepoznata praksa, da bi o toj sprezi valjalo posebno govoriti. Valja samo napomenu obnoviti, da tvrdoglava sklonost »bezgrešnosti i pravednosti« ovakvih shema, u kojima tobože treba da svatko ima i pokaže svoje, a svi zajedno nekakvu ukupnost i zajedništvo — dovela je i na drugim primjerima u pitanje takve »humanističke« namjere, takvu pravednost i bezgrešnost, umnažala je posljedice mnogih nesporazuma koji su umanjivali i šanse društva i šanse kulture kao njegove bitne oznake, kao njegove trajne korespondencije s drugim društvima i društvenim sustavima.

Grijeh prema bratstvu ljudi

Treba naglasiti činjenicu da kultura služi bratstvu ljudi i djeluje sa svojih zasebnih iskustava i tradicija na druge kulture, zasebnosti i tradicije. Otkrivajući novo ona otkriva mogućnost obnove i onih duhovnih temelja koji se međusobno razlikuju, ali se dakako ne isključuju. Isključivost, unatoč razlici, nikad nije bila i nije nikad moguća istinskim kulturama. Različitost je sjeme pluralističkom karakteru duha, element dodira i obnova same kulture. Izvanjsko sjedinjavanje različitosti u kulturi je prije svega grijeh prema bratstvu ljudi, naroda i njihovih kultura. Smotra kulture koja ima državni, ali i višenacionalni karakter u našim uvjetima vodi često i odviše naglašenu brigu za »državnost« te kulture, komponira sustav selekcije i odbira na bazi gotovo proporcionalnih i paritetskih načela, zapostavljajući jedino moguće načelo: selekciju i odbir učiniti isključivo duhovnim i estetičkim kriterijima. Ravnopravnost u kulturi ne graniči s nacionalnim ravnopravnostima; država i kultura nisu nikad imale niti mogu imati zajednička mjerila jer bi u protivnom jedan od tih dvaju pojmova bio suvišan. Ravnopravnosti društvenih zajednica i naroda u kulturi su moguće na kriterijima vrijednosti i značenja same kulture, unutar njenih duhovnih granica, unutar njenog autohtonog prostora kojem se sa strane nema što dodavati niti oduzimati. Svako dodavanje i oduzimanje je sužavanje prostora i povreda »granica« kulture.

Polazeći od takozvane društvene dobronamjernosti i međunacionalnog ključa i mogućeg pariteta, da na svim tim »kriterijima« afirmira takozvano novo jugoslavensko kazalište, posebice takozvanu jugoslavensku dramaturgiju — Pozorje je, dobrano opterećeno sa svim tim dobronamjernostima, željelo jednakopravnu mogućnost za svako nacionalno kazalište, za svaku nacionalnu dramsku književnost. S takvom željom je dakako u redu, u principu i *in abstracto,* ali što ćemo onda sa gore pomenutim kriterijima i estetičkim načelima u domeni scenske kulture, kad su mogućnosti nacionalnih kazališnih programa (dramaturški i mizanscenski) toliko različite i često veoma razdaljene, ponekad neuporedive u smotri modernog teatra — da je strogi i jedinstveni kriterij nemoguće ostvariti, a da se uvijek pomalo ne pravi ona vrst kompromisa koja ponekad dovodi u pitanje te izvanjske, društvene dobre želje i namjere. Mnogi scenski odabranici u programu Pozorja samo pokazuju i razobličuju stupanj takvih kompromisa, otkrivajući draž svoga početništva, svojih iskrenih namjera da se približe počecima umjetnosti scene, ali zbiljski gledano lišeni i osnovnih uvjeta za komparaciju s drugima i takmičenje s drugima, što je ipak jedan od osnovnih zahtjeva i uvjeta da bi se osmislio duh takmičenja i estetičkog vrednovanja. Umjetnost je, pa dakako i kazališna, »diktatura« vrijednosnog, »teror« duhovnog i kreativnog, i ako je u nečemu do kraja demokratična, tolerantna i otvorena, to je po onom što bez ikakvih uvjeta rastvara svoju ljepotu i misao svakome tko je zna i želi primiti. Drugih oblika tolerancije u domeni umjetničkog nema i ne može biti. I svako racionalno, tobože društveno komponiranje umjetničkog programa, nadgrađivanje njenog već izgrađenog oblika je oblik ugrožavanja umjetničkog, duhovnog, primijenjeno prakticiranje nekih drugih kriterija koji s umjetnošću nemaju nikakve druge dodirne značajke, osim prakticističke, osim lažno društvene. Totaliteti i sveopća korisnost i usklađenost zamka su za manje, i neposredni pritisak za više razvijene duhovne sredine i situacije, umjetno usklađivanje neuskladivog, osporavanje zasebnih obilježja i stvaralačkih mogućnosti svake nacionalne i duhovne tradicije, što je znak straha od prave i istinske slobode, a ne znak »demokratičnog ispoljavanja i razvijanja društva i njegove kulture«, kako to moderni demagozi olako tvrde i naglašavaju. Takvo usklađivanje i krštenje pojmova i ljudskih duhovnih sadržaja s jedne

strane, s društvenim i ideologiziranim prakticizmom s druge strane, samo su poznate, tradicionalne geste prividno benevolentnog političkog establishmenta kome je kultura često bila medij za dekoriranje, prostor za vlastiti manevar, utvrđivanje svog značenja i nadznačenja; izgrađivanje supremacijske pozicije u svakodnevnom aktualitetu koji se često i dramatizira, da bi razlozi svakodnevnice bili uvijek iznad razloga istinske duhovne budućnosti i društvene slobode.

Politizirana svrha ili . . . ?

Iz ovoga slijede određeni zaključci, ako ozbiljno želimo govoriti o Sterijinom pozorju, ako se ne određujemo prema njegovu sadržaju s pozicije koja obično gleda očima politizirane svrhe, očima društvenog i državnog prakticizma, već s pozicije da bi nam moglo i valjalo biti stalo do njegova značenja, ako ga vidimo kao scenu susreta najboljeg sa kazališnih scena naših pluralističkih kultura i tradicija, naših zasebnih i osebujnih kazališnih iskustava i namjera. Da se na njemu ostvari novi teatar i nova dramaturgija bez ikakvih drugih okolnosti i razloga, da se događa sam teatar bez događanja svih onih društvenih shema i igara koje su ga u zadnjim godinama dobrano i ozbiljno doveli u pitanje. Jer prve godine ove scenske smotre i svrha zbog koje je utemeljena, ulijevali su nadu u takve ciljeve Sterijina pozorja, sve dok nije počela, polagano ali sigurno, mudra i postupna igra drukčijih ciljeva i namjera, preobražavajući uporno svijest o teatru kao svijest o totalnom društvu kojem novi teatar, bar jednim dijelom programa, valja služiti. To se pitanje ne bi dakako danas nametalo, da je i taj društveno korisni i funkcionalni dio programa »tematskog kazališta«, služio i pravim kazališnim ciljevima, da sam teatar nije sam iz godine u godinu negirao takvu mogućnost. Naime, dobro i vješto sugerirana načela sa strane: uzeti od svakog po nešto, ili kao druga varijanta: po mogućnosti selekcionirati program tako da i oni manje teatarski poznati i »razvijeni« imaju bar jednog predstavnika na Pozorju — uzbunila su samo kazalište, ono kazalište koje je često puta ostalo i po strani, reducirano u procesu selekcije ponajviše iz razloga koji nisu estetičke prirode. U praksi, koja se finalno očitovala u selektorovoj objavi programa, a koji je kao ličnost biran vrlo pažljivo i na taj način da su se razni odbori smotre mogli zasigurno nadati da njihovi principi neće biti iznevjereni — u takvoj selekcionoj praksi ova načela su dovodila sama sebe u pitanje. Sve više se ispoljavao contraditio in adiecto, dvoličnost takve usmjerenosti. S jedne strane, želja za ostvarenjem jedinstvenog jugoslavenskog festivala scenske kulture, a s druge: da se ta »jedinstvenost« podredi ključu republičkih pariteta i kakvih-takvih proporcionalnih brojeva — doveli su čitavu namjeru u ozbiljnu krizu, u distonirane skale vrijednosti, u sklerotičnu shemu koja je sve više »afirmirala« prosječnu mogućnost jugoslavenskih kazališta, dok je onaj najbolji izbor, i skup najboljeg u programu višenacionalnih jugoslavenskih dramskih scena obično izostajao, ili se gubio u bezličnoj prosječnosti, zahvaljujući upravo takvoj igri afirmacije. Želja za jedinstvenim ostvarivala se kroz djelatni princip parcijalnog, i mjesto izbora najboljih scenskih predstava jugoslavenskih kazališnih nacionalnih kultura i njihovih najistaknutijih dramskih pozornica, Pozorje je dobrim dijelom sve temeljitije postajalo reprezentant programske sheme kazališnih kuća, u kojima je broj i paritet (republički i nacionalni) bio važniji od bitnog

pojma kazališta. Mjesto jedinstva novog scenskog duha i novog mizanscena, umjesto bitne redukcije najboljeg u raznovrsnim tendencijama novog teatra, bez obzira tko i gdje se ostvaruje novo kazalište — Pozorje je, dakako zbog vanteatarskih i vanduhovnih želja i načela, stvaralo jedinstvo svega i svačeg, svojevrsnu spregu između istinske scenske avangarde i scenskog diletantizma, da bi opravdalo nekakav svoj društveno-idejni cilj, svoju pragmatističku ideologiziranu stvarnost. Ako se taj vulgarni pragmatizam ne ospori na vrijeme, ako administrativna tijela ne usmjere ovu smotru isključivo ciljevima kazališnog duha i dramaturško-scenskim ciljevima, onda će Sterijino pozorje sve više postajati duhovno-estetski kazališni anakronizam kojem će ostati samo vjerni oni koji su u principu vjerni nemjenjivosti svijeta.

Nešto je trulo na sceni Sterijinoj

Mi se dakako ne bavimo i mnogim vrijednosnim zamislima koje ovakav festival ima i koje su kroz dosadašnjih šesnaest smotri bile očite. Logično je i pretpostaviti da su te zamisli i mnoga ostvarenja eksplicite sadržani već u karakteru festivala. Susret kolektiva i pojedinaca koji su više ili manje vezani uz kazališni dramski čin, znači podosta u dobu mnogih otuđenja i separacija, znači ljudske susrete, poznanstva i dodire, koji i kad su ponekad neusklađeni, međusobno distonirani iz ovih ili onih razloga — čine kazališni svijet bližim i povezanijim. Govoriti o tim osnovnim značajkama značilo bi baviti se osnovnim idejama teatra i njegove javne manifestacije, značilo bi zapostaviti dublji smisao teatarske kulture i zapostaviti primarna kritička načela. To što se već temeljitije bavimo pitanjem ovog gotovo jedinog južnoslavenskog festivala novog kazališta — govori, da nam je stalo do njegove budućnosti, do njegova pravog osmišljavanja, ako želi tu budućnost. Ali mnoge krize i nesuglasice koje potresaju ovaj festival ukazuju da je nešto veoma trulo na sceni Sterijinoj, da je konačno i krajnji trenutak da se kritičko-polemički tonovi izraze do kraja, da se iz kutova ogovaranja i mnogih novinskih, zajedljivih opaski prijeđe na plan mišljenja i kritičkog razmatranja bez zadnjih primisli, i bez želje za nanošenjem lakih i neobaveznih udaraca.

Naša, i takozvana kulturna javnost sve više oboljeva od takvih udaraca, našem zatrovanom ozračju prija zadah truljenja, i u tom okuženom uzdušju ponekad se vode male, zajedljive polemičice u kojima se uglavnom vidi sitni trag otrovanih strelica. I Sterijino pozorje je dobrano osjetilo ugrize i male ubode takvog »polemičkog« mentaliteta, i kroz ovih šesnaest sezona ono i nije moglo rasti kroz bitnu kritičku svijest kad te svijesti nikad nije ni bilo. Autoru ovih redaka nije namjera ni spašavanje ni rušenje Pozorja. Njemu je jednostavno stalo do te svijesti, do duhovnih i kritičkih odnosa u svakom od mogućih trenutaka; i kad surađujemo i kad se razilazimo. Na ovim dosta okuženim meridijanima i paralelama, valjalo bi tom sviješću, osjećanjem, znanjem i bitnom kritičkom mjerom razmotriti svaki takav trenutak da bi svaka odluka bila čin duhovne i ljudske slobode, čin intelektualnog bratstva bez lažnih sjedinjenja i poistovjećivanja mnogih pojmova i stvaralačkih individualiteta, što zapravo i nagriza i dovodi u pitanje to bratstvo. Tim više, jer su u daljoj i bližoj prošlosti mnoge obmane i tendenciozne ideje razarale mnoge temelje suradnje, srušile mnoge kule od bjelokosti, dekonstituirale mnoge krive konstitucije — pa mnogi

naivni i kako se kaže dobronamjerni ljudi i čitave sredine, stoje zapanjeno i zabrinuto pred prostorima Potjemkinovih sela, vjerujući i dalje da su to bila značajna i istinska zdanja prošlog i našeg doba. Ne vidim druge mogućnosti, osim graditi iznova na mnogim parcelama naših raznolikih i bogatih prostora da bi naivni spoznali prave planove gradnje, zamijenili lažne s istinskim slikama onog što izgrađujemo. Lažni graditelji i stvaraoci mnogih programa i jesu pitanje nove kritičke svijesti koja ih mora vidjeti i ocijeniti na način koji bi omogućio izmjenu njihovih kriterija, osigurao drugačiji izbor i istinsku slobodu za nove istinske programe. U ovom slučaju, selektori Sterijina pozorja su ne samo osobni nosioci prava na izbor i stvaranje programa festivala, već u određenom smislu predstavljaju, stvarno i simbolično, mentalitet čitave već jedne male epohe u kojoj se rađao i razvijao taj mentalitet o kojem nešto rekosmo u prethodnim izričajima.

Djela i nedjela selektora

Selektori su prema pravilnicima Pozorja imali punu ovlast. Oni su uvijek izabirani tako da su bili ljudi od povjerenja za jedan takav značajan izbor. Odbor Pozorja je pažljivo vodio računa o njihovu izboru. Selektor je donekle morao biti vezan za kazališnu djelatnost, uvijek je predstavljao taj međurepublički ključ »pravednosti«. Naizgled sve u najboljem redu, u duhu »ključeva i jedinstva«, u duhu shvaćanja tog mentaliteta: da je važno sačuvati taj vanjski, društveno-demokratični izraz nekakve objektivnosti, koja bi svima, dakako s društveno-političkog stajališta dala jednaka prava i reduciranja i učestvovanja. Ali ispod tih kriterija ostale su velike praznine, prešućivano je, za duh novog kazališta, temeljno pitanje: da li ličnost selektora može zaista biti nosilac pravog, beskompromisnog programa, i da li je dovoljno to što je on na neki način i bilo već kako vezan uz pojam kazališta, i na kraju: da li sve naše kazališne sredine i nacionalne kazališne tradicije imaju sve atribute istinske kazališne kulture, da bi njihovi predstavnici uopće mogli suditi i izabirati iz programa onih sredina i tradicija koje neosporno i kritički već dokazano imaju atribute stvaraoca novog kazališta. I ne samo novog. Ovo, kako naivni i uvijek dobronamjerni kažu »ekskluzivno i isključivo« pitanje najmanje zanima naše festivalske odbore, dakle ne samo Sterijina pozorja, i ono se uvijek odbacuje unaprijed kao odveć »neprimjenjivo na naše prilike«. Čuvajući fiktivnu i za duh kazališta lažnu društvenost i paritetnost — i Pozorje je kao i mnogi drugi festivali uspješno osporavalo afirmaciju presudnih kriterija i beskompromisnih izbora koji bi mu jedino omogućili pravu budućnost, ukoliko je ona zaista namijenjena umjetnosti dramskog teatra. Mi još uvijek vjerujemo da jest, pa usput priopćujemo nekoliko važnih napomena o selektorima, o principima koji su važni za izbor i susret južnoslavenskih dramskih scena.

Susret kazališta je prije svega moguć kao susret kazališnih značenja u dramaturškom i mizanscenskom smislu, susret snažnih scenskih oblika uvijek u novim sintezama riječi i geste unutar jedinstvenog vizualiteta. Kazališni susreti ne mogu biti parada taštine i ispraznosti, križaljka nemoći ili praznih želja i prakticističkih »ideja«, diletantskih i anakroničnih kazališnih informacija ponajviše o tome: kako u nas, uz kazališta, imamo i prve pobude prema novom kazalištu. Mi isto moramo htjeti, kako na kraju svoje knjige André de Baecque (Le THEATRE

D'AUJOURD'HUI) navodi riječi maestra Grotowskog: »Nous voulons que le théâtre ne soit pas une marchandise quotidienne, comme la télévision ou le film, mais qu'il représente quelque chose, de sacré pour l'homme de la rue . . .«

Nema razloga da na osnovi svega ne predložimo sasvim radikalne zahtjeve za uobličenje novih načela i zbiljskih sloboda bez kojih se ličnost selektora ne može afirmirati do odgovorne, ali i sudbonosne uloge u afirmiranju istinskog festivalskog programa, što znači i do istinskog novog kazališta. Kazalište koje neće biti u službi svakodnevnice kao film ili televizija, ali koje će istinski posvetiti svoju ljepotu i svoj duh »čovjeku ulice«. Ako nema razloga za pravi program, selektor bi morao imati pravo izostaviti svaki program. I to je stav i odgovornost i prema festivalu i prema teatru. On ga može dokazati i s nekoliko najznačajnijih predstava, ako one dokazuju zbiljske i značajne pojave kazališnog anala. On bi morao imati pravo programskog prezentiranja na Pozorju scenskih uspjeha i jedne nacionalne, kazališne sredine, ako mu se program te sredine nametne kao najznačajnija programska cjelina. Ukratko: selektor bi morao imati takve prerogative koje su mu na čudesno vješt način »oduzete«, osporene teorijama »o nužnosti predstavljanja svih«, »o ravnopravnosti« svih da budu prisutni u jednoj jugoslavenskoj manifestaciji. Iako se to praktički uvijek nije moglo ostvariti, iako su neki selektori ipak odbacivali, bar djelomično, ove uvijek prisutne zahtjeve, makar glasno neizgovorene — oni su u biti pravili takve izbore i programe koji su iz godine u godinu sve više dovodili u pitanje svrhovitost i razložnost Sterijina pozorja. Jer drugi vidovi života napustili su iluziju ravnopravnosti, ako su je pokatkad i imali, ravnopravnosti koja bi na primjer nalagala da u I nogometnoj ligi svaki narod mora imati bar po jednu nogometnu momčad, koja bi na primjer nalagala da svi podjednako budemo gospodarski razvijeni i da nema naroda i sredina kojima ne treba još pomoći iz fonda koji stvaraju gospodarski manje siromašni. U mnogim takvim oblastima životnog i društvenog realizma, gdje se zna sve o tradicijama i mogućnostima novih rasporeda, dakako, nitko ne inzistira na paritetnosti i »demokratskom prisustvu svih«, već se čini prema jednoj drugoj logici mjerenja i učestvovanja. Ne mislimo dakako do kraja vršiti ove »vulgarne« komparacije, i ne mislimo odveć inzistirati na njihovoj približnoj sličnosti s temom o kojoj je riječ, ali tim više zaoštravamo naše bitno pitanje: zašto je kultura, u ovom slučaju kazališna, predmet i sredstvo izigravanja, medij za tradicionalne demagoške igre? I ako zaista ne želimo sa svim mogućim komparacijama koje nam pruža naša suvremenost izložiti do kraja i dokazivati do u samoj temeljnosti ovu često nedostojnu igru i u drugim oblastima duhovnog života — ipak je neophodno izvući na vidjelo bitne zaključke:

Bitni zaključci

— Narodi u kojima se prema kulturi ponašanja svode izvan kulturnih kriterija, izvan njene duhovne i moralne pojavnosti, u kojima se kultura jedino može hvaliti ili optuživati, razlagati i komponirati prema trenutačnim, praktičnim »ideologiziranim« korisnostima — ili nešto nije u redu s tim narodima ili je to znak pada i ugroženosti njihova moralnog i duhovnog bića.

— Ako netko nema dovoljno kruha onda mu ga se mora dati da ga ima ukoliko ga drugi imaju i odviše. To nije samo kršćansko već i

općeljudsko načelo. Ali, duh i stvaranje se ne mogu dati ni posuditi. Dioba je nemoguća, i stvaranje zajedništva je moguće samo u praznoglavlju i praznoslovlju raznih namjena i ciljeva. Upravo te razne namjene i ciljevi doveli su u našim uvjetima mnoge suradnje često i u dramatične znakove pitanja.

— Ako duh nije što i kruh onda bi zbog pravih ciljeva širenja duha valjalo poštivati one kriterije koje je kultura izgradila i ponudila društvu kao jedino moguće. Izigravati te kriterije je isto moguće, ali pod cijenu ugrožavanja suradnje, širenja nepovjerenja i stvaranja jazova umjesto mostova suradnje.

— Iz ovih premisa slijedi zaključak, da obrana duhovnog i estetičkog od primjese nasilno unesenih »pravila društvene igre« — znači obranu od vulgariteta i šarlatanstva, od krivih ciljeva koji ne vode bratstvu važnih pojmova i sadržaja, već nepovjerenju i netrpeljivosti raznorodnih kultura i društveno nacionalnih zajednica kojima one daju bitna i za razlikovanje prava obilježja. Razlikovati znači uvažavati i poštivati, davati i primati od drugih, znači trajne mogućnosti suradnje i pravog bratstva do kojeg bi svakom istinskom društvu moralo biti stalo.

Tragom konkretne argumentacije

Kazališna kultura južnoslavenskih naroda imala je dobru šansu za suradnju Pozorja da dokaže značenje kulture u međunacionalnim dodirima, da suradnju kulture različitih tradicija i mogućnosti učini djelotvornom i afirmativnom, da kroz ovih šesnaest godina razvije strogi i duhovno istinski kriterij selekcije svega onog što zaista pripada duhu novog kazališta i nove dramaturgije. XV i XVI Pozorje su veoma indikativni za takve mogućnosti, za dobar i loš primjer manifestiranja njegova programa u suradnji južnoslavenskih kazališta. XV Pozorje je na primjer dovelo tu suradnju u ozbiljno pitanje, ne samo što je selekcija gotovo isključila scene hrvatskog dramskog kazališta i time lišila Pozorje zacijelo jedne od najznačajnijih scenskih vrijednosti među južnoslavenskim nacionalnim teatrima — već što je kriteriju te selekcije nedostajala nužna razina teatarskog ukusa, razina iza čije granice se ukusi ne bi smjeli razlikovati. Selektor (Lešić — redatelj iz Sarajeva) je očito izabran po republičkom ključu, po »predstavništvu u rasporedu«, vježbao je svoja shvaćanja teatra, i začudo, kao mlad i još nedovoljno iskusan kazališni stvaralac, nije otkrivao ta svoja shvaćanja, koliko je želio mnogo više pokazati sklonost igrama onih pravila o kojima je ovdje već ispisano dovoljno riječi. Na primjer, u tom njegovom šarolikom (tematskom programu), kao gost Pozorja došlo je jedino pravo kazalište drame u tom izboru, dakle izvan konkurencije, kazalište iz Ljubljane, predvođeno autorom teksta (Jovanović) i redateljem (Petan). Jedini novi i smioni teatar XV Pozorja stavljen je izvan teatra, izvan mogućnosti ocjene i prema tome, njegove festivalske afirmacije. A samo u hrvatskoj novoj dramaturgiji bila su dva izvorna scenska teksta (Matković, Fabrio), na dvije istaknute dramske scene (ZDK »Gavella« i »Ivan Zajc« iz Rijeke), koji su u toj godini predstavljali svojevrsnu mogućnost upravo za Sterijino pozorje. Ne tvrdimo da su oni morali biti predstavljeni na sceni Pozorja u drugim okolnostima, da je te godine Pozorje imalo bolji i značajniji program. Selekcija je izabrana i predstavila »tematsko« kazalište, adaptivne i sekundarne forme, scenski beznačajne »eksperimente«, te je prigovor, da se radilo o nečem drugom a ne o izboru novog kazališta, sasvim na mjestu, do u potpunosti dokaziv. Jer, jedini teatar (Slovenija) došao je izvan konkurencije, dva originala su izostavljena (Hrvatska), i preostalo je da se nagrađuje i slavi ono što je bilo predstavljeno kao jedino moguće. Podsjetimo li se samo da svojedobno na istom Pozorju »Glorija« R. Marinkovića nije dobila priznanje kao tekst, onda je dovoljno jasno da su i žiriji znali odražavati druga pravila igre, pravila koja se opasno udaljuju od estetskih duhovnih i kazališnih mjerila i vrednovanja, i da su i oni često upadali u zamke što su prije svega ugrožavale povjerenje u kazališnu i estetičku razložnost Pozorja. Zaključci o drugim posljedicama su ne samo mogući, već nužno i logično slijede karakter pravog uzroka. A uzrok je jednostavno odrediti: »Glorija« je ne samo u tim godinama svoje južnoslavenske premijere, već još i danas, jedan od najznačajnijih scenskih tekstova suvremene hrvatske dramske književnosti. A pokazalo se da je njena nacionalna osobenost i te kako bila prihvaćena i u drugim južnoslavenskim i evropskim kazališnim sredinama, što je i bilo za očekivati. Za svakoga osim za ona mišljenja koja su često isključivala vrijednosti da bi tobož otkrila nepostojeću, za »prosječno« oko i uho festivalskih gostiju nevidljivu i neslušnu »estetičku« cjelinu, nagradili i istakli onu dramu koja je već po završetku festivala pripala prošlosti. Nije sad bitno koja je to drama pretpostavljena »Gloriji«, jer ona zapravo više i ne komunicira u našoj duhovnoj svijesti, ali je bitno da u našoj moralnoj i društvenoj osjetljivosti još uvijek komunicira veoma značajan uzrok kao početak mnogih padova i kasnijih manifestacija Sterijine dramske scene.

XVI Pozorje je predstavljala selekcija slovenskog redatelja Slavka Jana. Poslije Lešićeva »tematiziranog kazališta«, poslije njegova možda i dobronamjernog, ali u biti za novo kazalište anakroničnog kriterija u kojem je novi teatar doveden sasvim u pitanje — moralo se logično doći do imena selektora koje ipak znači jednu dokazanu teatarsku estetičku vrijednost, koji je u nacionalnoj slovenskoj drami kao redatelj afirmirao određenu dramaturgiju. Takav izbor uprave Sterijina pozorja bio je za očekivati poslije očitog pada i mnogih točaka zamrzavanja, naročito u odnosu hrvatskih dramskih scena i Pozorja. Slavko Jan je bez sumnje bio dobra, »kompromisna« ličnost da ispravi ono što se na brzinu ispraviti dalo, da s većim autoritetom brani svoja shvaćanja teatra i da tako vrati do kraja poljuljanu nadu u smisao i razložnost Sterijine scene za takmičenja južnoslavenskih dramskih kazališta. Doduše Sterijino je pozorje moglo, poslije mnogih iskustava s vlastitom politikom taktiziranja, opreznosti i tradicionalnog usmjeravanja prema nekom južnoslavenskom duhovnom unisonizmu, poslije izrazitih promašaja takvih prakticističkih usmjeravanja Pozorja — da učini radikalni zaokret i da selekciju povjeri avangardnijoj ličnosti, koja bi imala intelektualne smionosti da u novom kazalištu reducira totalni novi duh i novi oblik južnoslavenskog livinga koji očito sve uspješnije izražava novo doba i sasvim nova shvaćanja i dramaturgije i mizanscena. U nedostatku potrebne »hrabrosti« za takvu odluku, ravnateljstvo Igara je u ličnosti redatelja Jana pomirilo i vlastite sumnje u daljnju afirmaciju i značenje samog Pozorja i vlastite želje da ga obnovi na novim, temeljitijim povjerenjima, prije svega prema ličnosti selektora, a zatim i na izmijenjenim principima selekcije uopće. Nacionalna udruženja teatrologa i kritičara prihvatila su prijedlog da najprvo sama, vlastitim estetičkim sudovima izvrše uži izbor kandidata za glavnog selektora, da bi na taj način umanjila mogućnost bitnih promašaja. Time je Sterijino pozorje napokon prišlo prvim pravim metodama i sadržajnijim načelima organizacije fe-

stivala, priznavši neposredno, da je suradnja moguća samo ako se otvore novi kriteriji, uključe složeniji sudovi, koji bi u granicama nacionalnih tradicija i kazališnih shvaćanja što je teatar danas, odredili uži, reprezentativni izbor, kako bi konačna selekcija računala isključivo s takvim izborom. Dakako da se time ne rješavaju suštinska načela u izgrađivanju konačnog festivalskog programa, koji bi estetičke i teatarske sudove učinio potpuno neodvisnim od mnogih administrativnih kontrola i upliitanja, koji bi teatar lišio tradicionalnih ključeva i geometrija, oslobodio njegovu svijest, duhovnu i dramsku, od zaštitničke brige uvijek prisutne svijesti, u ime takozvanog društvenog pozitivizma i pragmatizma. Ali, znakovi oslobađanja su se ukazali, pa je time i nova selekcija, XVI Pozorja, bila daleko više teatarska nego li neke prijašnjih godina, a da i ne spominjemo onu koja joj je prethodila.

Janova redateljska širina, njegova klasična radoznalost za sve oblike teatra, zavidna strpljivost da od obilja (kvantitativnog dakako) što mu je nuđeno, strpljivo komponira svoj program, izgrađuje vrlo pregledan mozaik dramskih spectacla što ih je nudila južnoslavenska šarolika scena — sve to ukupno odrazilo se u potpunosti na šesnaestom Pozorju. Njegova redukcija je bila građena na jasnom pregledu mizanscenskih rješenja — od tradicionalnih, realističkih, do suvremenih »radioničkih« i living stilova. Sa stajalista tolerantnog odnosa Jan je otkrio široki zastor scene, pokazujući kritički pregled scenske kulture »u prosjeku«, dajući čak prednost tradicionalnom kazalištu, ali je istodobno iz novog kazališta izabrao neka zacijelo najuspješnija ostvarenja. Sa stajališta Igara, bar kako ih mi vidimo i zamišljamo, tolerancija je ipak imala za posljedicu prigušivanje najradikalnijih tonova u novom teatru, neutraliziranje onog što je već živa stvarnost u novom mizanscenskom duhu. Jan je bio vrlo blizu dokazu da je istinsko Pozorje moguće i potrebno, da je pri takvom izboru program smanjio na svega pet do šest predstava, da je odlučnije zasjekao u tkivo našeg scenskog organizma u kojem još mnogi organi vrše suvišne i za život tog organizma balastne funkcije. I Jan je pristao biti žrtvom (nužno ili slučajno, to dakako nije naše pitanje) tradicionalnog ponašanja u pitanju programskog definiranja Pozorja: priklonio se pregledu južnoslavenskih kazališnih zbivanja da bi zadovoljio te poznate sheme i igre, mjesto da je program sveo na esencijalnu relevantnost današnjih kazališta, na bitnost onih strujanja i rješenja (mizanscenskih i dramaturških) bez kojih se više ne može govoriti o suvremenom dramskom teatru. Ličnost takve kazališne kulture i redateljskog iskustva ne bi sebi smjela dozvoliti »luksuz« (vjerujem da u drugim okolnostima i ne bi) dovođenja na Pozorje scenskih osrednjosti kao što je predstava Heingova »Osvajalca« u izvedbi Beogradskog dramskog pozorišta koja je i sa najboljim tekstom Pozorja ostala blijedi i zamorni trag na novosadskoj sceni. Još veći pad je bio u izvedbi Selimovićeve »Tvrđave« (Narodno pozorište iz Sarajeva) za čiju izvedbu ne treba mnogo kazališnog sluha i ukusa pa da se jednostavno može zaključiti: da je primjer klasicističkog i lažnog shvaćanja teatra u tradicionalnom smislu tog pojma. U gradacionom padu najteži je »previd« uvrštenja u program Nušićeva »Pokojnika« u izvedbi Skopskog narodnog teatra, predstava koja definira krajnja provincijalna zastranjenja u traženju novog pod svaku cijenu. Navodimo samo najizrazitije primjere selektorovih »kompromisa«, da ne kažemo neshvatljivih promašaja, koje možemo samo razumjeti ako pretpostavimo da se tu nije moglo raditi o gubitku ukusa i kriterija, već da je i redatelj Slavko Jan htio pomalo udovoljiti jugoslavenskom festivalskom parlamentarizmu.

Nepravda prema »Zrinijadi« Jože Međimurca

Zbog toga valjda i »previd« druge vrste da na primjer iz jedne nacionalne kulture ne bi došlo odviše predstavnika — pa je »Zrinijada« Jože Međimurca (Kazalište mladih iz Zagreba), predstava s najviše komplimenata na festivalu Malih scena u Sarajevu, o kojoj je autor ovih redaka i prije njenog sarajevskog trijumfa napisao mali esej sa zaključkom: »da će se premijera »Opsidije Sigeta« pamtiti kao datum u hrvatskoj kazališnoj praksi« — ta je predstava ostavljena doma da na drugi način preživi svoje nemilo doba. A to je jedna od onih rijetkih predstava u našem novom kazalištu, koja ne živi od velikih ideja (kao uzmimo »Tvrđava«), riječi i namjera (kao adaptacija Lazarevićeve »Švabice«), već od rezultata čiste moderne radionice, od ingeniozne invencije redateljskog duha koji »male« ansamble i »male« projekte preobražava u cjelovite, impresivne kazališne objave. Dovesti i tu predstavu na Pozorje, značilo bi poremetiti parlamentarnu shemu, dati duhovnu »prevlast«, u ovom slučaju, hrvatskom kazališnom izrazu, a to bi mogao biti i svojevrsni presedan za današnju konstituciju Sterijinog parlamentarizma, konstituciju koja ga upravo dovodi u pitanje, te društveno-političke parlamentarizme valjalo bi više koristiti i do takvih osjetljivosti poštivati tamo gdje su bitni za realni život i stvarne ravnopravnosti, gdje se jedino i zbiljski rješavaju pitanja naroda i njihovih međusobnih odnošaja, a ne u domeni duha i stvaranja koji su sloboda sami za sebe, uzori za svaki oblik slobode, i što su više jači i izražajniji, bez obzira kojoj nacionalnoj tradiciji pripadali, to je mogućnost za opću duhovnu i stvaralačku energiju i drugih naroda njima podržana, njima uvjetovana i branjena. Na takvim osjećajima je jedino i moguće graditi zajedništvo duha i izdvajati oblike stvaranja, konkretno u krugu dramske scene, promicati novi teatar u totalitetu, i kad samo nagovještava ili čak ostvaruje taj totalitet.

Šest suvišnih na novosadskoj sceni

Iz kuta takvog osjećanja i mjerenja smisla i svrhe susreta i odbira scenske kulture, u praktičkoj ilustraciji, na šesnaestom Sterijinom pozorju polovica programa nije potpomogla takva osjećanja. Zahtjevi potrebne mjere vrijednosti nisu ispunjeni. Kazališna kultura se nije pomakla prema svojoj budućnosti. Matematički izraženo: od dvanaest predstava što ih je selekcija predstavila gledalištu Pozorja, šest ih je bilo suvišno na novosadskoj sceni. Tim dakako nismo rekli da su suvišne i u kazališnoj sredini gdje su nastale i ostvarene. I skopski Nušić, i beogradski Lazarević i Heing, i sarajevski Selimović, i subotički Ferenc (»Žeđ za zrakom«) — su samo očito podaci o jugoslavenskom scenskom diskurzivitetu, o trajanju na razne načine, o duhovnoj nemoći mnogih matičnih programa da iziđu iz sladunjavog realizma, odnosno grubog naturalizma, ili da se krivim i ispraznim »eksperimentima« žele uključiti u slazove novih tendencija novog kazališta. To su kritički odnosi iz perspektive Pozorja, kao moguće antologije kazališnog anala južnoslavenskih nacionalnih scena, ali je dopustivo i razumljivo da pomenute predstave u programima svojih kuća, u svojoj kazališnoj sredini imaju dokazive razloge zbog čega su uvrštene u matične programe. Na žalost, Pozorje je i u svojoj šesnaestoj godini postojanja dokazalo da ono samo po sebi, po svom mentalitetu koji dosljedno podržava gotovo svaka se-

lekcija, pati od informacije, što se sve događa na scenama jugoslavenskih kazališta, a mnogo manje od želje za antologijom dramske scene, za otkrivanjem bitno novog i značajnog u razvitku novog kazališta koje je već poodavno duhovna stvarnost evropske scenske kulture. Prije svega mizanscenske kulture, kao sinteze dramaturškog predloška i redateljske invencije koja u prostoru scene daje i otkriva već takve oblike da je novo kazalište u suštini novi redateljski duh za koji su svi elementi u toj sintezi jednake relevantnosti za dramski izraz. Bez takve sinteze uzalud je pokušavati sa Nušićem na novi način; slovenski Heing je ipak nešto drugo od srpskog Heinga iako su oba redatelja imala isti dramaturški predložak, podjednak zadatak za njegovu scensku preobrazbu. Razlika u vrijednosti predstava, koja u ovom slučaju komplementarno pripada slovenskom teatru (redatelj: Jovanović), je razlika koja je rezultat razlika redateljskih invencija, njihovoj nejednakoj mogućnosti da u ovom književnom djelu ostvare podjednake scenske rezultate. Dovoditi obadvije predstave na novosadsku scenu zanimljivo je samo sa stajališta seminarske komparacije da bi se uočili školski principi razumijevanja osnovnih teatarskih razlika, kako se može, odnosno kako se ne može više činiti kazališni čin — to je ipak nešto drugo od onih principa koji se, bar u pretpostavci, određuju za festival takvih pretenzija i takvih zamisli kao što je to u općim pravilnicima naznačilo Sterijino pozorje.

I u kulturi prepuni pravilnika i propozicija, činovničkih odredaba, zemlja općenito najidealnijih pravilnika, statuta, odluka i zaključaka vjerojatno zbog toga da bi se donekle ublažila neidealna praksa — taj pravilnički mentalitet razara naše, ne baš bogate duhovne pozicije, svodi i ono malo intelektualne moći na zbir odredaba, na omjere i brojeve izvjesnih propozicija, na nadglasavanja i uzvikivanja, prepirke koje se bore zapravo za broj, za određeni glas, za neku većinu — da bi se u svemu tome izgubila razložnost duhovnog i estetičkog argumenta. A pravi estetički sud o djelu je presudno bitan, i društveno i duhovno, za samo djelo. Svaki »pravilnički« mehanizam u afirmiranju suda (glasanje: dvo, troveinski, glasom više i tako dalje), ma koliko neizbježan u doba »idealnih pravilnika«, neizbježno je zbir samo mehaničkih odluka. Kako su ti mehanizmi već konvencionalni negativumi u pronalaženju »zajedničkog« suda, kako su oni samo izvana ravnopravni raspored brojeva i razmjer zastupničkih participacija, a iznutra zbir nejednakih mogućnosti estetičkog i intelektualnog izjašnjavanja o djelu — to je počesto odluka o vrijednostima (teksta, glume, scene, djela u cjelini), samo matematički prosjek mehaničkog izjašnjavanja o vrijednostima. U biti odluka je izjašnjenje neusklađenog mišljenja i uvjerenja, pobjeda mehaničke većine, dakle čisti paradoks u kategoriji estetičkog. Ako je to nužno zlo s društvenog gledišta, s estetičkog gledišta paradoksalnost ne može biti prihvaćena kao mjerilo vrijednosti. Vrijednost ili jest ili nije, ili se potvrđuje ili iščezava, ali iza svega moraju stajati duhovni i estetički razlozi, jedinstveni po svojim argumentima, a ne po svojim mehaničkim prosjecima.

Postoji li izlaz... Ili ga uistinu nema?

Nema li izlaza iz toga, a mnogi tvrde da ga nema, značajni negativumi se ne mogu zaobići. Oni su tradicionalni i nemjenjivi, oni su konstitucija mnogih naših smotri i festivala kulture pa je i teško učiniti nešto da se bar pokuša mijenjati sustav konvencija. Već pokušaji vrijeđaju i argumenti padaju u vodu. Pravilnici spašavaju prosječne. Oni se uzdaju u prosjek, na mehanizme naše uvijek prosječne većine koja ih spašava anonimnosti. Carstvo mira i »jednakih mogućnosti«, koketerije i sindikalni pacifizam, složena mreža predviđenog i ničeg iznenađujućeg, travestijski spectacli festivalskih prostora, savršen, uljuljan svijet, uzbuđen jedino kad se bar načuje da je netko »heretički« prisutan — to je sve više atmosfera uhodanih i bezbrižnih smotri i susreta polužive kulture, atmosfera koju jedino spašava neočekivani i pokoji trijumf večeri koja po redovitom slučaju iznenadi i najsigurnije da se nema zapravo što dogoditi. Ne zato što se u našim kazalištima ništa osobito ne događa, već hibridnost susreta, izbora i karakter programa, potisnutih kazališnih i duhovnih namjera, naprosto čini utisak nedogađanja i prosječne vrijednosti scenske kulture.

Za potvrdu ove tvrdnje, dakle ne nikakve slučajne impresije, dovoljno je navesti činjenicu da je taj prosječni dojam Pozorja, programski beznačajniji i daleko više kazališno prosječniji od programa pojedinih nacionalnih kazališta. Svatko u svojoj scenskoj godini, i slovensko i hrvatsko i srpsko dramsko kazalište (navodim primjere za one sredine čije su mi teatarske kulture dostatno poznate da ih mogu spomenuti), mogle bi predstaviti značajnije programe, koji bi po svom estetskom i kazališnom značenju predstavljale mnogo značajniji teatarski čin nego što ga hibridni program Sterijade čini, kao neka vrst »prezentanta reprezentativnih nacionalnih kazališnih događaja«. Ta reprezentativnost je upravo ono što ga čini hibridnim i reprezentativno prosječnim, bez bitnih tonova i novih scenskih sinteza, bez ujednačene razine scenskog duha, i dakle nužno bez mogućnosti da usmjerava novi teatar prema onim formama i obnovama koje znače i put u budućnost dramskog spectacla. To se uvijek događalo i to se sve više događa s mnogim nacionalnim kazalištima za što je najbolji dokaz prošla sezona hrvatske scenske kulture.

Trijumf Krležina »Kraljeva«, u scenskoj sintezi redatelja Dina Radojevića (kazalište »Gavella«), došao je pomalo i neočekivano čak i za pisca ovih redova, poslije sjajnog nastupa Matoševa »Malo pa ništa« (režija Georgij Paro, kazalište »Komedija«), upravo sve to u XVI programu Sterijina pozorja. Upravo poslije izgubljene nade da će se bilo što dogoditi relevantno za festival, za novu kazališnu kulturu. Jednodušno oduševljenje publike, koja je omogućila estetičkom sudu Pozorja da se odviše ne dvoumi što i koga nagraditi — omogućuju mi objektivnost izjašnjenja: hrvatski dramski teatar, sa tim predstavama i učešćem na Pozorju, spasio je ugled ne samo Pozorju, već i teatru uopće. To je bila sretna godina hrvatske dramske scene, kad je osim tih predstava, bilo još nekoliko značajnih, novih mizanscena, koje su mogle u tom »kriznom« trenutku festivala biti njegov glavni dio programa i tako ukazati na puteve nove selekcije, prave duhovne slobode koja jedino može hibridnost zamijeniti djelima izvornih nadahnuća i značajnih scenskih sinteza. To su oni dragocjeni dokazi da nacionalne vrijednosti prelaze značenje nacionalnog, kad su dio opće, ljudske univerzalnosti, kad se svojom ljepotom nameću suradnji i povezivanju međunacionalnih kultura, kad su upravo značajan prilog bratstvu duha. Takvim predstavama dokida se ključ »jednakih mogućnosti«, svaki lažni mehanizam u traženju najkompromisnijeg rješenja, kako bi se tobož izbjegla nezadovoljstva drugih. Selekcioni proces dovodi do stalnih nezadovoljstava praveći program na teatarski nedovoljno uvjerljivim razlozima, pa oni koji učestvuju pothranjuju svoju zabludu da su izabrani zato što su se neodoljivo scenski nametnuli.

Iz svega ovog slijedi nedvojben zaključak: da Sterijino pozorje mora biti načisto ne sa takozvanom krizom teatra, već sa svojim vlastitim krizama organizacije, sa krizom svoje vlastite svijesti o tome: što zapravo znači činiti festival scenske kulture i koji elementi te kulture znače i društveni trenutak smotre. Novi teatar posjeduje svoje nove energije i nove forme, one su uvijek i dio energije društva u kojem nastaje i kojem se predstavlja, i treba se jednostavno otvoreno, znalački okrenuti takvom teatru, izvorištu njegova duha i smisla, da bi se osmislio i princip njegove redukcije i festivalske razine predstavljanja. Otkrivanje drugih organizacionih shema na putu traganja za rješavanje takozvane krize i oko Sterijina pozorja bio bi klasičan primjer manuelnog rada nad praznom vrećom — bilo bi očigledno zamagljivanje iznova, koje, dakako nadamo se, nikom više nije potrebno a najmanje Sterijinom pozorju. Mi drugog mišljenja i izričaja nemamo, kao što ni odrednice budućnosti za novo kazalište ne nalaze se izvan duhovne i estetičke suštine kazališta, izvan određene društvene i nacionalne osobenosti kojoj on pripada i koju na svoj scenski način definira. Poći prema kazalištu izvan kazališta, sa stajališta smišljenih apstrakcija društvenih i ideoloških — znači smišljeno uvjetovati apstrakcije oko pitanja kazališta danas, a to nedvojbeno vodi moralnoj i društvenoj krizi kazališne kulture. Sterijino pozorje kao scena susreta međunacionalnih kazališnih kultura ima još uvijek dobru mogućnost da više ne prihvaća takve oblike kriza kako bi izbjeglo i vlastitu krizu. Krizu koja ne istječe iz entiteta duha kazališnog, već očigledno iz moralne hipokrizije dosadašnjih principa organizacije ovih susreta.

NEKA VRAG NOSI ČOVJEKA

INTERPRETACIJA ROMANA VJEKOSLAVA KALEBA »DIVOTA PRAŠINE«

Dalibor Cvitan

1. San o hrani

Roman *Divota prašine* pojavio se u dijelu autorovog opusa s tematikom NOB-e, kao djelo koje možda najbolje spaja Kalebovu predratnu pripovjedačku tradiciju pisanja o životu siromašnih gladnih seljaka na kamenjaru (*Na kamenju,* pripovijetke 1940. god.) s novim preokupacijama izmučenih, gladnih partizana na stazama i bogazama prošlog rata. Moglo bi se reći da se autorov tematski interes nije bitno promijenio: san njegovih likova iz *Odlaska Perušine* npr., san o imaginarnoj sreći koja je simbolizirana obilnom, dobrom hranom, produžava se i traje i kod likova partizana u *Divoti prašine,* dajući na taj način čitavom Kalebovom opusu mitsku dimenziju ljudske drame u kojoj se ne ide za visokim ideološkim ciljevima, nego za preživljavanjem čovjeka, što ovom opusu usađuje jedno, mnogo općenitije značenje, jer ova navodna simplifikacija i vulgarizacija čovjekovih zadataka implicira istinu da su viši i niži oblici humanuma neraskidivo povezani, da je čovjekov idealitet samo naročito projiciran realitet i da u čovjeku kao bitku-za-sebe, u samoj biti tog bitka leži čovjekov »res«, supstancija, čovjekov bitak-po-sebi što postavlja neumitne zahtjeve — zahtjeve za hranom npr. — koji bi prema jednoj obrnutoj analogiji mogli biti projekcija zahtjeva za idealom onog »višeg« čovjekovog bitka-za-sebe. Čežnja Golog i Dječaka u *Divoti prašine* za hranom, toplinom i snom nije prema tome toliko daleko od Nathanaelovih sofisticiranih zahtjeva u Gideovim *Zemaljskim hranama* — premda se radi o međusobno gotovo najudaljenijim vrstama literatura — jer su konceptualne slutnje obaju autora semantički iste: potrebna nam je hrana! — pa ma kakva bila!

2. Prorijeđen prostor i zgusnuto vrijeme gladi

Roman *Divota prašine* zauzima u autorovu opusu posebno mjesto iz više razloga, od kojih je »najposebniji« razlog to, što je neobičan po kompoziciji i po osnovnoj postavi. U ovom djelu, naime, postoje samo dva glavna i jedina lica, uz nekoliko epizodnih koja predstavljaju u stvari samo pozadinu na kojoj se odvija drama ove dvojice junaka — Golog i Dječaka. Za roman je svakako neobično da ima samo dva junaka, koji su ujedno i sva *lica,* i zato je još neobičnije da je autor s ta dva lica ostvario vrevu pozornice svijeta, komešanje ljudskih sudbina, dinamičnu, napetu radnju i onu mnogostruku aspektiranost konačnog dojma koja je osobina uobičajenog tipa romana s mnoštvom likova. U

svjetskoj literaturi inače nije baš velika rijetkost pronaći djela i s jednim likom (Beckett, Hamsun), ali naša domaća romaneskna produkcija upućena je kompozicijski uglavnom na klasičan oblik romana. Po gotovo jednodušnoj ocjeni kritičara Vjekoslav Kaleb je u *Divoti prašine* dao sublimaciju svog pripovjedačkog izraza i romanesknog nazora na svijet, tako da ovaj roman od ostalih Kalebovih djela dijeli posebna čistoća, lapidarnost, sažetost i jasnost što je inače osobina koja se u Kalebovom opusu javlja izrazitije samo u dva djela: *Na kamenju* i u *Divoti prašine,* dok glavninom opusa preteže izvjesna raštrkanost interesa, kaleidoskopičnost zapažanja što može kao u *Bijelom kamenu* uroditi svojevrsno vrijednim plodovima, ali može i izazvati dojam jedne manire pabirčenja i prikupljanja građe za još nenapisana djela.

Kao da su glad, krajnja iscrpljenost i umor junaka *Divote prašine* dali ovom djelu jedno škrto svjetlo, prorijeđen prostor i zgusnuto vrijeme, koji ga odlikuju među svim ostalim Kalebovim ostvarenjima. U polarnoj svjetlosti gladi veliki, napuhani ideološki ciljevi postaju mali, a bezbroj bučnih ljudskih pitanja i problema gubi se u ništa. Što bi se moglo smatrati osnovnim stremljenjima junaka ovog djela? Ukratko: želja za hranom, krajem puta, susretom s brigadom i vjera da će to sve doživjeti, vjera u pobjedu:

»Sunce! Što trpiš uvredu lica tvoga! Ni zemlja, ni polje moje nije, ni u brijegu nemam sestre, a žito rodno zove me kući, he he he ... — zgrabi mitraljez, uprti ga i krene. — I sve će — nastavi tiše — dobro i drugarski proći. Put naš bliži se kraju i kapi cvijeća vise na granama.«

»Još malo pa ćemo naići na brigadu. Brigada je naš dom. Brigada je majka koja te ne napušta. Malo sam se razbolio, ali to će brzo proći. U brigadi nas čekaju vijesti. Sve nas u brigadi čeka. Velike vijesti: pobjeda na sve strane. Pobjeda, moji drugovi, i ništa drugo.«

»Preći ćemo i cestu — nastavi Dječak svoju priču. — Preći ćemo sve na ovom svijetu. Čini mi da smo i rođeni da bi prelazili ceste, rijeke, prebacivali se preko grebena planine.«

U ovim rečenicama naći ćemo ono glavno što ispunja junake *Divote prašine,* a da li ćemo tu čežnju, želju, vjeru i nadu nazvati idejom djela, stvar je određenog stajališta i svrhe interpretacije.

3. Sadržaj (kao jamac identiteta):

U području Zelengore odvijaju se žestoke borbe. Nijemci su krenuli u ofenzivu s nekoliko divizija. Nasuprot njima stoji Sedma partizanska divizija, koja se izvlači iz obruča. Njenu zaštitnicu sačinjava jedna brigada koja je dobila zadatak da izdrži dva dana, a zatim da se rasprši i da se borci pojedinačno priključe glavnini izvan obruča. Brigada je izvršila zadatak, izdržala dva dana i raspršila se. Među borcima koji se pojedinačno probijaju iz obruča nalazi se jedan od protagonista ovog romana: Dječak od šesnaestak godina, gimnazijalac, rodom iz Splita. Drugo glavno lice romana, Goli, mladić od dvadeset i pet godina, rodom iz Banije, radnik na pilani, naoružan mitraljezom — »šarcem«, odjeven samo u kožni šoferski kaput, jer mu je hlače odnijela rijeka, potječe iz neke druge raspršene jedinice. Oni se slučajno nađu i nastave put zajedno u želji da nađu glavninu brigade i da joj se priključe. Roman u stvari predstavlja prikaz njihova mučnog probijanja i tumaranja po bosanskim planinama koje se završava dolaskom na područje što ga drže partizani.

Prikaz njihovog putovanja sastoji se od opisa pojedinih epizoda i permanentnog trpljenja gladi, studeni i nespavanja. Iako se radnja romana događa u šestom mjesecu, noći u planini znadu biti vrlo svježe i hladne, tako da Goli pati od studeni. Tim više što ne smiju paliti vatru da ne budu otkriveni. Epizode njihovog putovanja dijele se na manje važne i one presudne, kad iz različitih situacija jedva izvuku živu glavu.

U početku svog puta oni susretnu tifusare, koje prilikom kratkog njihovog odvajanja od njih, Nijemci pobiju. Zatim naiđu na selo u kojem ih jedna starica i starac nahrane. No starac uporno nastoji da mu Dječak dade svoju pušku kako bi se osvetio okupatorima. Jedva su ga se otarasili. Poslije nađu selo koje drže četnici i moraju ga zaobići. Noću Dječak dobije vrućicu i Goli ga pokrije svojim šoferskim kaputom, a sam ostane potpuno gol, užasno pateći od studeni. Nađu drugo četničko selo, koje također moraju zaobići, ali usput malo pripucaju. U trećem selu pronađu u jednoj staji partizane tifusare kako umiru od gladi. Goli zakolje tele i nahrani ih. Seljaci im počnu prijetiti što su zaklali njihovo tele i oni odu, premda sami nisu ni okusili mesa. Zatim na cesti susretnu jedinice talijanske vojske i zapucaju na njih iz mitraljeza. Nastane strašna uzbuna, Talijani uzvrate žestokom paljbom. Kasnije u šumi naiđu na mrtve tifusare. Na cesti vide kolonu njemačkih vojnika, ali oni ležerno, omamljeni glađu, prođu kroz njih, a da nitko na njih ne obrati pažnju. Od gladi su počeli jesti bukovu koru. Uđu u jedno selo. Goli ponudi jednom seljaku ručni sat za komad kruha, ali seljak mu pokaže punu šubaru satova i nakita i kaže da mu ne treba sat. U to uđe u kuću njegov sin, bradati čovjek sa šubarom i zaprijeti im pištoljem da odu. Oni izađu i pred kućom Goli izvuče sakriven pištolj i ubije tog mladog čovjeka. Zatim njih dvojica pobjegnu. Iako se radilo o četničkom selu i o tome da je s razlogom ubio četnika koji je pljačkao od prolaznika satove i nakit, a zatim ih ubijao — Gologa i Dječaka pomalo muči ta situacija u kojoj su morali ubiti čovjeka. Na cesti vide opet neku okupatorsku vojsku i čekaju da nađu način kako bi prošli. Od gladi počnu jesti šumske puževe. Konačno dođu u jedno selo gdje ih nahrane i Golome dadu neke seljačke hlače (»šalvare«). Na rastanku pridruže im se Djevojka i Novi — tj. jedan mladi seljak s puškom koji je bio u četnicima, ali želi u partizane. Na putu sretnu još tri seljaka i sada svi zajedno napadnu Nijemce na tri motorbicikla na cesti. Napad uspije ali moraju pobjeći jer se na njih obori žestoka pucnjava premoćnog neprijatelja. U blizini nađu postrijeljane partizane — tifusare. Dođu do sela u kojem se nalazi partizanski štab i jedinice. Goli i Dječak odluče da idu dalje k svojoj brigadi, a Djevojka, Novi i trojica suputnika priključe se partizanima u selu. Dječaku je žao jer su se on i Djevojka bili zbližili. Goli i Dječak nastave dalje opet sami. Na putu kroz planine noge im utonu u duboku, toplu, ljetnu prašinu. Tu ih susretne skupina žena sa zastavama koje su pošle na veliki partizanski zbor u obližnje selo. Videći da su izmučeni i bosi, da su im noge izranjene, žene unatoč njihovu protivljenju naprave nosila i ponesu ih pjevajući uporedo sa zastavama tako da su se osjetili kao »bankari na putu u Bombaj«.

4. Kako je nastala »Divota prašine«

U razgovoru s autorom *Divote prašine* pokušali smo saznati nešto o uvjetima nastanka ovog djela i saznali smo slijedeće: pisac se u kolovozu 1943. g. nalazio u partizanima i zanimao se za mnoge stvari

koje su mu bile nepoznate, kao što je npr. funkcioniranje čitave organizacije koja vodi jednu takvu borbu, zatim međusobni odnosi boraca, taktika borbe itd. Mnoge od tih stvari su mu se razjasnile kad mu je jedan borac — bio je to Dječak — ispričao kako je u proljeće i ljeto 1943. g. sudjelovao u petoj ofenzivi, na području Sutjeske, u Bosni. On je bio u Prvoj dalmatinskoj brigadi što je djelovala na granici Dalmacije i Bosne. Neke njene jedinice imale su posebne zadatke. Kad su obavili te zadatke, komandant im je rekao da se svaki probije sam i dođe na određeno zborno mjesto. U tom probijanju kroz teren zaposjednut od okupatora svašta je doživio. Pisac ga je zamolio da mu kaže nekoliko momenata što su mu se najviše usjekli u pamćenje. Onda mu je on ispričao o tifusarima, o tome kako je sreo jednog polugolog partizana pa su zajedno jeli komade mesa odsječene s mrtvog konja, zatim susret sa seljakom koji je u kući čuvao opljačkano zlato, onda susret s čovjekom (Starcem) koji mu je htio istrgnuti pušku, itd. Taj borac mu je među ostalim ispričao kako se limena, vojnička čuturica može proširiti na taj način da se u nju ispali slijepi metak, što je pisac iskoristio u jednom opisu kad Goli radi to isto. Neke epizode je pisac zasnovao na vlastitim doživljajima ili na tuđim pričanjima, a neke je jednostavno izmislio. Roman *Divotu prašine* napisao je u zimi 1954—1955. prilično brzo. Pisao je odmah u stroj, ali još je dva puta prepisivao. Kasnije je nešto mijenjao tako da se izdanja u Kulturi i Mladosti ponešto razlikuju. Na pitanje o tome kako je tako plastično opisao teren po kome se kreću Goli i Dječak, pisac je odgovorio da ima jak osjećaj za teren jer se mnogo bavio lovom, zatim u partizanima su često išli noću, pa je trebalo osjetiti i napipati svaku neravninu i izbočinu, kako se ne bi spoticali.

5. Povratak izgubljenog sina e i d o s u doma

Ključ razumijevanja jednog književnog djela samo u rijetkim slučajevima može se lokalizirati u određenim ključnim izjavama glavnih junaka ili opisima, dok se u većini slučajeva ovaj »ključ« nalazi, rekao bih, rastaljen u svim dijelovima teksta — od početka do kraja. I dok se u prvom slučaju radi o jednoj pragmatičnoj analizi, koja želi određenoj publici (školskim učenicima npr.) pružiti nešto čvrsto i opipljivo kao smisao i motivaciju djela, dotle drugi slučaj odgovara jednoj vrsti interpretacije koja je namijenjena izbirljivijoj, obrazovanijoj, publici, koja od stručnjaka želi doznati posljednje domete književno-teoretskog pristupa djelu da bi do krajnjih granica mogućnosti doživjela djelo u njegovom specifičnom značenju i životu.

Putovi do pronalaženja ključa razumijevanja jednog književnog djela mogu biti različiti, ali to na žalost ne znači da ti putovi dolaze do istog ključa. Jedna pragmatično-ideološka, vulgarno-marksistička kritika vidjet će u *Divoti prašine* samo jedan u nizu romana na temu NOB-e, koji govore o »veličini« i »herojstvu« partizana što se unatoč svih patnji i muka nisu dali pokolebati u svojoj borbi za proklamirana načela. Sociološka kritika vidjet će u Golome i Dječaku simbole određenih socijalnih stratifikacija koji kroz klasnu borbu žele riješiti socijalne probleme, a njihovo tumaranje po bespuću, strahovito gladovanje, smrzavanje i sve moguće patnje bit će protumačeni kao neophodne posljedice odvajanja i otuđenosti socijalnih jedinki od zajednice, koje je u ovom slučaju jedino sredstvo da bi se ostvarila ona najčvršća, idealna socijalna kohezija u socijalističkom ili komunističkom, besklasnom društvu. Odlomak u kojem Goli čezne za brigadom poslužit će takvoj kritici kao idealni ključ razumijevanja pri čemu će pojam »brigade« označivati socijalni ideal besklasnog društva.

Ovaj isti pojam — pojam »brigade« — u interpretaciji ontološke kritike značit će »Heimat« — izgubljenu »zavičajnost«, dom, »kuću bitka« u originalnoj Heideggerovoj terminologiji prema kojoj je »kuća bitka« — jezik, tako da će se u krajnjim zaključcima ove kritike pojaviti mišljenje da se Goli i Dječak ne vraćaju nekoj konkretnoj brigadi ili simbolu određene socijalno-političke ideologije, kako bi to tumačili sociolozi ili vulgarni marksisti, nego otkrivanju svog vlastitog bića kroz koje se samo pokazuje sam bitak, pri čemu jezik — bio on vanjski, tj. izgovoren ili unutrašnji, tj. neizgovoren — jest medij u kojem se bitak pokazuje, pa je npr. »brigada« i semantički i jezički funkcionalno sinonim za otkriveni, izvorni bitak.

U interpretaciji fenomenološke kritike »brigada« će značiti »eidos«, tj. sliku biti fenomena brigade, u kojem će biti ujedinjeni bit oblika predmeta i bit oblika svijesti. Lišen svih znanstvenih i neznanstvenih atributa fenomenološki doživljaj brigade svest će se na sliku njenog smisla i smisao njenih pojavnih oblika. I ne samo pojam brigade nego i mnogi drugi pojmovi i pojavnosti iz *Divote prašine* dobit će u fenomenološkoj interpretaciji značenje čistog iskustva jedne čiste svijesti. Za ilustraciju navedimo samo primjer kako Goli doživljava hranu. Polumrtvi od gladi, Goli i Dječak dospiju u jedno selo prijateljski raspoloženo prema partizanima. Domaćica u jednoj kući ponudi im mlijeka ispričavajući se da za sada nema ništa drugo:

— Ako ćete mlijeka? ... Sačuvala nam se još kravica ...

— Mlijeka — reče Goli.

I osmijeh mu se počne širiti i širiti sve više i on se nasmije drhtavo, razdragano.

— Mlijeka, ha ha ha ...

— Nemojte se ljutiti, ali nemam što drugo da vam ponudim. Znam da niste djeca, da biste pili mlijeko.

Goli raširi oči, pogleda ženu. Zatim mu se pojave na očima suze.

U ovom odlomku koji je možda najpotresniji u cijeloj knjizi i predstavlja antologijsko mjesto hrvatske proze uopće, lako ćemo pronaći ključ za fenomenološku interpretaciju ne samo čitavog djela, nego i cijelog Kalebovog opusa. Uslijed dugotrajne, iscrpljujuće gladi svijest Gologa se toliko pročistila da se pred njom otvaraju predmeti u svojoj punoj čistoći. Predmet »mlijeko« npr. prema kojem mi u svakidašnjem životu zauzimamo vrlo banalne prirodne i znanstvene stavove, u ovoj izuzetnoj situaciji krajnje gladi, iscrpljenosti i s njima povezane duhovne askeze, ukazuje se Golome lišen svih prirodnih i znanstvenih atributa na jedan korelativan način i kao struktura čiste svijesti, tj. izvorna točka intencionalnosti gladi — i kao bit jedne vansubjektivne, ontičke transcendentalne opstojnosti. Ovaj fenomenološki, intencionalni doživljaj, ovo čisto iskustvo »mlijeka« djeluje na Gologa tako da mu se u očima pojave suze. Tek sada Goli uviđa koliko vremena nije imao pravi doživljaj mlijeka, i pod pritiskom emocija oplakuje izgubljenu istinu mlijeka, žalostan što je tako dugo bila izgubljena i sretan što ju je ponovno našao.

To je jedno objašnjenje njegove ganutosti. Drugo objašnjenje je običnije: Goli plače jer žena koja mu se boji ponuditi mlijeko kao slabu

hranu za gladnog čovjeka, nema pojma o dubini njegove gladi kojoj je i ova slaba hrana nešto najdivnije što se može zamisliti. Drugim riječima, on plače jer su se njegova bijeda, glad i siromaštvo pokazali gori i dublji nego što je itko (kao npr. ta žena) mogao zamisliti. On plače što je tako nisko pao. I dok se prvo objašnjenje svodi na popratni psihološki doživljaj povratka ili prvog otkrića čistog, fenomenološkog doživljaja i iskustva kako predmetnosti tako i vlastite svijesti — drugo objašnjenje uvodi nas u sferu mitsko-religiozne, biblijske metafizike povratka izgubljenog sina, koji se vraća ocu, kao čovjek Bogu, doživjevši iznenadni skok iz krajnje bijede — što je uslijedila nakon kratkotrajnog razdoblja prividnog bogatstva — u raskoš i obilje roditeljske kuće, božjeg doma, raja.

Ovo posljednje objašnjenje dovelo bi nas na put mitske interpretacije *Divote prašine*. U susretu s mlijekom, sa žuđenom hranom, Goli doživljava fundamentalnu mitsku situaciju: *pročišćavanje i ponovno rađanje*. A ako mit shvatimo kao sekulariziranu teodiceju[1] kojom dominiraju dva kategorijalna sklopa: PAD i SPAS čovjeka, onda ne možemo u putu Gologa i Dječaka ne prepoznati put spasenja — a »brigada« uz egzistencijalno-ontološko određenje kao »izgubljena zavičajnost« i fenomenološko određenje »eidosa«, dobija sasvim logično u sklopu jedne religiozne metafizike i mitsko-teističke atribute boga-oca, raja i vječnog života.

Ovolika raznolikost putova do ključeva razumijevanja *Divote prašine* kao i raznolikost tih samih ključeva — može nas uputiti samo na jedan zaključak: djelo se može razumjeti na različite načine, a ključ razumijevanja nalazi se u točki presijecanja ovih načina. Iz izloženoga se vidi da su nam pažnju privukla dva pojma: »brigada« i »mlijeko«. Lako je iz toga zaključiti da ono za čim streme junaci ovog romana jest zajednica ljudi kojoj pripadaju, dakle pripadnost nečemu, i hrana koja im pripada, a to znači da se oni žele nečemu dati i žele nešto uzeti. Budući da je ono čemu se žele dati isto tako bitno kao i ono što žele uzeti — to znači da oni žele živjeti *bitnim* ljudskim životom koji u egzistencijalno-ontološkoj interpretaciji predstavlja osvajanje »zavičajnosti«, u fenomenološkoj interpretaciji jedan novi gnoseološko-ontološki odnos, a u mitskoj interpretaciji put od PADA do SPASA, uz nesumnjive religiozne implikacije.

6. Od pada do spasa

Egzistencijalno-ontološkim, fenomenološkim ili mitskim pristupom književnom djelu mogu se dati različita tumačenja istih stvari, pa je nemoguće izbjeći stanoviti relativizam bilo u stavu čitaoca prema djelu ili prema kritici tog djela ili u obim stavovima istodobno. Kao i svaki relativizam tako i ovaj ima svoje mane i prednosti. Nedostatak mu je što čitalac ili kritičar gube vjeru u mogućnost postojanja jednog kritičkog apsoluta i zadovoljavaju se agnosticističkim pristajanjem uz onu razinu spoznavanja koja izgleda što zatvorenija i završenija. Svaka otvorenost perspektive smeta ispitivače nametanjem potrebe da se istražuje sve dalje i dalje. Prednost relativizma je u brojnijoj i bržoj izmjeni perspektiva jer se jedna možda uzalud otvorena perspektiva zamjenjuje s

[1] William T. Noon: *Modern literature and the sense of time*, »The Theory of the Novel«, New York, 1967, str. 280.

nekoliko prerano zatvorenih, koje doduše zatvaraju vidik k apsolutu, ali nam svraćaju veću pažnju na ispitivanje polaznih pozicija.

Postoji li zaista jedna, apsolutna istina *Divote prašine,* ili svaka pozicija u povijesti našeg pristupanja ovom romanu rađa novu istinu — temeljno je pitanje i ispit savjesti ne samo ove kritike, na koje gotovo svaka razumna kritika odgovara jednom probabilističkom dijalektikom koja u osnovi znači otvorenost prema svim mogućnostima, ali i »zatvorenost« prema »nemogućnostima« koje su također »moguće«, iako možda ne priopćive.

S tog stajališta priopćivosti, komunikativne informativnosti skicirali smo prema totalno posredovanoj, uvjetovanoj, heteronomnoj »prvoj« impresiji jednu skalu slojeva značenja ovog romana koju nam pruža njegova praksa:

a) *Pragmatično-ideološki i ideološki sloj.* Onaj prvi je u djelu najtanji i gotovo jedva primjetljiv, ali ipak postoji. Kad Goli i Dječak dođu u selo s tifusarima, Goli se brani od ljudi što su ga napali zbog teleta koje je zaklao da nahrani tifusare — patetičnim govorom u kojem se spominju i »sloboda« i »smrt okupatoru« i poziv »u borbu«. Isto tako u selu simpatizera partizana gdje su ih nahranili, Goli se obraća skupljenom narodu pripremljenim propagandističkim govorom:

> »I on trijeznim glasom, skromno, ispriča šta se događa na frontovima, kako Nijemci uzmiču svugdje i kako su se prevarili i u ovim planinama, kako je narodna vojska probila obruče i poduzela nove ofenzive i osvaja gradove i sela. — Sloboda je na putu k nama — završi.«

Na jednom mjestu se čak i izričito kaže kako treba iskoristiti priliku i utjecati politički na okupljeni narod. Sve je to potpuno normalno i savršeno odgovara onome što Goli i Dječak faktički jesu.

Pitanje razlike između pragmatičko-ideološkog i ideološkog stava Golog i Dječaka jest pitanje nepostojanja ili postojanja istinskog uvjerenja u takvim govorima. Na nekim mjestima se osjeća, a i autor sam naznačuje da Goli i Dječak govore po inerciji, automatski ponavljaju naučene fraze radi postizavanja posve pragmatičkih ciljeva, kao što je ostvarivanje momentalnih koristi (dobivanje hrane) ili dalekosežnijih koristi (pridobijanje ljudi za politički pokret kojem pripadaju i time osnaživanje i jačanje samih sebe). Na drugim mjestima se osjeća nešto posebno i zanimljivo po čemu je možda moguće lučiti pragmatičku ideologiju od ideologije koja postaje samo sebi svrha, pa se na taj način luči i od egzistencijalno-ontološkog ili mitsko-religioznog stava. Radi se o mjestima gdje se osjeća da Goli i Dječak istinski vjeruju u smisao borbe protiv okupatora i u revolucionarne ideje oslobođenja i stvaranja novog društva. No ta vjera nije ni projekcija religioznih potreba niti je egzistencijalno-ontološki napor u izgradnji čovjeka kao projekta. Ta vjera je nešto posebno i zaista bismo mogli govoriti o jednoj »ideološkoj vjeri«, koja nije niti egzistencijalno-humanističko stremljenje da se živi usprkos bitne nemogućnosti življenja — jer se odnosi na otpor konkretnom, imenovanom, unikatnom, pojedinačno supstancijalnom neprijatelju — niti je religija — jer je vezana uz »res«.

Prema tome bismo učinili pogrešku kad bismo u ideološkim simbolima »smrt fašizmu«, »borba protiv okupatora«, »oslobođenje zemlje« itd. vidjeli ili manifestacije čistog pragmatizma ili očitovanja dubljih etičkih, mitsko-arhetipskih ili egzistencijalno-psihoanalitičkih simbola

kao što su »selo«, »brigada«, »krumpijer«, »Banija« itd. Protumačiti npr. simbol »smrt fašizmu« isključivo kao stav normativne etike, ili vidjeti u fašizmu krajnji stupanj otuđenosti odnosno kulminaciju voluntarističke prakse u nepravoj egzistenciji ili agresivni i ultimativni oblik zaborava bitka ili pak mitsko-magijsku kletvu na sile Zla — sve to bi značilo samo djelomično osvijetliti strukturu tog simboma, koji posjeduje jednu posve nezavisnu, nesvodljivu i jedinstvenu ideološku osovinu.

Zbog toga nećemo »ideološku vjeru« Gologa i Dječaka smatrati samo balastom i lažno-dekorativnim dodatkom, nego nečim što postoji i djeluje nezavisno i usporedno s normativno-etičkim, egzistencijalno-ontološkim, fenomenološkim i mitskim aspektima njihovog ponašanja, mišljenja i djelovanja u sklopu radnje koja, isto tako, posjeduje jednu neponovljivu strukturaciju oko jednog neponovljivog, u nju usađenog ideološkog horizonta.

b) *Egzistencijalno-ontološki sloj.* Na putu od pada do spasenja egzistencije Goli i Dječak prolaze kroz niz napetih, zanimljivih preobražaja, koji se mogu svrstati u više grupacija oko određenih strukturalnih osi. Epoha PADA odražava se u njihovoj egzistenciji kao neizrecivo mučan doživljaj raspršenosti i atomiziranja, nalik raspršenosti i ogromnoj detaljiziranosti terena po kojem hodaju. Pisac opisuje taj teren stopu po stopu, kako Goli i Dječak po njemu gaze, s nemilosrdnom preciznošću, koja čini da njegove junake i vizuelno boli svaki kamenčić, treščica, udubina i izbočina koji ozljeđuju njihove noge. Jednako kao i raspršenu jedinicu od koje su se odvojili, jednako kao raspršen, kaotičan, atomiziran, bodljikav, sumanut teren po kojemu gaze — njihova egzistencija osjeća i samu sebe kao nepovratno odvojenu od »zavičajnosti« brigade i raspršenu u rasap, u dijabolični, besmisleni mozaik razbijene slike cjeline i integriteta.

Rekli bismo da na početku svog PADA, kroz vododerine, klance i vrleti jednog pejzaža kojemu ne mogu uhvatiti ni približni smisao, u kojemu su potpuno izgubili orijentaciju i idu slijepo za vlastitim nogama — Goli i Dječak doživljavaju kako bitak-po-sebi sve više nadire u njihovu egzistenciju, oduzimajući tom bitku-za-sebe odnos prema samom sebi, postvarujući ga, ali na nesreću ostavljajući onoliko samoodnosa koliko je potrebno da se opazi vlastito postvarenje, odljuđivanje, prelaženje u apsolutnu slučajnost, neodnosnost, otvorenu zatvorenost bitka-po-sebi, i da se zbog toga trpi. Sartreovski mučan doživljaj bitka vezan s *vlagom,* u Kalebovoj interpretaciji pretežno je »suh«, ali njim dominiraju druge sile »mučnog« kao što su *kaotičnost, raspršenost, dezorijentiranost, slučajnost, izveruganost, zgrčenost, bodljikavost, oskudnost, mršavost, neravnomjernost, osrednjost, neekspresivnost.* Svi ovi nabrojeni atributi mučnog doživljaja bitka-po-sebi zastupljeni su u Kalebovim opisima pejzaža — bolje reći terena po kojem Goli i Dječak gaze.

Taj pejzaž nije, naravno, uvijek isti, ali moglo bi se ustvrditi da se on i nehotice usklađuje s preobražajima egzistencije. U trenucima pada moći egzistencije, u trenucima totalnog beznađa krajnje skepse, gubitka vjere i očaja — pejzaž kroz koji te egzistencije prolaze postaje naglašeno nekoherentan, divergentan, kaotičan, ni ružan ni lijep, ni sitan ni monumentalan, tj. *kategorički neekspresivan,* a baš tu *kategoričku neekspresivnost* možemo smatrati dominantnim karakterom bitka-

po-sebi, Evo nekoliko opisa tog odljuđenog, postvarenog, neekspresivnog pejzaža:

»Malobrojna brigada, nakon izvršena zadatka, raspršila se u noćnom mraku, razmilili se borci u zbrci bregova, šuma, šumaraka, šikara, obronaka, klanaca.«

»Nakon malo vremena iziđe na zaravanak s kojega se pružala kao kraci hobotnice, u prijevojima i dragama, gusta šuma, a dalje se nizali kameniti vršci bregova.«

»Kiše su oko grmlja ili oko ruba krošanja napravile staze. I takav se puteljak gubio iz vida pa se opet pojavljivao. Činilo se da je pravi puteljak, pa se onda sumnjalo da i nije puteljak nego vodoplavina.«

»Spuštali su se prema dolini, goleti išaranoj rjeđim grmljem i bubalinama, što znači travnatim mjestima među stijenjem i jamama.«

»Pod nogama im je bilo tvrdo tlo; plitka, siromašna zemljica jedva je hranila jadnu travicu. Ovaca na tom prostoru nije bilo, iako je ova pustoš djelo njihova zuba. Rat će samo travi dati mira. Na mjestima se nakupilo kamenje iz zemlje u svim veličinama i oblicima. Na mjestima su ćubile i velike stijene, kao grobni biljezi oko kojih su morali obilaziti s poštovanjem. Čitav prostor bio je neljudski opustošen, iscrpljen, daleko za kućom svijeta. Činilo se da je izvan ove kotline sva sreća.«

Ovakvi opisi pretežu u *Divoti prašine.* To su opisi ne pejzaža — kako smo već ranije rekli — nego »terena«, neurednog kamenitog tla, prošaranog kržljavim ili osrednjim raslinjem, neodređene vrste i izgleda koji je nemoguće ili vrlo teško *izraziti.* Monumentalne planine, bujne šume, raskošne livade pojavljuju se u ovom romanu vrlo rijetko — jer su monumetalnost, bujnost, raskošnost atributi antropomorfizacije i svojom *određenošću,* tj. posjedovanjem determinantne osi, smjera protezanja ili zatvorene otvorenosti — oni pripadaju bitku-za-sebe, egzistenciji.

Upali bismo, naravno, u zabludu kad bismo očekivali da će se tijekom ovog romana pojava neekspresivnih pejzaža striktno podudarati s pojavom neekspresivnih doživljaja mučnine, praznine, bezizglednosti u egzistenciji, jer je pisao bio dovoljno pisac da mu bude jasno, kako je i to nepodudaranje, inkompatibilnost — autentična pojava koja prati put egzistencije kroz svijet, odnosno igru, borbu i ravnodušno suputništvo egzistencije i bitka.

Jedan pokušaj interpretacije sa stajališta Heideggerove ontologije vjerojatno bi — kako smo već ustvrdili — išao smjerom traženja korelativnosti između pojma »brigada« ili »selo« i pojma »zavičajnosti«, a idući još dalje, u riječima kao što su »brigada«, »selo«, »krumpijer«, »mlijeko« mogao bi se prepoznati onaj bitni, autentični jezik, koji kao bit — da se tako izrazimo — jezične egzistencije Gologa ili Dječaka, lako može poslužiti kao ilustracija Heideggerove misli da je jezik — »kuća bitka«.

c) *Fenomenološki sloj.* Gore spomenuti pojmovi »brigade«, »sela«, »krumpijera«, »mlijeka« već su doživjeli pokušaj interpretacije i sa stajališta fenomenološkog doživljaja, čistog iskustva predmetnosti i svijesti, pa je ovdje nepotrebno dodavati išta drugo, osim da se u mnogim opisima pejzaža, kao i reakcija ljudi nalazi nešto što bi se moglo okarakterizirati kao bijeg od karakterizacije, oslobođenje od lažnih atributa naturalističkog ili psihologističkog karaktera, što ima dodirnih točaka s fenomenološkim suzdržavanjem od suđenja, koje kao da se nalazi u intenciji autorovog promatranja. To promatranje ima za cilj ne izraziti karakter predmeta, nego tako reći predmet karaktera, služeći se nečim što pokazuje sličnost s redukcionim intencijama fenomenologa. Koliko Kalebovo tretiranje semantičkih simbola »brigade«, »sela«, »mlijeka«,

»krumpijera« izaziva asocijacije na intenciju da se dade »eidos« — bit predmeta i ujedno svijesti koja ga dohvaća — može biti pitanje mašte kritičara, ali činjenica je da u spomenutim semantičkim simbolima, kako su u *Divoti prašine* upotrijebljeni, kad se oduzmu svi slojevi simbolike, od nižih historicističkih, sociologističkih i psihologističkih do viših semantičkih, mitskih i povijesnih — preostaje jedan nesvodljivi ostatak čiste biti tog predmeta koja nam dinamikom samog akta dohvaćanja sebe daje i bit svijesti protagonista. Je li baš dugotrajna glad protagonista bila onaj povoljni medij za čišćenje svijesti i dohvaćanje tom sviješću čiste biti predmeta — pitanje je koje nije bez značenja, ako se zna značenje gladi za nadrealističke vizije Bretona i Hamsuna i ako se pri tome ne ispusti iz vida evidentna sličnost između fenomenološke redukcije i nekih specijalnih postupaka u tehnici gradnje tipične nadrealističke pjesničke slike.

d) *Mitski sloj.* Najizrazitiji predstavnik arhetipske kritike, američki literarni antropolog Northrop Frye u okviru svoje glasovite podjele literature na 1) Mit proljeća: Komedija, 2) Mit ljeta: Romansa, 3) Mit jeseni: Tragedija i 4) Mit zime: Ironija i Satira — kaže slijedeće o romansi: »Od svih književnih oblika romansa je najbliža ispunjenju snova i želja i zato ima paradoksalnu ulogu u socijalnom smislu. U svakoj epohi vladajuća društvena i intelektualna klasa teži da projicira svoje ideale u nekom obliku romanse, gdje vrli junaci i lijepe junakinje predstavljaju ideale, a lopovi prijetnje njihovom položaju. To je općenito smisao srednjovjekovne viteške romanse, renesansne aristokratske romanse, buržoaske romanse od 18. st. dalje i revolucionarne romanse u suvremenoj Rusiji.«[2] Zašto smo obratili pažnju baš na romansu u Fryeovoj podjeli? *Divota prašine* događa se ljeti, a svojom tematikom iz NOB-a pripada revolucionarnoj romansi. Poslušajmo što Frye kaže dalje: »Bitni element radnje u romansi jest pustolovina, koja znači da je romansa po prirodi sljedbeni i prostorno napredujući oblik i zato je bolje poznajemo iz proze nego iz drame. U svom najprostodušnijem obliku ona je jedna beskonačna forma, u kojoj glavni lik, koji se nikada ne razvija niti stari, prolazi kroz jednu pustolovinu za drugom sve dok sam autor ne klone. Ovu formu vidimo u komičnim stripovima gdje glavni likovi godinama ustraju u stanju duboko zamrznute besmrtnosti.«[3] U *Divoti prašine,* također, bitan je za radnju slijed pustolovina koje se događaju jedna za drugom poput procesije.

»Savršeni oblik romanse jest naravno uspješno traženje i takav savršeni oblik ima tri glavna stupnja: stupanj pogibeljnog putovanja i uvodnih manjih pustolovina; ključna bitka, u kojoj obično moraju umrijeti ili junak ili njegov protivnik, ili obojica; uznošenje junaka. Ova tri stupnja, služeći se grčkim nazivima, možemo nazvati: *agon* ili sukob, *pathos* ili borba sa smrću i *anagnorisis* ili otkrivanje, prepoznavanje junaka koji je sam jasno dokazao da je junak, čak i ako ne preživi sukob. Tako romansa jasnije izražava prijelaz iz bitke preko trenutka ritualne smrti u prizor priznanja i prepoznavanja koji smo otkrili u komediji.«[4]

U *Divoti prašine* stupanj *agona* nalazimo u početnom dijelu radnje koji sačinjavaju susret s tifusarima i pogibija tifusara, dolazak u selo gdje starac pokušava oteti Dječaku pušku, zaobilaženje sela u kojem su četnici, epizoda s klanjem teleta, puškaranje s Talijanima. *Pathos*

[2] Northrop Frye, *Anatomy of Criticism,* Princeton, New Jersey 1957, str. 186.
[3] Ibidem, str. 186
[4] Ibidem, str. 187

sačinjavaju ubojstvo u samoobrani u četničkom selu gdje su otac i sin pljačkali i ubijali namjernike, kulminacija gladi, zbog koje su prisiljeni jesti bukovu koru i šumske puževe. *Anagnorisis* čine dolazak u selo gdje se nahrane, napoje i naspavaju i gdje ih prime kao partizanske junake, napad na Nijemce koji ih također potvrđuje kao borce, a ne umiruće jadnike, dolazak u selo s partizanskim štabom, gdje ih žele uvrstiti u svoje jedinice, i na kraju pravo *uznošenje,* trijumf na rukama žena što ih nose kao prave junake.

Koliko rezultati istraživanja mitskih osobina pokazuju podudarnost s rezultatima egzistencijalno-ontoloških istraživanja romana, kojim se upravo bavimo, najbolje nam dokazuje usporedba između Fryeovog opažanja da su »suprotni polovi prirodnih ciklusa izjednačeni sa suprotnošću junaka i njegovog neprijatelja« koji je »povezan sa zimom, tamom, *zbrkom, neplodnošću* (potcrtao D. C.), umirućim životom i starošću, a junak s proljećem, zorom, redom, plodnošću, snagom i mladošću«[5] — i naših zapažanja u okviru ranijeg pokušaja egzistencijalno-ontološke interpretacije (str. 814) da pejzaž, odnosno teren kojim Goli i Dječak prolaze, a koji formuliran kao bitak-po-sebi predstavlja njihovog glavnog neprijatelja (jer ga moraju fizičkom snagom prijeći, a on im ne pruža hranu za tu fizičku snagu), u najtežim situacijama za protagoniste ima pretežno karakter kaotičnosti (što znači *zbrke*), oskudnosti, mršavosti, izveruganosti, zgrčenosti (što znači *neplodnosti*).

7. Pathos ili borba sa smrću

Roman *Divota prašine* po svojim generičkim osobinama najbliži je onoj širokoj i plodnoj struji neorealizma,[6] u koju R. M. Alberes uvrštava i objektivni, brutalni realizam Amerikanaca i talijanski verizam i objektivni naturalizam latinsko-američkog romana. U osnovi narativni, pikarski roman — *Divota prašine* ipak nema onaj laki šarm i koketnu fantazijsku neobaveznost moderne pikaresknosti,[7] iako se ona na momente javlja zajedno s osobinama zanosno-anegdotskog,[8] lirskog,[9] (Goli izgovara čak svoje stihove) i patetičnog[10] romana. Premda su ove nabrojene osobine imanentne Kalebovom romanesknom stilu, u *Divoti prašine,* kao i u glavnini njegovog opusa, ipak preteže ona tradicionalna moralna, tragička i metafizička romaneskna matica, koja je okrenuta od igre riječi, duha, mašte (kao svrhe samoj sebi i krajnjeg cilja autorovih intencija) prema ozbiljnim, teškim događajima zbilje. Povremeni lirsko-humoristično-satirički ekskursi samo ističu onaj osnovni *pathos* (tj. *borbu sa smrću*) ove romaneksne matice koja okuplja gotovo sve najizrazitije predstavnike suvremene hrvatske proze kao što su Marinković, Božić, Šegedin, Desnica, S. Novak i dr.

8. Promjena »sreće« — promjena karaktera — promjena duha

Pođemo li u ispitivanje strukturacije ovog djela, ustanovit ćemo da je jedna od polaznih točaka — određivanje tipa radnje koja je uzročno-posljedično povezana i s metafizičkim profilom i s njegovom

[5] Ibidem, str. 187—188
[6] R. M. Alberes: »Istorija modernog romana«, Svjetlost, Sarajevo 1967, str. 313
[7] Ibidem, str. 277
[8] Ibidem, str. 259
[9] Ibidem, str. 333
[10] Ibidem, str. 394

tehničkom komparserijom. U svom eseju »Oblici radnje« američki kritičar Norman Friedman odredio je četrnaest tipova radnje u književnim djelima, koji su razdijeljeni u tri skupine: 1) promjene *»sreće«*, 2) promjene *karaktera*, 3) promjene *duha* glavnog junaka. Prvoj skupini pripada šest tipova radnje koji se odnose na *promjenu »sreće«, zdravlja, blagostanja, veze s voljenim osobama, materijalnog i društvenog položaja glavnog junaka*, drugoj skupini četiri tipa *promjene motiva, ciljeva, ponašanja i volje glavnog junaka*, a trećoj pripadaju četiri tipa *promjene duhovnog stanja, stavova, čuvstava i vjere glavnog junaka.*

Već na prvi pogled roman *Divota prašine* očituje se kao djelo promjene materijalno-društvenog položaja, zdravlja, blagostanja, veze s voljenim osobama — ukratko »sreće« glavnih junaka. Goli i Dječak izgubili su ne samo svoj materijalno-društveni položaj, voljene osobe i relativno blagostanje koje su imali u doba mira, u (relativno) slobodnoj domovini prije rata — nego su to izgubili i po drugi put izgubivši svoje jedinice i s njima status pripadnika određene zajednice, opskrbu i voljene drugove — te su kao osamljeni, izgubljeni partizani zapali u krajnju oskudicu i glad, koja im je ugrozila zdravlje i život. Ova skupina tipova radnje prostire se u okviru polarizacije sreće i nesreće, uspjeha ili propasti planova glavnog junaka. Kao što smo već ranije rekli, ta skupina sadrži šest tipova radnje i to: *akcioni, patetički, tragički, kazneni, sentimentalni* i *slaviteljski.*

Budući da dva posljednja tipa: sentimentalni i slaviteljski pripadaju onim radnjama koje sretno završavaju, što je slučaj i s *Divotom prašine*, to ćemo baš na njih obratiti pažnju. Pogledajmo što Friedman kaže o *sentimentalnom* tipu radnje: »Kako smo sada došli do onih radnji u kojima se »sreća« mijenja na bolje, pred nama je jedan vrlo uobičajen tip sa simpatičnim glavnim junakom koji preživljuje prijetnju nesreće i na kraju izlazi zdrav i čitav, premda je i ova, kao i patetička radnja, radnja trpljenja. Naše emocionalne reakcije ovdje su drukčije od onih koje izaziva patetička radnja, jer se dalekosežne nade što su pobuđene — na kraju ostvaruju, dok su odgovarajuće kratkotrajne bojazni smirene, a krajnji dojam odnosi se na radosno olakšanje pri pogledu na vrlinu koja je primila svoju opravdanu nagradu. Bitni razlog ovakvog dojma jest to što je glavni junak više trpio tuđe djelovanje nego što je sam djelovao, premda on cijelo vrijeme ostaje nepokolebljiv; ni njegova dobra niti loša »sreća« ne ovisi izravno o kvalitetama njegova duha ili karaktera.«[11]

Možemo li se složiti da sve ove osobine posjeduju Goli i Dječak koji i te kako svladavaju zapreke na svom putu svojom vlastitom snagom volje, opreznošću, lukavošću, hrabrošću i izdržljivošću? Jedino što bismo iz karakterizacije ovog tipa mogli prihvatiti jest onaj krajnji dojam radosnog olakšanja kad Goli i Dječak ipak dođu do hrane u selu gdje su im se pridružili Djevojka i Novi, ili kad ih na kraju romana žene ponesu na rukama.

No možda ćemo više odgovarajućih osobina pronaći u karakterizaciji slaviteljskog tipa radnje, koja po Friedmanu izgleda ovako: »Promjena »sreće« na bolje kojoj je uzrok plemenitost karaktera glavnog junaka, ima za posljedicu ponešto drugačiji dojam. Ovdje on prvenstveno postiže počast i slavu i to, možda, čak i usprkos gubitku neke vrste materijalnih dobara. Naše dalekosežne nade se ispunjaju kao i u sentimentalnoj

[11] The Theory of the Novel, New York 1967, str. 160

radnji, ali uz razliku da je naša krajnja reakcija poštovanje i divljenje prema čovjeku koji je nadmašio samog sebe i očekivanja drugih u odnosu na normalne ljudske sposobnosti.«[12]

Osjećaj poštovanja i divljenja prema Golom i Dječaku koji su nadljudskim naporom svladali sve zapreke i nošeni na rukama žena zaista zadobili »počast i slavu« o kojima govori Friedman, iako su se u želji da dođu do svojih jedinica odrekli gostoprimstva i s tim povezanog rješenja materijalnih problema u selu s partizanskim štabom — taj osjećaj nas na kraju romana zaista ispunja i, premda nije jači, on nije ni slabiji od osjećaja sažaljenja prema trpljenju Gologa i Dječaka na njihovom dotadašnjem putu.

Određujući dakle tip radnje *Divote prašine* kao kombinaciju i kompromis između sentimentalnog i slaviteljskog tipa Friedmanove podjele, nismo se samim tim znatnije približili određivanju metafizičkog profila ili tehničkog organona, ali ako spomenemo da kao primjere za tragički tip radnje koji spada u istu kategoriju tipova radnje, određene promjenom društveno-materijalne »sreće« glavnog junaka, kao i sentimentalni i slaviteljski tip — Friedman navodi djela kao što su *Kralj Edip, Antigona, Otelo, Hamlet, Lir, Julije Cezar* — onda možemo zaključiti da je *Divota prašine* točno onakvo djelo, kakvo smo ranije odredili kao *romansu sa sretnim završetkom*, u kojoj ima mnogo *pikaresknih, zanosno-anegdotskih, lirskih* i *patetičkih* elemenata — a tome pridodajmo i ove *sentimentalno-slaviteljske* tipizacije — ali mu središnji *pathos*, to žarište svih refleksa tragičkog-moralnog-metafizičkog romana, ipak dosuđuje ulogu njihala između dviju kardinalnih romanesknih i životnih osi: igre mašte i muke duha.

9. Status corruptionis čovjeka

Kao ilustracija ove posebne, u našoj književnosti rijetke, tipično kalebovske ambivalentnosti stila, koja bi se mogla nazvati »pikaresknom tragikom«, »šaljivom metafizikom«, »duhovitom mukom« neka nam, između mnogih sličnih, posluži ovaj odlomak, u kojem se usred užasnog, dugotrajnog, iscrpljujućeg gladovanja vodi ovakav dijalog:

— Zdravi smo danas kao ptice — nastavi nakon što je neko vrijeme promatrao Dječaka.
— Zašto ne bi bili zdravi?
— Čovjek je jak — reče Goli. — Čovjek može gladovati i petnaestak dana, i više.
— Neka ga vrag nosi — reče Dječak.
— Koga?
— Neka ga vrag nosi, čovjeka.
— Pa i nosi ga — reče Goli. — He he he...

Dječakova izjava »neka vrag nosi čovjeka« izraz je duboke krize, koju ne bismo trebali smatrati časovitom i sekundarnom u sklopu događaja cijelog romana. Ova kriza ima tako duboke korijene, tako široke perspektive univerzalnosti, da bi se sa stajališta psihoanalitičke kritike mogla smatrati središnjom problematikom, bitnim doživljajem čitavog djela, ako bi nam u psihoanalitičke svrhe bilo dopušteno zanemariti sretni završetak i trijumf vjere, nade i ljubavi prema čovjeku, koji se nalazi na kraju, iza te izjave — kao voluntarističku konstrukciju obrane

[12] Ibidem, str. 161

od uroka. Jer Dječakova izjava samo je naizgled šaljiva, a u stvari znači konačni slom iluzija u pogledu svakog humanizma, pa i egzistencijalnog. Ova izjava je kletva protiv čovjeka, a samim tim što ljudski diskurzivni ili intuitivni iskaz prelazi u odljuđenu, magijsku formulu kletve želi se pokazati gubitak povjerenja u antropologijski horizont i mitske i povijesne svijesti uopće i želja za povratkom u svijet neživih stvari koji ispunja magijsku svijest.

Bolje je biti kamen, drvo, voda — bilo što nego čovjek, koji ne samo što je preslab da opstane, nego ne posjeduje nikakav valjan razlog da opstane. Dječaku su dosadile neprestane tirade Golog o čovjeku, o njegovoj veličini, jakosti i izdržljivosti jer se postavlja pitanje zašto bi on uopće trebao biti velik, jak i izdržljiv? Ako ne može izdržati određenu fizičku i psihičku bol, čovjek treba umrijeti a ne nastojati da se po svaku cijenu održi, jer mu ništa u svijetu i u njemu ne potvrđuje neku izuzetnu, naročitu zadaću, na koju bi bio toliko ponosan i koju bi toliko volio da bi iz ponosa na čovjeka i iz ljubavi prema čovjeku odbijao da se preda i umre.

Dosta s tim čovjekom! — želi reći Dječak. Dosta s podmuklim antropocentrizmom cjelokupnog osjećanja i mišljenja, koji uporno pokušava izdvojiti čovjekove ciljeve, koji muku, borbu, stremljenje, pad i poraz čovjeka promatra isključivo u odnosu na određenu koncepciju čovjeka, na naše očekivanje od čovjeka, na naš strah za čovjeka i našu nadu i vjeru u čovjeka. Promatrati čovjeka bez koncepcije o čovjeku, kao što promatramo kamen bez koncepcije o kamenu — a to znači uopće ga ne promatrati, ne uzimati ga kao žarište sveukupnih duhovnih odnošenja — nego naprosto biti čovjek dok je to moguće, a kad to prestane biti moguće — prestati biti čovjek! »Neka vrag nosi čovjeka!« — znači gubitak povjerenja u smisao njegove borbe, u ideje koje ga vode, u cijeli sustav duhovnih i materijalnih odnosa, koji je izgrađen za očuvanje čovjekovih vrijednosti, a koji uništava čovjeka mnogo više od ravnodušne inertnosti *rei extensae*. Kletva »neka vrag nosi čovjeka!« nije uperena protiv čovjeka, nego uopće protiv razgovora o čovjeku, protiv svakog stava prema čovjeku kao takvog — bilo nihilističkog ili humanističkog — protiv spominjanja čovjeka uopće, a to znači protiv potrebe da čovjek nešto znači, protiv »Sollena« kao takvog koji je od pojma čovjek napravio nešto uspravno, stremeće, hoteće i zahtijevajuće — za »Sein«, za bitak u kojem jest ono što jest, za smisao bitka »neka bude ono što bude«, za filozofiju identiteta, totalnog uništenja svih duhovnih horizonata, svih svjetova na zemlji bitka.

Ima li ovo odbijanje ne samo tradicionalnih »Weltanschauunga« o čovjeku, nego i promišljanja čovjekove egzistencije, kao posljedica straha od podmuklog uvlačenja antropocentričkog subjektivizma i u posvećeni objektivizam egzistencijalne ontologije (koju je npr. i Russell nazvao egzistencijalnom psihologijom) — ima li ovo odbijanje veze s agnosticizmom pozitivizma ili s nekim novim »reizmom« — pitanje je vrlo slično onome što ga je postavio Wolfgang Binder, kad je baveći se u svojoj knjizi[13] s tri slike čovjeka: izoliranim čovjekom, čovjekom koji je slijep pred postojanjem i čovjekom koji je slijep pred vlastitom egzistencijom — rekao da razlog čovjekova sljepila pred postojanjem može biti neviđenje tog postojanja, ali i odbijanje da se prihvate različita ideološka tumačenja tog postojanja: »Ako ne prihvatim ništa kao

[13] Wolfgang Binder, *Das Bild des Menschen in der modernen deutsche Literatur*, Zürich, 1969.

postavku, ni ideju ni ideologiju, ni vjeru ni svjetonazor, onda moram fakticitet postojanja podići na rang važećih postavki. Kritika duha koji je postao pozitivan, u svoj svojoj potrebnosti, i pozitivizam činjenica, o kojem govorimo, očevidno su dvije strane jednog te istog događanja. Zato bismo u čovjeku moderne književnosti koji je slijep pred postojanjem morali naći obadvoje: *neviđenje* oblika smisla postojanja, ali isto tako i *zatvaranje očiju* pred ideološkim tumačenjima postojanja, koja više ništa ne znače.«[14]

Je li Dječak u trenutku kad izgovara svoju kletvu na čovjeka, zaista slijep pred postojanjem i vlastitom egzistencijom, ne videći ništa više od trenutačnog fakticiteta postojanja — a on je krajnja glad, smalaksalost, nepodnošljivost življenja, ravnodušna propast čovjeka zbog ravnodušne činjenice da nema hrane — ili on naprosto zatvara oči, neće, ne želi vidjeti ni ideološko ali ni egzistencijalno-ontološko tumačenje svoje situacije — nije toliko važno koliko je važno da je pisac ovdje dodirnuo jedan prostor posebnog značenja, kojega karakterizira kategorička odljuđenost, prelazak pomoću magijske formule kletve (a to znači silno naraslog afekta) u neantropomorfizirani, nezavisni život stvari pred kojim prestaje svako ne samo ideološko, nego i egzistencijalno tumačenje, kao što u Kafkinom »Preobražaju« pitanje čovjeka i s njim povezanog egzistencijalno-ontološkog tumačenja prestaje u trenutku njegovog preobražaja u kukca — jer vidjeti u kukcu slikoviti prikaz određenih egzistencijalnih stanja čovjeka isto je takav qui-pro-quo kao tražiti u čovjeku slikoviti, simboličan prikaz egzistencijalnih stanja kukca.

U tumačenju slike čovjeka u modernoj književnosti koji je slijep pred vlastitom egzistencijom, Binder navodi razliku između Goetheovog i modernog doba: »I Goetheovo doba je poznavalo fenomen samoobmane. Ono ju je nazivalo zabludom, opsjenom, otuđenom sviješću i slično i moglo je čovjeka doživotno u nju zaplesti — »čovjek griješi dok je živ«. Ipak ovaj fenomen je u biti bio stanje koje se može svladati. Jedanput — u smrti ili u početku jednog novog života — čovjek je iskusio svoju istinu, bitak i svijest su se pokrili — to sigurnije što je veće bilo zaobilaženje. Mnogi moderni pisci sumnjaju u ovu mogućnost. Oni običavaju svojim ljudima uskratiti ono konačno i odlučno nalaženje sebe, onaj razrješujući *gnothi seauton*, bilo da im poput Frischa ne dopuštaju da nađu svoj identitet, ili da ih poput većine zapletu u mentalitet kolektivnih moći, koje im ionako priječe put do samih sebe. Da sažmem ovu razliku: prolazna samoobmana čovjeka Goetheovog doba značila je da on privremeno nije onaj, koji mora biti, a stalna samoobmana današnjeg čovjeka znači da on nikad nije onaj koji misli da jest.«[15] »Iz takvih razmatranja povucimo zaključak, da s pravom govorimo o sljepilu pred egzistencijom. I onda kad pisac nepoznavanje sebe drži neizbježnim i kad kao Frisch, iz toga razvija jednu čitavu antropologiju, on ipak u tome vidi jednu nesvojstvenost čovjeka, u neku ruku jedan sekularizirani *status corruptionis* njegove prirode.«[16]

Premda Binderovi stavovi prema slici čovjeka u modernoj književnosti predstavljaju pledoaje za suvremeni egzistencijalno-ontološki pristup problemu čovjeka, a mi Dječakovu kletvu tumačimo kao odbijanje čak i egzistencijalno-ontološkog pristupa čovjeku — navedeni od-

[14] Ibidem, str. 29
[15] Ibidem, str. 30—31
[16] Ibidem, str. 33

lomci nam ipak nagovještavaju, a na svom kraju i izričito govore o jednoj bitnoj »nesvojstvenosti« čovjeka odnosno nečemu što je nazvano *statusom corruptionis* — a što bismo mi u tumačenju jednog dijela *Divote prašine* nazvali provalom čovjeku bitno tuđe sile, možda magijskog izvora, koja je poput Đavla u *Lelejskoj gori* Mihaila Lalića isto tako vodila osamljenog partizana Lada kroz pustoš i zamke svijeta, kao što je izazvala zazivanje Dječaka da vrag povede čovjeka, kad već nema nikoga drugoga.

Označava li ovaj *status corruptionis* (religijskog podrijetla) Dječaka u *Divoti prašine* njegovu nemoć viđenja i shvaćanja spasonosnih ideoloških ili egzistencijalnih perspektiva spasa ili svjesno odbijanje tih perspektiva i namjerno odlaženje u satanizam i misticizam magijsko-religioznog podrijetla — pitanja su koja je pisac razrješio tako da ih je kao prolazno duhovno stanje smjestio u jedan razvoj što je doveo do trijumfa i ostvarenja ideja i egzistencijalnog samoodređenja. Svjesni da bi bilo neopravdano u Dječakovoj kletvi tražiti bitni karakter ovog djela, čije težište izvan svaku sumnje leži u dostizanju humanističkih ideala i ostvarenju pune slobode otvaranja egzistencije prema bitku — utvrdimo u njoj bar jednu antitetičku mogućnost koja ugrožavanjem uporišne točke doživljavanja djela kao kataloga ideja ili egzistencijalnih stanja, stvara osvježujuću i zanimljivu napetost.

10. Iz bespuća Zemlje na put Svijeta

Utjecaji i djelovanje romana *Divota prašine* na prošlost i sadašnjost naše književnosti — pitanja su koja se najbolje mogu objasniti jednom posebnošću karaktera samog Kelebovog opusa. Kao što smo već rekli i prilikom interpretacije *Bijelog kamena,* Vjekoslav Kaleb ne spada među one pisce koji vrše izraziti utjecaj na druge pisce, niti se u njegovom opusu mogu opaziti neki značajniji utjecaji izvana. Pisci koji primaju utjecaje i koji sami utječu konstruirani su tako da svojim bićem voljno, široko i duboko ulaze u igru kolektivnih moći ne bojeći se da će ih one podjarmiti nego iskorišćujući tuđe duhovne doprinose i dajući svoje oni u svom djelu vrše bogatu izmjenu ljudskih iskustava, živeći životima drugih i naseljavajući se u živote drugih — što rade i povučeni pisci kalebovskog tipa — ali dok je za ove prve bitna nemogućnost bivanja u individualno strogo ograničenim kutovima bitka — dotle ovi drugi ne žele ići mnogo dalje od granica svoje individualnosti, razvijajući doduše svoj kutak u jednu regionalnu ontologiju, ali ipak ostajući i dalje vjerski poklonici neprekoračivog individualiteta.

Kaleb pripada piscima koji stvaraju djelo od jedne sitne opsesije, od čudačkog, nastranog kuta gledanja, koji je neponovljivo njihov i koji je taman toliko širok da se iz njega može vidjeti svijet — tj. nije toliko zatvoren da postane patološki slijep na zbilju — i taman toliko uzak da ne može kroz njega izaći u svijet kolektivnog duha i moći — tj. on ostaje pričvršćen uz koru svog individualiteta poput školjke uz stijenu. Ovo čudaštvo nije izmišljeno, nego vidljivo od semantičkih i sintaktičkih struktura do neočekivanih zaokreta, pirueta, izglobljenja i iščašenja smisla egzistencije i motiva djelovanja Kalebovih junaka. Bodljikav i zavrnut, slijep pred širinom horizonta i vidovit u mraku zabačenih i slabo posjećivanih regija bitka — Kaleb je pisac za koga je teško vjerovati i da je utjecao i da će utjecati na bilo koga. U istom položaju je

i njegovo djelo koje ima isključivo *per negationem* značenje za kolektivno-književnu sliku čovjeka tj. ono svojom izdvojenošću, osamljenošću i posebnošću potcrtava cjelinu i uzajamnu povezanost slike koju daju mnoga međusobno usporedljiva djela naše suvremene hrvatske prozne književnosti.

No, eto — sličnost s Hamsunovim fanatičkim vjernikom gladi, s opsjednutim tipovima Kafkinih, Čehovljevih, Gogoljevih i Poeovih junaka koje sve podjednako muči osamljenost uslijed *kategoričke neekspresivnosti* prerazularene, prenesuvisle fantastike njihovog čudnog unutrašnjeg događanja — oni često poput Golog i Dječaka izbacuju grčevite, iracionalne, nadrealističke iskaze umjesto suvislih rečenica tj. pate jer ne mogu *izraziti* fantastičku složenost sadržaja koji *traži* da se *odjedanput, simultano* izrazi — pa zatim sličnost s *Lelejskom gorom* Mihaila Lalića — sve ove sličnosti Kalebovog djela s drugim svjetskim i domaćim djelima pokazuju da i ovo djelo pripada nečemu — a to je osobenjačka, izglobljena, divergirajuća literatura, koja je katarktička u smislu terapije vlastitih opsesija — što često prelazi rub patološkog — ali može postati opasno ekstatička u smislu zaražavanja vlastitom opsesijom koja može prijeći na čitaoce, pa se zato komunikativnost i uklapanje individualnog u kolektivni duh često u ovoj vrsti literature odvija pod egidom *kolektivizma epidemije, komunikativnosti bolesti,* a to sve opet ukazuje na izvor te bolesti i epidemije koji se nalazi u onome što smo nazvali *status corruptions* čovjeka u toj vrsti moderne književnosti.

Kalebovo djelo, kao izraz *statusa corruptionis* čovjeka uopće, nije radikalizirano u tom smislu, nego prihvaća klasične obrasce spasa, od kojih je najlegitimniji obrazac humanizma. No ti su obrasci u Kalebovom djelu uvijek ugroženi i baš ta ugroženost čini od njih verificirajuću imanenciju ili imanentni verifikativ, koje možemo nazvati *očajničkim humanizmom,* kao uostalom i virtuelnosti mnogih književnih opusa, koje mehaničkom akumulacijom ambivalencija, ambiguiteta, dijalektičkih slabosti i ontičkim imperativom neidentiteta znače da je čovjek — i književnost o njemu — sve manje iskustvom dohvatljiva fizička činjenica, a sve više stanje nadnesenosti nad rub Ništavila ili Tvari. Ushićenje koje pokazuju Goli i Dječak kad noge izranjene od *bespuća* Zemlje (ili Tvari ili bitka-po-sebi) zarinu u toplu prašinu *puta* prema Svijetu (Egzistenciji, bitku-za-sebe) — jasan je znak da su oni do dna proživjeli bitnu razliku između Puta i Bespuća i da se upravo proživljavajući tu razliku postaje čovjek — odnosno da je Čovjek upravo ta razlika i sva napetost i drama koje su u njoj sadržane. I zato sretan završetak i trijumf Gologa i Dječaka u *Divoti prašine* možemo shvatiti samo kao krajnji položaj zanjihanog klatna na jednoj strani — čas prije nego što se ponovo sruši u neku drugačiju — drugim povijesnim trenutkom osviještenu — modifikaciju Ništavila ili Tvari, da bi se uspelo ponovno do jedne drugačije modifikacije prave egzistencije i humanuma.

Po svemu sudeći baš ta zanjihanost klatna — koje je u isti mah i Stanje i Predmet — čini književnost književnošću tj. apsolutizira je do onoga što nazivamo umjetnički vrijednim djelom. A *Divota prašine* primjerno je djelo takvog karaktera.

RODOSLOVLJE POEZIJE SLAVKA MAĐERA

(U POVODU 25-GODIŠNJICE SMRTI)

Đuro Šnajder

Živjeti u malome gradu (govorim o Vinkovcima) — isto toliko gradu, koliko i selu, pomalo ukletom, prašnjavom; slušati u rana jutra još u slatkom dječačkom snu, kako seljačke zaprege kloparaju kaldrmom, a za ljetnih sutona čitav su grad, unaokolo, obavijali pozlaćeni, jedva vidljivi oblaci prašine; kretati se onim jadnim ulicama od kolodvora do groblja (a u ovom gradiću postoji pet groblja) i razmišljati o ljepoti, tražiti i otkrivati njene bljeskove i ondje gdje ih nema — sudbina je provincijskog gimnazijalca — prilično žalosna. Jedini izlaz kao da je bio Slavku Mađeru (i mnogim mladićima) pisanje pjesama. Bio je to bijeg, spas iz te močvare, provincijalne pustoši. Razbijati tu pustoš, tu učmalost stihova, ludovati kao što mogu samo mladi ljudi ludovati, padati u trans, u ekstaze i gubiti se u povorkama riječi kao jedinim svijetlim zvijezdama u toj provincijalnoj tmini kao da je jedino imalo nekakva dubljeg smisla. Nije se pisalo da bi se objavljivalo, pisanje je bilo jedini mogući način življenja. Živjeti u takvom gradu i biti ograničen na Gradsku knjižnicu, koja je u ono predratno i ratno vrijeme čitava stala u jedan poveći ormar, i uz to još biti samo orijentiran na Gimnazijsku knjižnicu i Željezničarsku čitaonicu — zaista nije mnogo. Lirika Slavka Mađera nastajala je između godine 1937. i 1946., dakle u godinama kada se više nije samo osluškivalo brušenje »golih i oštrih noževa«, već kada su ti noževi biti tu negdje oko nas, i posve blizu nas — u pomahnitaloj i suludoj Evropi koja se već — tko zna po koji put — ostrvila. Međutim, sva ta protuljudska gibanja, to mahnito, barbarsko, ratno stanje nije ostavilo direktnog traga u motivima Mađerove lirike.

Ovaj mladić, pun proturječnosti, kao uostalom i svaki osjetljivi mladić, razdrt knjiškim iskustvima, nemiran, nepomirljiv, melanholični sijač »buna i bujica«, odmetnički nepopustljiv, trpak, otkrivao je mrestilišta svojih inspiracija koje su vidljivo i jasno govorile da je ovaj lirski subjekt pomalo sklon predimenzioniranju »slučaja« vlastite sudbine. Kako ovaj »slučaj« nije bio samo Slavkov, njegov lirski govor ima i šire značenje.

Henri Bergson je naravno u ono vrijeme bio aktualan kao i gomila one marksističke literature koja je pripremala revoluciju (legalne i polulegalne) i Krležini časopisi i »Izraz« i sarajevska »Snaga« i beogradski »NIN«. S jedne strane: Marks, Feuerbach, Thalhaimer, Buharin, Segal, Černiševski, s druge famozni Spengler, Nietzsche, neki tekstovi Schopenhauera, a negdje između njih Valéry i njegov san o apsolutnoj poeziji, beogradski nadrealisti, Krležin »Predgovor podravskim motivima Krste Hegedušića«. Pročitao je Slavko (bez sistema) Dostojevskog, Tolstoja, Babelja, Arcibaševa, Maupassanta, Gidea, a do suza ga je uzbudila Gorkijeva »Mati«. Pročitao je također i gomilu one socijalne i pseudosocijalne literature (Fink, Noth, Frank itd.), kao i reportažne studije Ilje Erenburga, Ernsta Tollera i dr., ali su mu »Preobraženja« A. B. Šimića, Tadijanović, Ujević i Krleža ostali putokazi, nedostiživi uzori, do kraja kratka života. No sa sigurnošću mogu da tvrdim da su »Eseji« M. Krleže, »Pečat«, »Danas«, Tadijanovićeva lirika iz tridesetih godina, kao i Nazorovi prepjevi iz talijanske lirike (naročito D'Annunzijeva »Kiša u boriku«), a povrh svega Krležin roman »Povratak Filipa Latinovicza« bili kakve-takve odrednice osjećanja svijeta i Mađerove — rekao bih — u isto vrijeme i pozlaćene i surove pobune protiv tog istog svijeta.

Ovaj mladić, duge valovite kose, mukla glasa, očiju tamnih s oštrim sjajem u dnu zjenica, samotnik i pomalo čudak, za one koji ga nisu poznavali, zatvoren, povučen i nikada brbljav, uspio je da se oslobodi — koliko mu je to bilo moguće u njegovim godinama — utjecaja i da nošen vlastitim porivima izrekne nekoliko stotina stihova ostavljajući tako u našoj suvremenoj lirici zamjetljiv trag.

Četvrt stoljeća je prošlo od smrti ovog lirika, a njegovi stihovi još uvijek svjetlucaju u tami i dosadi naše svakidašnjosti kao fiksacije čvrste, prilično solidne, iako njihov autor nije znao što jest, a što nije poezija. Njegovi stihovi napisani su u groznici isto toliko svetoj, koliko i moćnoj, u trenucima izuzetnim kada se rađaju »pjesničke spoznaje«, nepredvidljivo, bez računa i kaćiperstva, bez pomodnog, papagajskog parafraziranja već doživljenih fraza, slučaj koji je toliko prisutan u našoj suvremenoj poeziji, često dosadnoj, bez dublje podloge u subjektu, više odraz želje za sticanjem prevlasti nad svojim bližnjima, nego nepatvoreni autentični lirski govor. Brbljanje u prazno, »filozofiranje« bez temelja, bez poetskog nerva, bez talenta.

Slavko Mađer je gorio. I izgorio. Kao da je morao izgorjeti i kao da se, vrag zna po koji put, ponovila ona Matoševa misao da smrt ima više ukusa nego hrvatsko općinstvo. Mađeru je pisanje bilo sveto, najvažniji čin, on nije mislio na slavu, na priznanja (za života objavio je samo jednu pjesmu), pisao je — kako sam već istakao — jer mu je to bio jedini mogući način da preživi, da svlada otrovne nakupine vremena, da probije mjehur dosadne (ali ipak neobično drage) provincije, da poleti u susret suncu.

Ako bismo zaželjeli da u ovoj lirici napipamo krvavo, uznemireno bilo onog vremena u preciznim slikama, u stavovima, u direktnom obračunavanju, kao što je to npr. moguće u lirici Drage Ivaniševića u pjesmi »Bez naslova«:

»... Krv mahnita ulicama
Krv zaboravlja na žrtve,
Krv ne poštuje ni mrtve,
Krv zaklanu ubicama.

Krv u krvi sebe mije,
Krv se ludo krvi smije,
Krv za krvlju suze lije.«,

onda se moramo zadovoljiti s »općom pobunom«, odmetništvom kao lirskim govorom velikog intenziteta, da ne kažem »iskrenošću«, koja u pjesništvu i u estetskoj terminologiji nema značenja.

Dinamičnost i pokret karakteristični su za Mađerovu liriku, motivi (kao građa) nisu toliko bitni, isto tako sekundarna je ona isprepletenost utjecaja A. B. Šimića, Tadijanovića i tu i tamo Ujevića. Jer na kraju krajeva nekakve apsolutne originalnosti nema i ne može biti. Da bi se nekamo stiglo, mora se odnekle i poći! Mađer, kao i svaki pjesnik, izuzimao je riječi iz uobičajenog niza asocijacija, i tako stvarajući originalne slike predavao se nostalgiji za prvim otkrićima svijeta oko sebe. A ovo prvotno otkrivanje svijeta oko sebe, ove slatkaste zamke djetinjstva što u čovjeku žive, uvijek spremne, da ga povuku u svoj zagrljaj (djed kao centralni motivacijski orijentir) nije surogat, ni jeka Tadijanovićevih »Dana djetinjstva«, već autentičan lirski govor koji će još dugo imati svoje čitaoce.

»Djede,
idućeg ljeta
kad kose tvoje još više posijede
i ruka otvrdne kao kora
doći ću
da zajedno bacimo mreže.
Bit će noć.
Kroz mrak će ciganska kola putovati.
I mjesec pun.
Kljun
tvoje barke parat će Savu. Zvijezde će mirovati.
Djede,
onda će i mreže tvoje biti srebrne
i ruka mlada.
I zaboravit ćeš da si siromah,
da imaš kuću od ćerpića, staje bez konja i krava,
vinograd bez grožđa
i na kraju sela devet jutara bara.

(U ljetne večeri postaju mreže moga djeda srebrne)

Poanta ove pjesme, kada i ne bi bila istinita (jer je tako bilo zaista ... i u životu), mogla bi se smatrati obolom ondašnjoj takozvanoj socijalnoj poeziji, no ona ovako ukomponirana govori i o uvriježenosti subjekta zbog postojanja siromaštva uopće. A da bi ga se izbjeglo, Mađer ne izmišlja nikakav »revolucionarni recept«, već barama i bijedi suprotstavlja ljepotu zvjezdane noći, obasjanu punom mjesečinom, dok čergari odlaze nekamo na svoje pute, tajanstveni i nepoznati. Ova pjesma je kao pismo, neposredno i toplo, pismo pisano toliko jednostavno, da bi ga i naslovnik razumio. Bez prenemaganja, patetično, koliko je to dopustivo, svijet riječi koje teku i prelamaju se po vlastitim zakonima. Izraz subjekta nezadovoljnog ali koji teži za srećom, za smirenjem i kojemu je ovo poigravanje stihovima jedini spas. Taj djed, to lice, taj poganski slavonsko-srijemski Pan preobražava se u pjesmi »Tuga djeda« u običnog, pauperiziranog seljaka. U ovim stihovima, on nije »lovac mirisa«, pa su te dvije strofe samo konstatacija stanja na liniji ondašnje naše socijalne poezije.

»Nekad je i moj djed plužio polja
s dva para konja
i gledao najljepšu između četiri svoje kćeri
Luciju
kako žito u snopove veže
i njene crne kose posute po klasju.

A sada još ima samo ručicu od pluga
ralo je prodao Schmitu u staro gvožđe
i tugu jaču od svih tuga:
u svijet je odveo Luciju jedan stranac
a susjedov sin ore njegova polja.«

(Tuga djeda)

I dok se Tadijanoviću njegovi najbliži u Rastušju »muče kao stoka«, Mađer je impresionistički idiličan: samo žuto žito i crne kose posute po klasju (kao na slikama J. F. Milleta u njegovoj prvoj fazi).

Mirisi i slike iz djetinjstva prelamaju se u stihovima Mađerovim do napetih volumena, prisutna je u njima i neka posebna vrst pjesnikova ekstatičnog panteizma, i u tim njegovim ponoćnim pjesmama, dok on (i opet djed) »pogureni, plavi od noći i svijetli od mjesečine« kreću prema rijeci »kao sveci i ciglari« da izvlače »zlatne mirisne šarane« otvaraju se prostori, buja i raste predjutarje zajedno s kruhom u seljačkim pećima; sve je u pokretu — doduše blagom i jedva čujnom, zvukovi su zamrli pa bismo gotovo sve pjesme s motivom djeda mogli nazvati i pjesmama grobne tišine. A onda odnekud bane pred nas »Lovac mirisa« jedna od najuspjelijih Mađerovih lirskih fiksacija: s jedne strane čovjek, mag, čarobnjak iz daljine, s druge divlji, neprohodni kraj i radost da se nešto otelo prirodi, divljini, nešto što raduje i uzvisuje čovjeka.

»Uđe, a ja ga ne prepoznajem.
U suton, kad je zrak tvornica plavila.
Samo osjećam da je djedova ruka bila
u krađi divljim i neprohodnim krajem.

Stane nasred sobe s par ubijenih gusaka,
krvavih prsa, prebačenih preko ramena,
a kaput mu se ljeska
od zlatnih šaranovih ljusaka.

Zelen od bara i trske, taman i šuman od šuma,
s džepovima žutog lišća, mirisan od dubinskih mreža,
pijaniji od sumraka i boja nego od vina,
radost mu je od sunca, od osi teža.

U kosama mu se još nije utišao vjetar,
rasplesan u krošnjama voćnjaka na drugoj obali
gdje su prvi mraci sunce netom zaklali.
Svlači se: kaput i košulja zamirisahu.

To mag, čarobnjak iz daljina, iz dubina
u kaputima pokrada mirise,
od ljudi, od vjetra
i unosi ih u moju sobu.

(Lovac mirisa)

Mađer nije volio jarka osvjetljenja. Većina njegovih strofa odmata se u tami ili u polusvjetlu, pa u tim njegovim slikama boje često nisu bitne, iako je pjesnik podosta na njima inzistirao. Mađer je, naime, izrazito olfativan tip, kao što su to u našoj prozi samo još dva Novaka: Novak Simić i Slobodan Novak.

Postoji u Mađerovoj lirici i faza (vjerojatno prva), koju prezentiraju pjesme »Tugo«, »Osjećanje jedno sa zemljom«, »Jesenje vode teku u nepovrat«. O ovim pjesmama moglo bi se konstatirati da se zbivaju strogo u koordinatama naše lirike između dva rata, i one po svom savladavanju lirske materije ne znače mnogo. Doimaju se prije kao lirske vježbe, lice subjekta-pjesnika ne razlikuje se mnogo od onih naših poeta, koji su od Kranjčevića naovamo, stihovali svoja raspoloženja klanjajući se sentimentalno i »balavo« (kako bi rekao Vlado Gotovac) vlastitom udesu, kao središnjem zbivanju u granicama svog ovozemaljskog bitisanja. Tu je grožđe — i jesen i jesenje žute vode i šume, a ono jedino, gdje na površinu ispod tih klišeja izbija S. Mađer su stihovi:

»Djevojke se više ne skidaju gole
po poljima
i ne pjeva rumeni pšenični vlat«

Ovaj mladić bio je opsjednut ženom i njegova pjesma »Male gimnazijalke izlaze iz škole« nije samo rezultat grozničavih pubescentnih stanja, već i pokušaj da se zaustavi jedan trenutak radosti u životu, da se uzroci te sreće zabilježe u ovoj više lirskoj »priči« nego pjesmi.

»Znam ih. To su one. Male gimnazijalke. Djevojčice
sa plavim francuskim kapama. Koliko su me puta
znale razveseliti, raspjevati
mene najvećeg sanjara i najvećeg pesimistu
te male djevojčice ti proljetni smjehovi.

Za njih sam češljao i puštao dugu kosu
zbog njih sam lutao danju i noću
mislio na šume na igre i bistre potoke
pjevao pjesme i volio samoću.

Čekao sam ih svako podne, kad izlaze iz škole,
Uzbuđen poplavljen od ushita,
gledao sam ih dok me oči ne zabole.

Sjede u klupama. Slušaju kako satovi tuku
na zglavcima. Nemirne, ustreptale kao listovi topole.
Prozori odvode njihove oči. Ti stakleni Kolumbi.
Crveni se crkveni toranj od sunca koje nestašno
pleše po vrhovima krošanja parka.

One sanjare. Nozdrve žeđaju za zrakom.
Tako su tihe i mirne da čuju mahanje krila.
Osjećaju slobodu ptica. Nebo je puno lastavica.
Crnih, zračnih lađara . . .«

(Male gimnazijalke izlaze iz škole)

Barijere izraza iz prve faze ovdje su probijene, ovo više nije pejzažističko-intimističko poigravanje stihom, ovo je u stvari početak rađanja novih snaga i tu je, u nekim strofama, možda, Slavko, najviše svoj.

Čini mi se da se na ove »Male gimnazijalke« nastavlja onaj niz pjesama o vjetrovima, konjima, šumama i divljini koje su pisane novim metrom, i ritmom brza zadahtana govora pa se ove pjesme ne »raspadaju« na pojedinačne stihove, doimaju se kao da su sapete u okvire jednog jedinog stiha i da su same jedan jedini stih. Stihovi teku u istoj matici, u jednakoj »temperaturi« od uvoda do kraja, a pogansko, iskonsko osjećanje svijeta znači u njima samo jedno: pobunu protiv »mrtvačkih arija vremena« (kako bi rekao Šime Vučetić), revolt protiv »ubilačkog zveketa što dopire preko razlivenih voda u maglama« (kao što je pisao Dragutin Tadijanović godine 1935):

»Ukrast ću sve konje iz grada
i vratit ću se livadama . . .

. . . Jahat ću na golom vratu konja
obuzet šumama grivama podivljao od njiska
u divljem trku preko polja
Jahat ću brzacima maticama rijeka
Kroz šume zelenog snopovlja.

Bit ću vjetar u vjetru
(krikovi će se moji pobratimiti s njim)
i postat ću u divljini divljim.«

Jer, i Slavko Mađer imao je prilike doživjeti knjige na lomači ispred svoje Gimnazije, slušati zloguke govore (1941), pozive na masovan pokolj. I Slavko Mađer, kao maturant, znao je da je u gradu mnoge progutala noć, »crna evropska noć«, i što je drugo preostalo ovom mladiću (već sa TBC u teškom zagrljaju), prepuštenom samom sebi, kao što su to bili toliki mladići te i tih godina u tom malom mjestu, dok su se vojske vukle po ulicama i carevale (i njemačke i talijanske i mađarske), brujali tenkovi, odjekivale trube »radne službe« i kada se nije znalo što nosi dan, a što nosi noć — već da zaurla u tu noć bezumlja i našeg domaćeg prokletstva svoje uzvišene tirade, da odredi negdje izvan svega toga nekakvu svoju Arkadiju stihovima bombastičnim, praskavim ali ne i isforsiranim. Ove njegove toliko raspojasane, »divlje« asocijacije nisu izraz zakašnjelog »priprostog romantika«, prije vikanje u tminu, što ga je opkoljavala, u mrtvačke arije vremena. Temelji ovih pjesama zacijelo su podjednako u osobnom iskustvu i stvarnosti. I ta želja da se prestane živjeti normalnim, »pitomim« životom nemoćnika, želja da se postane divlji mladić u divljem trku preko divljih livada, da se pobratimi s vjetrom prisutna je u pjesmi »U prsa vjetre«, malo nejasnoj i surovoj, a kojoj imperativi daju glavni ton.

»U prsa vjetre rode nahrupi
rastjeraj krvotok vjetre rastrgaj
košulju pocijepaj maramu vruću krvavu
zamrsi kose ošini usnu bradavku usnu zagrizi
završti zahihoći zasmij krošnje razvijorene
odsegni podzemne bunare dozovi ehove

uzvike usklike kliktaje
a za ponovne smjehove
zaplesat ću nad mrtvim djetinjstvom
za oko što gleda bajku pogleda
razbit ću lice dogleda kad imam oko

oko sa tisuću plavih nedogleda . . . «

U napisu s podnaslovom »Mladost«, objavljenom godinu dana prije smrti, čini mi se u »Glasu Slavonije«, gdje je radio kao novinar, Slavko je, između ostalog, napisao:

»Mladost i revolucija.

Revolucija prema sebi i prema ljudima i svijetu na svim meridijanima i paralelama.«

Zaista, moglo bi se i zaključiti: jedna od osobina ove poezije, njena intelektualna konstrukcija, stav i jedan od izvora inspiracije jest snažna potreba da se obračuna i sa samim sobom i sa društvom, intenzivna želja da se preobrazi sebe i druge i to je još jedan razlog više da se povjeruje u trajnost ove lirike, iako je sirova i možda pretjerano surova u dobrom svom dijelu. No ne bi trebalo zaboraviti da je pisana bez »znanja« o poeziji i bez većeg iskustva, manje-više golim talentom, bez prenemaganja i poze i tada kada je patetična, simpatična i tada kada utjecaji nisu do kraja asimilirani (»Voćnjak«), sugestivna i tada kada djeluje disharmonično.

Prije dvadeset i pet godina, u rujnu, u novomarofskom Sanatoriju Slavka Mađera zagušila je krv, kao i tolike mladiće koji su umrli iste godine, možda nešto ranije, a možda i kasnije u Vinkovcima. Vratili su se iz rata, iz vojski, živi, ali načeti bolešću, a spasa bilo nije . . . Svi su vjerovali da će pobijediti smrt u sebi. I Slavko. Do posljednjeg trenutka je vjerovao. Danas njegove kosti miruju na groblju u srijemskom selu Hrtkovcima, u selu njegova djeda, pored djeda, a mati Lucija (veže još samo snoplje u Slavkovoj pjesmi, a još i danas nosi crninu) i nije bilo tako davno kako je rekla drhtavim glasom: »Nikad neću prežaliti Slavka«. Ni mi ga nećemo prežaliti, ni njegov brat Miroslav, koji je o smrti Slavkovoj napisao nekoliko pjesama. Možda je najuspjelija »Jesen moje matere« s kojom bi se mogla završiti ova mala rasprava o Mađerovoj lirici koja traje i koja će još dugo ostati pobjednicom smrti:

»Mračno u tuzi dana
crni se tvoja marama.

O ti si opet plakala
Ne plači . . .

. . . Zašto smo među ovim stvarima
sami tako tihi?

Ja mislim kako je on bio mlad
A ti kako neće više ustati.

MITOLOGIJA POD PLAŠTEM NAUKE

Danilo M. Radojević

Nedavno je objavljena jedna radnja o Jovanu Cvijiću, u kojoj se ne prilazi analitički njegovom djelu, pa se ne pokazuje prava mjera naučnog doprinosa Cvijićeva, već se govori uopšteno i ne dokumentovano: izvršio je klasifikaciju »psiholoških tipova«, svoja proučavanja zasnivao je na »konkretnim činjenicama, tako da njegova sociološka proučavanja balkanskog društva (!) nijesu apstraktna već konkretna«, utvrdio je »šta su sve primili balkanski narodi od tursko-istočnjačkih uticaja«, itd.[1]

Nužno je pogledati koliko vrijedi ovakav pristup građanskoj nauci.

Kulminacija »naučne« konstrukcije u Cvijićevu djelu predstavlja »dinarski tip«, koji obuhvata narode na prostoru od izvora Save do uvora Timoka, i južno do uvora Drima; pošto bi stvarna analiza fakata — neminovno dovela do suprotnih rezultata, za konstruisanje »dinarskog tipa« potrebno je bilo zanemarivanje pravog karaktera činjenica, apodiktičnost i opštost zaključaka, što je karakteristično za sanovnike i horoskope: »Dinarski čovjek ne vjeruje da ima teškoća koje ne bi mogao savladati. Njegova je vjera nepomućena, pouzdanje bezgranično«, »dinarski su ljudi isto tako odani precima: *nigdje toliko* ne znaju za svoje pretke«, njegove osobine »nijesu načete stranim uticajima i novim kulturama«, »istoriska tuga (se) zapaža *samo* kod dinarskih ljudi«[2] (podv. D. R.), i tako dalje!

Valjanost ovih zaključaka, njihovu neprimjenljivost ni na jedan jugoslavenski narod pojedinačno, a u globalu pogotovo — nije teško uočiti. Jovan Cvijić je prvu verziju te knjige reprezentirao francuskoj publici (1918), da bi pred velikim silama »naučno« »opravdao« zahtjeve srpske buržoazije za jugoslavenskim zemljama. Zato on i naglašava, da »svi dinarski Srbi, od onih u sjevernoj Hrvatskoj, na granici Kranjske, pa do skadarskih Srba« (!) — imaju istovjetnu svijest o svojoj prošlosti[3]. Cvijić, međutim, ide dalje, »dinarski tip« dijeli na »varijetete«, pa kaže »Sjevernom varijetetu pripada Srbija (. . .). Sjeverni varijetet je *najbolji* predstavnik svih dinarskih psihičkih osobina, a u južnom vari-

[1] Svetozar Ćulibrk, *Cvijićeva sociološka proučavanja Balkana*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu. Jan.—feb., 1970, 121—34.
[2] Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, Beograd, 1966, 202, 362.
[3] Cit. o., 368.

jetetu su one neravnomjerno razvijene: *jedne pojačane do maksimuma, a druge oslabile ili preinačene«*[4]. Na temelju ove pojednostavnjene karakterologije i danas se čuje mišljenje, da »kod Crnogoraca nema sredine: ili su najbolji ili najgori«, što implicira nepolifonost i duhovno siromaštvo, a s druge strane govori da neki drugi narodi mogu biti: polu ili kvarat dobri, zli, nesoji, lupeži, itd. Osim toga, iako Cvijić na str. 375. pomenute knjige govori o Crnogorcima kao »južnom varijetetu«, on ih ipak, tretira samo kao amorfna »dinarska plemena«[5], koja je podijelio na »raška« (sjeverna) i »crnogorska« (južna). Da bi bila »naučno« ubjedljiva ova slika o nerazvijenosti i amorfnosti Crnogoraca, Cvijić se zadržava na uopštenim konstatacijama, koje nijesu rezultat analize istoriske prošlosti, pravnog, etničkog i duhovnog nasljeđa, filozofskih postulata Crnogoraca, što bi poslužilo kao premise za zaključivanje o složenosti i osobenostima naravi Crnogoraca. Značajno je napomenuti, da je u sklerotiziranoj nauci česta pojava, da se prevaziđeni stavovi pojedinih naučnika uporno održavaju, jer ranije stvoreni autoritet tih naučnika — postaje čuvar i njihovih zabluda i promašaja[6]. Na temeljima takve »nauke« formira se u svijesti čitavih naroda teško iskorjenjiva pogrješna predstava o psihičkim i ljudskim osobinama nekoga drugoga naroda; težnoće se umnožavaju kada se i danas nekritično publikuju takva djela, tj. sa predgovorima i pogovorima, u kojima se samo deklarativno veliča naučni doprinos njihovih autora, i uopšteno govori o »kapitalnom značaju« tih knjiga. Tako su i prije četiri godine ponovo objavljena djela J. Cvijića, gdje on, između ostalog, slijedećim riječima prikazuje zajedničke osobine »dinarskih plemena«, tj. Crnogoraca: »Svi odrasli, bez stvarnog zanimanja, odlaze na katune (letnja sela) (!) po planinama, *gotovo jedino iz zadovoljstva i da bi proveli lijepo ljetnje vrijeme na čistom i svježem vazduhu«*, jer iz »stočarskog života proizlazi lijenost, nekretnost i želja za besposlicom«[7] (podv. D. R.). Tako Cvijićevi Crnogorci liče na blaženi, predpiramidski svijet, koji planduje, dok mu mana pada s neba, i izležava se okolo pećina.

Htijući formulirati zajednička duhovna svojstva »dinarskog tipa«, Cvijić netačno navodi i interpretira Njegoševe stihove, dava im drugi smisao: »Kada vide nepravdu 'u njima se raspale plamovi' i tada 'same bi im suze prokapale'«[8]; prvi stih kod Njegoša glasi: »raspale me užasa plamovi«[9], izgovara ga vladika Danilo, kao izraz teških sumnja, da će buknuti građanski rat, koji bi doveo do istrebljenja Crnogoraca; prema tome, stih ne znači ono što hoće da mu prida Cvijić: raspaljivanje neobuzdane ljutnje. Drugi Njegošev stih je: »Suze skaču same na očima«[10]; izgovara ga Ridžal Osman, koji oličava princip nasilja, odgovarajući Vuku Mićunoviću, a preko njega nepokorenim Crnogorcima; tako ni ovaj stih stvarno nema ništa od značenja patnje, koje hoće da mu dâ Cvijić. Pomoću okrnjaka Njegoševih stihova, njihovim nasilnim spajanjem, mijenjanjem značenja i podvrgavanjem drugoj tendenciji, on je pokušao definirati etiku konstruisanog »dinarskog tipa«, koja je van borbene Njegoševe etike, odnosno Crnogoraca: od svih glavara crnogorskih upućeno je 30. oktobra 1755. godine pismo Turcima, koje odražava tadašnju strukturu svijesti i etičku konstituciju Crnogoraca; pismo se završava monumentalnom mišlju: »A mi smo dužni za našu zemlju i za svoju vjeru i otečestvo svoju krv proliti«[11].

Tako je Cvijić pokušavao izjednačiti etiku Crnogoraca i etiku izraženu u »kosovskom mitu«, dajući suštinski drugu sliku pogleda na život Crnogoraca, čiji je najsnažniji umjetnički izraz u 19. stoljeću bio Njegoš, koji je sublimirao borbenu etiku u ličnostima: Ivana Crnojevića, Baja Pivljanina, Danila Petrovića, Vuka Mandušića, i dr. I srpski narod je praktično prevazišao duh »kosovskog mita« prvim ustankom (1804), ali politika Miloša Obrenovića i crkva nastoje da ga i dalje održavaju; otuda pokušaji nekih naučnika da dograđuju taj mit, da daju drugi smisao nekim njegovim osnovnim elementima. Vlad. Dvorniković spaja hrišćanski duh pokoravanja sudbini i patnji, što je osnovni smisao »kosovskog mita«, i etiku aktivne borbe Crnogorava koja donosi »život krvi, muku i vječite nesigurnosti« — u »kult herojske patnje«. Dvorniković taj »kult herojske patnje« dovodi u vezu sa socijalnim položajem Crnogoraca između dva rata, pokušavajući da »naučno« opravda politiku koja ih je ekonomski, kulturno itd. dokrajčivala, i da krivicu za takvo stanje prebaci na strukturu duha narodnog: »Čak i ondje, gdje bi mogao bolje da udesi prilike svoga stanovanja i ishrane, on ipak ustraje u svom starom vegetiranju (...). Ima neki 'naturalistički stoicizam' u toj upornosti«[12].

Po svojoj duhovnoj supstanciji — kako je inače poznato — takozvani »kosovski mit« (to arhaično sredstvo manipulacije nerazvijenom narodnom sviješću) predstavlja crkvenu konstrukciju, u fabuli njegovoj, spoljnjem okviru, lako se prepoznaje Novi testament: knez Lazar Hrebeljanović se iskupiteljski privolijeva »nebeskome carstvu« i tako oličava vjeru u »božiju pravdu«; pripisane su mu osobine mučenika, ugodnika, blaženog, pravednika, da je »oko slijepih, noga hromih, štaka starosti«; predstavljen je da svijesno ide u pogibiju, da bi obezbijedio božiju milost za svoj narod. U toj fabuli važnu ulogu igra »kosovska večera«, koja je pandan biblijskoj »časnoj večeri«; za trpezom Lazarevom sjedi Vuk Branković koji je obličen za izdajnika, te po moralnoj suštini odgovara Judi. Kult kneza Lazara počeo je širiti njegov sin Stevan, krajem 15. vijeka, koji ga šest puta, u sačuvanim tekstovima, naziva »svetim«. U to vrijeme nastalo je i desetak pohvala Lazaru, koje su učvršćivale mit o njemu kao spasiocu i izaslaniku kod boga: predstavljen je kao načelnik velikog sabora mučenika; Konstantin Filozof, kao dvorski pisac Lazarevog sina, kaže da je bog naredio da se Lazar i oni što su bili sa njime — uvjenčaju vijencem mučeništva. Međutim, o Milošu nema ranih izvora koji znaju za njegovo ime; ni Konstantin Filozof, taj učeni Bugarin, savremenik događaja, ne zna za Miloševo ime (»neki veoma odlični plemić«); tek od 16. vijeka taj »odlični plemić« nazvan je Kobilić i drugim prezimenima, da bi u 18. v. bio pomenut kao Obilić; korijen toga prezimena (Kobilić, Obilević, Obilić) vjerojatno se nalazi u oblicima »kopil« i »kopilj« koji su izvedeni od arapsko-turske riječi[13].

Jovan Cvijić netačno prikazuje prisustvo Obilića u svijesti i tradiciji Crnogoraca: »Svi Crnogorci stare Crne Gore smatraju Miloša Obilića kao svoga duhovnog pretka, i ne samo da misle o njemu i da mu se

[4] Cit. o., 375.
[5] Cit. o., 389—399.
[6] Ponekad se samo otkrivanjem materijalnih falsifikata mogu radikalno odstraniti zablude; poučan je primjer sudbina uspjelog falsifikata koji je bio učinio. početkom 19. stoljeća, upravnik češkog Narodnog muzeja Vaclav Hanka, da bi dokazao veću starost češke kulture od njemačke; o rukopisu Karlov-Dvur, koji je bio podešen da bude iz 9. stoljeća, napisan je ogroman broj radova, u različitim naučnim disciplinama, ali nedavnim utvrđivanjem da je rukopis falsifikat — ostaje sva ta literatura samo kao opomena na uzaludni rad, na zablude.
[7] Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, 393—94.
[8] Cit. o., 367.
[9] Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, stih 80.
[10] Cit. o., stih 1183.
[11] *Prednjegoševsko doba*, Titograd, 1963, 195.
[12] Vlad. Dvorniković, *Životna snaga jugoslovenske rase*, Misao, knj. XXXII, sv. 7—8, Beograd, 1930, 385, 386, 388.
[13] Abdulah Škaljić, *Turcizmi* u s.-h. j., Sarajevo, 1966, 415.

dive već ga i sanjaju«[14]. Ova tvrdnja, u tekstu koji pretendira na naučnost, jasno pokazuje metod rada i argumentaciju Cvijićevu; ona se ne zasniva na činjenicama i predstavlja agitacionu krilaticu, hoće da sugerira idolopoklonstvo. Lako je uočljivo da je ta tvrdnja izgrađena na Njegoševom pjesničkom djelu (»kunem vi se vjerom Obilića«, »krstu služiš, a Milošem živiš«), u kojemu je Obilić razvijen simbol herojstva, te isto onako kao Homerov Ahiles u »veliko carstvo ... nad sjenama vlada«[15]. To znači, da je Cvijić uzimao Njegoševe stihove faktografski. I kraj citiranog stava, da Crnogorci »i sanjaju« Obilića, kojim Cvijić želi sugerirati neoformljenost, spućenost i arhaične zanose, jer su drugo pjesnički simboli i jezik a drugo jezik naučnika, — opet predstavlja iz konteksta izvađene i loše prepričane Njegoševe stihove iz Gorskog vijenca: »noćas na san Obilić proleće« ...[16] Cvijić, inače, ne koristi autentično Njegoša, čak i za poznate njegove stihove, »Nada nema pravo ni u koga do u boga i u svoje ruke«[17], kaže da su iz narodne pjesme[18].

U ranijoj crnogorskoj književnosti o Milošu Obiliću imamo pomene kod Andrije Zmajevića koji je u 17. vijeku pisao, po uzoru na neku bugaršticu, kako Miloš »sabljom prosječe« sebi put, vladika Danilo Petrović, smućen »velikom nesrećom« poslije turskih osvajanja Crne Gore 1714. godine, iz Beča piše »poštovanim knezovima i starješinama crnogorskim«, pravdajući se da mu »nije bilo žao umrijeti« sa njima da su htjeli »svi skupa časno i slavno« poginuti kao Miloš Kobilić, koji »poginu sa gospodarem i sa njihovih sedam hiljada boraca«[18a], a Vasilije Petrović ga pominje kao Obilevića, prepričavajući tekst Mavra Orbinija[19]. U crnogorskim narodnim pjesmama nema Miloša Obilića. Tako njegovo ime živi u narodu tek od Njegoša, koji ga je učinio jednim od simbola junaštva. Njegoš ne uznosi srpskog kneza Lazara, u čijem je liku kroz »kosovski mit« predstavljena moć patnje i snaga trpljenja, te je kod Srba obožavan kao svetac; »kosovsku večeru« Njegoš naziva »prokletom«, kroz usta vladike Danila, a preko crnogorskog puka, u Prvom kolu istoga djela, označena je kao »bezumna skupština«[20], iako je na njoj triumfovalo Lazarevo okretanje ka bogu.

Potrebno je pomenuti i najnoviji tekst koji govori, da su Crnogorci »i u nedavnim borbama klicanjem pozivali Obilića u pomoć: Ha, poteci, Obiliću«[21]. Nije teško ustanoviti da pisac pomenute jedinice u Mi-

[14] Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, 368.
[15] Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, stih 1011.
[16] Cit. o., stih 2383.
[17] Cit. o., stih 133—4.
[18] Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, 369.
[18a] Dr Jevto M. Milović, Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685—1762), Cetinje 1956, str. 389.
[19] Vasilije Petrović, *Istorija o Černoj Gori*, Moskva, 1754, 21—25.
U Prednjegoševskom dobu (antologija), Titograd, 1963, pogrješno je prevedeno *Obilević* na »Obilić«.
[20] Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, stih 246.
[21] *Srpski mitološki rječnik*, izd. NOLIT, Beograd, 1970, 203. Ovaj rječnik svojim naslovom, a i nekim dijelovima teksta, proglašava crnogorske običaje i vjerovanja »srpskim« iako autori u predgovoru objašnjavaju da su obuhvatili mitologiju Crnogoraca i Srba. Potrebno je istaći da nijesu valjani naučni razlozi za to »spajanje« crnogorske i srpske mitologije, iako ona »predstavlja jednu preživjelu, arhaičnu ideologiju«; mitologija čini veliki dio istorije duhovne kulture svakoga naroda, odražava njegove doticaje sa drugim kulturama, uticaje tla, povijesti, psihičku konstituciju, i dr. Stvarna analiza svega toga ne može se izvesti kada se pomiješaju mitologije dva ili više naroda. Tako, moglo bi se doći do značajnih zaključaka za crnogorsku kulturnu povijest kada bi se izvršila analiza specifičnih vjerovanja i običaja: vjerovanja u zduhače i vjedogonje koja su razvijena u Crnoj Gori »ali i tamo gdje ima u većoj masi« doseljenih Crnogoraca, vjerovanja koja se odnose na cara Duklijana, boga izvora Binda, kneza Vladimira, Ivana Crnojevića, o pretvaranju vampira u vuka, običaja slave o izdigu, ženskih badnjaka, crnogorskog bratimljenja, toponima (Dajbabe, itd.), imena (Perun, Mitra, itd.), i tako dalje, dakle, vjerovanja, običaja i pamćenja koja se od balkanskih Slavena javljaju samo kod Crnogoraca. Sve to potrebno je podvrgnuti višestrukom naučnom prosuđivanju, da bi se saznali doticaji Crnogoraca sa drugim narodima, njihovo porijeklo i migracije, što nije moguće kada se ta materija ne tre-

tološkom rečniku (P. Ž. Petrović), kao što i neki drugi etnolozi imaju »naviku« da sve podređuju mistici, kultovima, — bukvalno poima to simbolično izražavanje Crnogoraca, koji tako halaču u boju i podstiču na agon one okolo sebe, što ima izvorno značenje: ko je vitez, ili junak, neka poteče u boj; tj. ne znači da Crnogorci pozivaju »u pomoć« Obilića! Inače, na taj način P. Ž. Petrović prikazuje Crnogorce da vjeruju u Miloša Obilića kao u sveca pa da zazivaju njegovu svetačku moć, što ne odgovara istoriskoj istini.[22]

Cvijić često uopštava i donosi dalekosežne zaključke na temelju nekoga sitnoga detalja ili, čak, izjave jedne ličnosti: tako, za Bugare izričito kaže da su nejunačan narod, da ne razumiju Crnogorce i njihovo shvatanje svijeta, na osnovu toga što mu je jedan Bugarin, koji je prošao kroz Crnu Goru, nepovoljno pričao o Cnogorcima[23]. Da bi bolje istakao superiornost »dinarskog tipa« nad Bugarima, Cvijić veli: »... dinarski su ljudi isto tako odani precima: nigdje toliko ne znaju za svoje pretke (...), nigdje ih toliko ne vole, ne poštuju i ne misle o njima«, »više no kod ostalih Južnih Slovena ovdje su očuvana stara prezimena, pa čak i nadimci kroz pokoljenja, kadšto kroz vijekove (...). Naprotiv, Bugari ne pamte svoje pretke(...), prezivaju se samo po ocu«[24]. Međutim, poznato je da i kod Srba, sve do početka prošlog stoljeća, nije bilo stalnih prezimena, pa ni pamćenja svojih predaka, kako kaže Cvijić. Te činjenice, pored mnoštva drugih izvora, nedvosmisleno potvrđuje Vuk Karadžić: »U Crnoj Gori i Hercegovini narod naš ima svoja prezimena kojima se porodice pozivaju od koljena na koljeno kao i u ostaloj Evropi; *u Srbiji pak toga običaja do našega vremena nije bilo* (podv. D. R.), nego se svaki pozivao po svome ocu (...). Tako i kad su se koji iz Hercegovine ili iz Crne Gore naselili u Srbiji, oni su počevši se zvati po ovome donjozemskom običaju prezimena svoja malo po malo poizostavljali, gdjekoji i pozaboravljali, a gdjekojima ako se i spominjalo staro prezime najviše su ih kao poruge radi njime nazivali (...). Sada se tek od godine 1804. počelo i u Srbiji, osobito kod znatnijih ljudi, da se ne pišu po očevom krštenom imenu (...). I u carstvu Austrijskome, današnjemu vojvodstvu, naši su se ljudi do skora zvali i pisali po očevome ili po majčinome krštenome imenu kao i u Srbiji, dotle im zemaljske starješine, osobito vidjeći da u jednoj kući i u jednoj porodici ima po nekoliko različitijeh prezimena, nijesu to zabranile.«[25] Čak ni osnivači dvije srpske dinastije, Karađorđe i Miloš, nijesu imali prezi-

tira u svijetlu povijesti crnogorskog naroda. Budući istraživači moraće ponovo razdvajati vještački spojeno. Posebno je potrebno naglasiti nedosljednost pri tretiranju crnogorskog tla u ovome rječniku, jer pri ubiciranju pojedinih vjerovanja stoji: »U Crnoj Gori i Paštrovićima«, ili: u Crnoj Gori, pa u Kučima, Vasojevićima itd. Ovi podaci govore o mehaničkom pristupu davno prikupljenoj etnografskoj građi. Crna Gora, kao i ostale države, ima bogatu istorijsku toponimiku koju je nužno upotrebljavati samo uz sadašnje važeće nazive; znači, danas nije moguće, bez konteksta, upotrebljavati toponime koji su se nekada odnosili na dijelove ili čitavu Crnu Goru: Prevalitana, Pomorje, Zeta, Hercegovina, Makedonija, Mletačka ili Austrijska Albanija, More dioklitijsko, i dr. Zaharije Orfelin u svoju kartu Balkana, 1772, unosi nazive Liburnija, Ilirik, Dardanija itd. Vuk Karadžić za Peć kaže »varošica u Turskoj«, a za Kolašin — »grad u Hercegovini« itd. Međutim, ti se izvori u nauci koriste sa potrebnim objašnjenjima. Pošto je svima poznato da su Paštrovići ili Kuči dio Crne Gore, nemoguće ih je upotrebljavati naporedo sa imenom Crna Gora. Sve ove primjedbe mogu se odnositi i na knjigu Špira Kulišića, Iz stare srpske religije, izd. SKZ, Beograd, 1970.

[22] U pomenutom mitološkom rječniku netačno je prikazan i Milošev kult kod Srba: »Miloševo viteštvo i lično požrtvovanje (...) uticalo je na stvaranje kulta u narodu o njemu, pa ga je srpska crkva proglasila za sveca«; međutim, u srpskoj pravoslavnoj crkvi prisutan je, i to tek od početka 19. vijeka, samo lokalni kult Miloša Obilića (žitije Miloševo koje je nastalo u Vrdniku, 1722, nije dobilo opšti karakter): prvi njegov portret izrađen je 1803, u Hilandaru, a docnije su nastala samo još četiri, u nekim makedonskim i srpskim seoskim crkvama. Istoriski je potpuno opravdano što Srbi nijesu mogli pod Turcima slaviti navodnog Muratovog ubicu, Miloša Obilića.
[23] Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, 531.
[24] Cit. o., 367—68.
[25] Vuk Karadžić, *Rječnik*, čet. izd., Beograd, 1935, 588—589.

mena: Karađorđe, sin Petra, prezivao se po ocu Petrović, a Miloš, sin Teodora (otuda se ponekad prezivao Teodorović) Mihailova, uzeo je prezime Obrenović po imenu (Obren) prvoga muža svoje majke Višnje.

Ovaj Karadžićev tekst je neobično važno svjedočanstvo za višestruka proučavanja. Crnogorski narod, organiziran u specifičnim slobodnim plemenima, ostvarivao je visoki stepen svojevrsne demokratske državnosti. Zajedničkom borbom i mišlju crnogorski narod je očuvao slobode svakoga pojedinca (naravno, ta sloboda je bila u granicama zakona i etičkih norma koje je kodificiralo samo to društvo); otuda su održana i prezimena crnogorskih familija. Nositi određeno prezime, uvijek je imalo i etičku vrijednost, razvijalo je takmičarski duh u odnosu na nosioce drugog prezimena, tj. prezime je obavezivalo svakoga pojedinca na moralno vladanje, na ljuckoću. Prezime je, dakle, imalo veoma značajnu funkciju u razvijanju i održavanju norma crnogorske etike. Crnogorski narod povezivalo je kroz dugu povijest, pored zajedničkih otpora neprijateljima, više bitnih faktora, umjetničko stvaralaštvo, neobično izražajni i metaforični crnogorski jezik, vjerovanja, tradicija, običaji, kultura življenja (Crnogorci koji su živjeli pod mletačkom vlašću, u primorskom pojasu, bili su spona sa mediteranskim kulturama); u te faktore sigurno spadaju i očuvana tradicionalna prezimena. Iz Karadžićevog teksta vidimo kako su druge sredine vršile pritisak na preseljene Crnogorce, da odstupaju i od svojih prezimena, što govori o tokovima gubljenja svijesti o sebi kod raseljenog življa, razbijenog i izdvojenog iz matice.

Navedeni Cvijićev zaključak, da su kod pripadnika »dinarskog tipa« »očuvana stara prezimena«, samo je, dakle, djelomično tačan, jer nije izveden na temelju stvarnog proučavanja istorije pojedinih balkanskih Slavena, nego je rezultat prijenosa na ostale narode — tradicije ili osobina koje su karakteristične za neke od njih. Dominantna tendencija u ovoj Cvijićevoj viziji Balkana, jeste gradiranje Južnih Slavena po »rasnim« osobinama, da bi se obezbijedila supremacija jednoga nad ostalijem. Kao što Cvijić ističe »sjeverni varijetet«, kojemu »pripada Srbija« da je »*najbolji* predstavnik svih psihičkih osobina« (podv. D. R.) u odnosu na ostale narode koje je uključio u »dinarski tip«, — tako on »dinarski tip«, u cjelini, suprotstavlja Bugarima (Cvijić ovdje pominje direktno Bugare, iako ih je podijelio na »istočno balkanski« i djelimično »centralni tip«): »Kolika je ta dinarska darovitost vidi se u poređenju sa Bugarima, koji nijesu dali onakve darovite ličnosti.«[26]

Ova je teza slična stavu nekih njemačkih autora, da su Arijevci »na višem stepenu od Semita, dok su Germani, među Arijevcima, na najvišem« stepenu socijalnih, kulturnih i drugih vrijednosti. Treba naglasiti da Jovan Cvijić ne ostaje sâm; i mnogi drugi naučnici su prilazili sa istom tendencijom i pravili varijacije o tim neobično važnim i polifonim problemima; njihovi tekstovi imaju vrijednost kao svjedočanstvo o jednom stanju duhova, podređenim drznovitoj političkoj koncepciji koja neminovno sužava logički prostor, smanjuje mogućnost sistematiziranja građe, raznovrsne po značaju, vjerodostojnosti i naučnoj upotrebljivosti. Kao posljedica sunovraćenog metoda zaključivanja, da se »opšteusvojenom« zaključku podređuje tretirana materija, javlja se kod tih autora patetičan stil i pometnja u terminologiji; to je posljedica i upinjanja da se dâ »originalna« verbalna definicija pojava, bez zalaženja u njihovu suštinu. Tako dr Branimir Maleš posebno ističe »dinarsku grupu rasa«, što je identično sa Cvijićevim »varijetetima« »dinarskog tipa«; on isto kaže da »dinarska grupa rasa« »dostiže do maksimalnih vrijednosti«, čiji je najbolji predstavnik Rastko (Sava) Nemanjin.[27]

Pošto Ćulibrk ne pokazuje naučnu osnovanost Cvijićevih stavova o »psihičkim tipovima«, i dr., njegov panegirik nije oportun, negira ga sâm Cvijić, koji je, van zemljopisa, pisao najčešće agitaciono-politički tendenciozno: »Bosna i Hercegovina (su) oblasti čisto srpske rase«,[28] »U balkanskim zemljama Turci nijesu ostavili nijednu značajnu tvorevinu, nikakvog značajnijeg materijalnog traga svoje kulture«,[29] i tako dalje. Skretanje pažnje na Ćulibrkov članak potrebno je u toliko što on previđa, kao i drugi što pišu o Cvijiću, razvoj nauka i novu opštedruštvenu i psihološku konstelaciju na Balkanu, koja negira i mentalitet cvijićevski i njegove materijalno-duhovne postulate. Deklarativno naglašavanje, da je njegovo djelo »velika dragocjenost u riznici naše (!) nauke«, stvarno ne koristi nauci.

[26] Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, 374.

[27] Dr. Branimir Maleš, *Rasno poreklo svetoga Save*, »XX vek«, god. II, br. 1, Beograd, 1939, 44. Dr. Maleš, gubeći iz vida stvarne činjenice, u istome tekstu veli da je Rastko (Sava) Nemanjin sam sebi »gotovio hranu: pečen krompir, posan pasulj«, zaboravljajući da su grah i krtola prenijeti iz Amerike u Evropu tek u 16. vijeku.

[28] Jovan Cvijić, *Autobiografija i drugi spisi*, izd. SKZ, Beograd, 1965.

[29] Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, 413.

DVOJBE, PROTIMBE, POTVORE . . .

Nikola Crnković

Uz opću naklonost i podršku preporodu hrvatskog jezika javljaju se nedoumice, dvojbe i otpori.[1] Ima tako ljudi koji u toj poplavi novih riječi i oblika vide nekorisno uvođenje »preživjelog« jezika, sitničarsku ustrajnost na nepotrebnim razlikama, trošenje snaga na jednoj jezičnoj djelatnosti, koja nije ni bitna ni određujuća u današnjem trenutku . . . Ovakva su stajališta izraz odbojnosti nekih dobronamjernih ljudi prema novinama koje ih nukaju na napor da svladavaju nešto što na žalost nije njihov naravni izričaj i na čemu (opet nažalost) nisu odgajani. Ima i ljudi čiji ovako ili slično oblikovani prigovori nisu posljedak nerazumijevanja nego prikrivene protimbe. I s jednima i s drugima valja raspravljati s punom blagonaklonošću i trpeljivošću, ali i s dosljednošću koju nameće logika slobodnog razvoja hrvatskog jezika.

Čuvanje i razvijanje jezika jedna je od bitnih odrednica jačanja i promicanja samosvijesti svakog naroda. Cijela novija jezična tvorbenost hrvatskog jezika u takvom je zamahu da ju je teško i pratiti a kamoli sustavno osmišljavati. O tome je u »Hrvatskom tjedniku« (br. 2 od 23. travnja 1971) pisao Stjepan Babić. U pitanju je prava poplava riječi čija ponovna uvedba u govorni i pisani jezik oplemenjuje i obogaćuje njegov izričaj, glazbenost, pojmovnu različnost i smislenost.

Poticaj za pisanje ovog članka nije međutim bila težnja za prikazom stanja na »jezičnoj fronti« niti utvrđivanje odrednica jezične politike. Dosad je, naime, ostalo bez ikakva odjeka pismo Ivana Čulumovića Rolova što ga je uputio uredništvu »Novog lista« i koje je u tom listu

[1] Ovaj sam članak ponudio uredništvu »Novog lista« u Rijeci. Držao sam, naime, da će za njegovo objavljivanje pokazati toliko razumijevanja koliko je pokazalo prema pismu Ivana Čulumovića Rolova, koga sadašnji preporod hrvatskog jezika podsjeća na ustaše. Kako je primljen moj članak vidljivo je iz mog pisma što sam ga uputio 24. svibnja 1971. godine uredništvu tog lista:

»Moj članak Dvojbe, protimbe, potvore . . . *niste tiskali u revijalnom broju »Novog lista« od 22—23. svibnja o. g. iako mi je to u telefonskom razgovoru obećao pomoćnik direktora Vašeg lista Milorad Kovačević 13. svibnja i urednik kulturne rubrike Duša Pavešić 20. svibnja, kada sam predao ovaj rukopis. S obzirom na navedeno, kao i na činjenicu da mi do danas niste javili razloge takva postupka, logično je zaključiti da ste odustali od objavljivanja mog teksta.*

Molim da me pismeno obavijestite je li moj rukopis odbijen ili ne. Ukoliko to ne učinite do 29. svibnja ili ne objavite moj rukopis u revijalnom broju »Novog lista« što izlazi toga dana, prihvatit ću to kao vaše definitivno odbijanje, a time i pristanak da rukopis članka Dvojbe, protimbe, potvore *ponudim drugim nakladnicima.«*

Nakon prijema mog pisma nazvao me je jedan od urednika »Novog lista«, Vladimir Šegota, i zamolio me da razgovaramo o sadržaju i objavljivanju ovog članka. Ja sam prihvatio poziv i bilo je dogovoreno mjesto i vrijeme sastanka. Petnaest minuta prije tog vremena (26. svibnja u 10 h) jedna je službenica »Novog lista« javila da V. Šegota otkazuje sastanak sa mnom — bez ikakva obrazloženja i isprike. Držim da cijeli ovaj postupak dovoljno pokazuje koliko je suvremeni »Novi list« Supilov samo po svom naslovu i podnaslovu, a nažalost nije supilovski po svojoj usmjerenosti.

objavljeno u broju od 8—9. svibnja ove godine na str. 10. To pismo izražava stajalište o hrvatskom jeziku i njegovu najnovijem razvoju, koje je blago nazvati političkom potvorom (za one koji ne znaju što to znači — insinuacija ili objeda). Evo što reče građanin Ivan Čulumović Rolov na kraju svog pisma: »Smatram da u istjerivanju 'čistoće' hrvatskog jezika ne treba ići tako daleko, jer sam već bio svjedok jednog uvođenja 'čistog' hrvatskog jezika prije 30 godina.«

Javno napisana riječ ima svoju težinu tim više što je, ovako izrečena, ostala bez ikakve ogradbe uredništva «Novog lista«, a time i izraz jednog shvaćanja s punim pravom građanstva. Iz takva shvaćanja proizlazi da je stvar »istjerivanja« i »uvođenja čistog« hrvatskog jezika ustaška rabota — domišljaj ustaškog manijaštva. Čisti hrvatski jezik (sa ili bez navodnika kod onog *čisti*) oživljavanje je, znači, nekog tobožjeg u s t a š k o g jezika.

Čitateljstvu ne treba dokazivati da ne postoji nešto što bi se moglo nazvati »ustaškim jezikom«, isto kao što ne postoji fašistički jezik, nacistički jezik, gangsterski jezik, četnički jezik, jezik staljinskih enkavedeovaca, bjelogardijski jezik, jezik kolanizatorskih nasilnika. Ne postoji ni u jednom narodu jezik zlikovaca kao posebna podvrsta jezika tog naroda [bez obzira na jezične pojave poznate pod imenima: žargon, argot, kent, šatrovački ili slang].[2]

Činjenica je da se hrvatski jezik do 1918. razvijao slobodno i da je iz drugih jezika (i slavenskih i neslavenskih) uzimao samo onda kada nešto nije mogao riješiti vlastitom tvorbenošću. U Supilovu »Novom listu« pisalo se odnosno nastojalo pisati izvorno i čisto hrvatski, i to korijenskim pravopisom. Kako se to činilo, vidljivo je i u suvremenom »Novom listu«, u rubrici »Iz naše stare štampe«. Da li i to podsjeća građanina Čulumovića na ustaštvo?

Činjenica je da su ustaške državne i prosvjetne vlasti nastojale obnoviti jezik što ga je iz uporabe izbacio nasilnički starojugoslavenski unitarizam. U toj je obnovi bilo neskladnosti i novotarija osobito u doslovnom prijevodu nekih njemačkih složenica (krugoval) ili internacionalnih izraza (samovoz). Zahvati ustaških vlasti u jezik obavljeni s nastojanjem da temeljito izbace sve strano i uvedu samo ono što je oblikom, izričajem i rečeničkim sklopom izvorno hrvatsko, nisu učinjeni ni dovoljno znanstveno, ni stručno, ni dovoljno djelotvorno. Tako je, na primjer, u samom nazivu Pavelićeve države postojao izraz nezavisna, a izvorna hrvatska riječ je neovisna ili neodvisna. Razlog cijeloj toj zbrci jest to što s ustaškom vlašću ni u tom poslu nisu htjeli surađivati odgovarajući stručnjaci, kao što ni cjelokupni hrvatski narod nije htio surađivati sa zlikovačkom vlašću te trabantske države.

Ako su neki hrvatski književnici ipak prihvatili mogućnost izvornog izričaja i korijenskog pisanja, to nikako ne znači da su samim time bili ustaški pisci. Među takve spada i Vladimir Nazor čije su prve partizanske pjesme pisane takvim pravopisom objavljene u »Borbi« broj 37 od 8. veljače 1943. godine (Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom I, knj. 2, Beograd 1949, str. 428—430).

Političko je vodstvo Hrvatske od 1945. na ovamo, među brojnim ustupcima centralizmu i etatističkom unitarizmu, dopustilo da se nastavi politika nasilnog ujednačivanja hrvatskog jezika sa srpskim koje je

[2] Uglatim zagradama označen je u ovom članku onaj dio teksta koji sam napisao nakon telefonskog razgovora s V. Šegotom u nakani da dopunim svoj rukopis. Ovaj je tekst »Novi list« otkazom dijaloga a priori odbacio.

započelo 1918. To je zapravo značilo nastavak postupnog, ali nesmiljenog gušenja hrvatskog književnog jezika.

Nije sada bitno to, da li je i koliko je to vodstvo bilo u mogućnosti da ne dopusti ili koliko je takvo ujednačivanje i samo držalo ispravnim.[3] [Jednako tako nije bitno ni to koliko su i svi ostali »nepolitički« znanstveni i kulturno prosvjetni čimbenici Hrvatske mogli ili bili spremni takvom nasilnom ujednačivanju suprotstaviti jedinstveno i jasno određeno stajalište o hrvatskom jeziku i koliko je tadašnja naša znanstvena i kulturno umjetnička sredina imala jasnu i izgrađenu predodžbu o posebnosti i samosvojnosti hrvatskog jezika.

Danas je bitno to, da je ono što je imanetno hrvatskom puku konačno i neopozivo prihvaćeno i od njegova političkog vodstva i od njegove kreativne inteligencije. Odbačene su nadnacionalne ideje, jer se pokazalo da politička i sva ostala životna praksa koja se na njima zasniva nosi u sebi obilježja hegemonije jednih, a neravnopravnost i potlačenost drugih. Nacionalna je ideja prihvaćena kao naravni izraz etničke opstojnosti, čije gušenje nije opravdano i ne može biti opravdavano nikakvim višim idejama. Naprotiv, nacionalna je borba, kao borba za punu slobodu i ravnopravnost s drugim narodima oblik klasne borbe. Borba za jezičnu samosvojnost sastavni je dio te borbe.]

Povijest Hrvata nije povijest osvajača. To je povijest jednog naroda koji nije posezao ni za tuđom zemljom, ni za tuđim jezikom, ni za tuđom državnošću, ni za tuđom slobodom. Cijela je povijest Hrvata neprekidni obrambeni napor upravljen na čuvanje vlastitog bića i njegova naravnog prava da održi svoju tjelesnu i duhovnu samostojnost. Odatle njegova upornost u zahtjevima, neslomljiva i tvrdoglava ustrajnost da bude svoj na svome, da se potvrđuje gospodarskom, društvenom, upravnom i uljudbenom tvorbenošću koja ga već preko tisuću i dvjesto godina svršćuje među civilizirane narode s punom narodnosnom, državnom i nacionalnom osobnošću.

Takav je današnji temeljni položaj i politička usmjerenost hrvatskog naroda. Njegova zdušna podrška Centralnom komitetu Saveza komunista Hrvatske izraz je takve određenosti i povjerenja da će u suvremenom političkom trenutku [u demokratskoj praksi samoupravnog socijalizma] stvoriti za sebe sve ono što ne priječi drugima, što jednako uzvisuje njega kao i one kraj njega i one oko njega.

Danas se shvatilo da krepkost Jugoslavije počiva na razvijanju punog suvereniteta svakog njenog naroda, na punoj potvrdi njihovih kulturnih vrijednosti. Jezik je temelj tvorbe tih vrijednosti. Onaj tko potvoračkim činom o ustaštvu u hrvatskom jeziku želi spriječiti njegov slobodan razvoj propovijeda zapravo nasilje i radi suprotno interesima vlastita naroda i svih naroda Jugoslavije.

[3] Ova je rečenica u tekstu ponuđenom »Novom listu« bila umetnuta u prvu rečenicu prethodnog odlomka.

RELJKOVIĆ A NE RELKOVIĆ!

Mate Šimundić

Nije prvi put kako se pojavljuje članak ovakva naslova u zadnjih nekoliko desetljeća; na žalost, moramo se još i danas natezati oko oblika prezimena poznatoga hrvatskog pjesnika i jezikoslovca XVIII stoljeća. Svi koji prođosmo kroz srednju školu znamo ga kao Matiju Antuna Reljkovića, ali je u posljednje vrijeme njegovo prezime promijenjeno u Relković, i gotovo da je dobilo službenu potvrdu. U svojoj »Hrvatskoj književnosti od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni«, izišloj u Zagrebu 1969. godine, Krešimir Georgijević svaki put piše samo Relković. Da bi opravdao preinaku prezimena, u podtekstu dodaje bilješku: »Uobičajeno pisanje je Reljković, koje je dugogodišnjom upotrebom steklo građansko pravo. Ne znamo prave razloge zašto se naš pisac potpisivao Relković (Relkovich). Na naslovnoj strani Akademijina izdanja stoji Reljković, a u tekstu Matićeva uvoda Relković; Matić se zalaže za takvo pisanje« (str. 230).

I ne samo da je u novije vrijeme ovakvo pisanje prihvatio povjesničar književnosti Krešimir Georgijević, jednako postupiše i drugi ljudi od pera, od kojih ću spomenuti nekolicinu. Ogranak Matice hrvatske u Vinkovcima izdaje Godišnjak počevši od 1962. godine. Kako Godišnjak donosi priloge iz različitih djelatnosti pokrajine Slavonije, minulih i sadašnjih, to je nekoliko članaka posvećeno Matiji Antunu Reljkoviću, jedan Josipu Stjepanu Reljkoviću, Matijinu sinu, također piscu. Ovdje u pisanju prezimena Reljković vlada šarenilo. Tako oblik Reljković piše Dionizije Švagelj u članku *O rijetkom izdanju Reljkovićevih Esopovih fabula u Osijeku 1804.* (Godišnjak 2/1963), međutim isti pisac kasnije mijenja mišljenje pišući o Matijinu sinu naslovljujući člančić *Josip Stjepan Relković* (Godišnjak 6/1968). Njemu se vjerojatno mogu pripisati i *Prilozi za antologiju proze pisaca Vinkovčana. I Nakjivo tojan! Matija Antun Relković* (Godišnjak 4/1965). Ostali pišu samo Relković. Josip Matasović: *Kompanija kapetana Relkovića* (Godišnjak 4), Stjepan Babić: *Jezik starih hrvatskih pisaca u Slavoniji* (Godišnjak 6). Mogao bi se navesti i još koji slučaj nejednolika pisanja kritičnog prezimena u Godišnjacima i raznim drugim publikacijama. Začuđuje donekle D. Švagelj. Bit će najvjerojatnije da je podlegao utjecaju J. Matasovića i S. Babića. Velim »začuđuje« jer je u Godišnjaku 2 u članku *Umro je nestor naše slavistike*

prof. dr Ivšić naveo Ivšićevu raspravu »Akcenat u gramatici Matije Antuna Reljkovića«. Divi se nestoru hrvatske slavistike, ali ga ne slijedi u dotičnom pitanju, u kojemu se Stjepan Ivšić nikad nije nimalo kolebao!

Da bih problem prikazao u cijelosti i priveo ga kraju, moram se vratiti dru Tomi Matiću, zaslužnom skupljaču građe o hrvatskim književnicima XVII i XVIII stoljeća, posebno o piscima iz sjeverne Hrvatske, i poznatom uređivaču vrijednih edicija i piscu zapaženih priloga iz povijesti hrvatske književnosti. Klupko se počelo zamatati još 1916. u XXIII knjizi Akademijine edicije Stari pisci hrvatski koja nosi naslov *Djela Matije Antuna Reljkovića*. U naslovu Matićeva predgovora — kako navede i Georgijević — već na prvoj stranici stoji Matija Antun Relković. Previše od istog čovjeka i u isto vrijeme! I dalje u istom tekstu piše stalno Relković. Svoj postupak opravdava ovom bilješkom u podtekstu:

U starim se spisima ime porodice piše ponajčešće »Relkovich«, a uz to »Relkovics« i »Relkowiz«. Matija Antun se potpisivao »Relkovich«, premda je inače u svojim spisima (izuzevši l ispred i u vinkovačkom rukopisu i I izdanju Satira) razlikovao l od lj. Koliko sam sâm čuo, i od drugih doznao, govori se u Relkovićevu rodnom mjestu i inače po Slavoniji »Relković«, izuzevši (prema priopćenju župnika g. I. Beckera) klokočevičke Reljkoviće, kojih se ime u starim župnim maticama piše doduše redovno »Relkovich«, no već godine 1793. jednom također »Reljković«. Najstariji poznati mi p o t p i s »Reljkovich« nalazi se u p r i j e p i s u jedne oporuke, koji potječe iz god. 1836., a nalazi se među porodičnim spisima prof. J. Brunšmida u Zagrebu. Tu je naš književnik dva puta zabilježen kao svjedok, i to jednoć »Mathias Anton v. Relkovich v. Ehrendorf m. p. Hptm. als erbettener Zeug«, a drugi put »Reljkovich m. p. Hptm. als Zeug«.

Navedena bilješka bijaše početkom, ovomu se pitanju Matić vratio ponovno prije osam godina: u Građi za povijest hrvatske književnosti 28/1962. objavio je raspravu *Relković ili Reljković*. Strogom znanstvenom akribijom i razvijenim osjećajem za iskanje podataka u arhivima Tomo je Matić podastro cjelovito gradivo nastojeći potvrditi svoj raniji postupak. Uložio je zamašan trud prevrćući mnoštvo stranica matičnih knjiga, počevši od Davora (Reljkovićeva rodnog sela) pa preko Slavonskog Broda, Klokočevika, Ivankova i Vinkovaca, zatim listaše druge zapise gdje je pretpostavljao da bi mogao naći zapisano prezime Reljković. Radi jasnosti prenijet ću i odatle najvažnije tvrdnje, odnosno dokaze:

U svim djelima Matije Antuna, što su izašla za njegova života, i u Kućniku, svuda se — izuzevši samo l i lj ispred vokala i u prvom izdanju Satira — dobro razlikuje u pismu izgovor l i lj: u prvom izdanju Satira se za glas lj piše ly, a u svim drugim djelima i Matija Antun i Josip Stjepan za taj glas konzekventno bilježe lj, pa ipak u naslovima njihovih djela nema u njihovu prezimenu nigdje traga pisanju ly ili lj. Svuda se bez izuzetka piše »Relkovich«. U pisanju prezimena ostala su tome vjerna i sva kasnija izdanja Satira sve do zagrebačkog izdanja od g. 1909, u kojemu je prezime autorovo prvi put zabilježeno »Reljković« (str. 325).

Malo dalje Matić utvrđuje kako prezime Relković stoji u matičnim knjigama s kraja 18. st. I danas se ovako pišu i izgovaraju Reljkovići u Davoru.

U Klokočeviku su potomci Matijina sina Franje, oni izgovaraju i pišu Reljković, ali ovaj podatak Matić smatra sekundarnom pojavom, kao, uostalom, da se i sâm pisac kao svjedok nije jednom ovako potpisao! Ivankovačka grana Reljkovića, Matijin brat Franjo i njegovi potomci pisahu se »Relkovich«. U Matici umrlih Ivankovačke župe uneseno je 1788. prezime Relkovich prilikom smrti jednoga Franjina djeteta.

Nakon iznijetoga ostaje odmjeriti podatke što ih nude matične knjige i naslovi djela obaju Reljkovića. Na svim djelima stoji Relković te u davorskim i ivankovačkim matičnim knjigama, naprotiv u klokočevičkim matičnim knjigama i govornoj praksi uvijek je Reljković, zatim se Matija Antun na jednoj oporuci potpisao Reljković. Zaključak je nedvojben: Reljkovići su se potpisivali ili bijahu pisani Relković i Reljković. Imajući samo ovo u vidu, Matićev postupak ne može podnijeti jaču kritiku; ako jedan podatak nešto znači, ne smije se ni drugi zabaciti. U najblažem slučaju, Matić je postupio — jednostrano. Ako je ikomu, to je baš njemu moglo biti veoma poznato kako se nije moguće s potpunom sigurnošću osloniti na pisane oblike prezimena hrvatskih književnika dopreporodnog doba, barem ne u svakome primjeru. Odstupanja bijahu česta, i u njih ne želim ulaziti u svoj širini nego samo toliko koliko je potrebno za razumijevanje Reljkovićeva slučaja. Od Drave do mora vladaše velika pravopisna šarolikost, naročito u pisanju onih slova kakvih nije imala klasična latinica. Među takva spada i *lj*. Kako nije postojao poseban znak za ovaj glas, tavorilo se kojekako da bi se doskočilo jadu. Međutim kada je naše domaće ime i prezime potpisivala austrijska i mađarska administracija, razumije se samo po sebi da ih je prilagođivala svomu pravopisu. Kako u njemačkomu glasovnom sustavu nema glasa *lj*, to za nj i ne postoji nikakav znak, a kada je trebalo napisati koju riječ iz stranog jezika u kojemu se izgovara *lj*, onda su ga obilježavali znakom što predstavlja njemu (glasu *lj*) najbliži glas. A taj svakako bijaše *l*. Vjerojatno su austrijski službenici čuli naš glas *lj* jednako kao svoje i naše *l*. Baš odavde i potječe čitav nesporazum. Poznato je da je Matija Antun Reljković bio austrijskim časnikom pa je vojna i građanska administracija njegovo prezime pisala njemačkim pravopisom, tj. Relkovich. Drugačije i ne mogaše postupiti. I kada se jednom oblik koje riječi nametne ozgo, višom silom, ovdje administrativnom, pa to potraje duže vremena, onda takav oblik ulazi u govorni jezik i postepeno se primi, a o pisanomu da se i ne govori. Ne treba sumnjati u to da je administracija čvrsta i silna, rijetko kada popušta; kada neki podatak osnovne naravi unese u svoje knjižurine, ne mijenja ga lako. Koliko li je danas, na primjer, teško promijeniti ime i prezime, pa makar i greškom njegova pisara bilo uneseno u matičnu knjigu! Izraziti primjer nametnutih oblika riječi jesu *opšti, opština, opštinski* u Bosni i Hercegovini. Premda se ni u jednomu govoru ove republike ne izgovaraju drugačije nego opći, općina, općinski, ipak se sada pretežno čuju administrativni oblici — opšti, opština, opštinski. Sličnih je primjera moguće navesti i više. I to gotovo u svakom jeziku. I kada je Matija Antun čitav život bio zapisivan Relkovich, i službeno se morao potpisivati Relkovich, nije ga mogao mijenjati u svakoj prigodi, te je isti oblik uzet za službeni i onda prenijet na njegova sina Josipa Stjepana, a možda je prema ovomu upisan Matijin brat u Ivankovu, jer se

ondje jače osjećao utjecaj vlasti, službenosti i Matijine blizine. Matija Antun bijaše proveo starost u Vinkovcima, gdje je i umro. Našavši se dalje od oca i vlasti, njegov je sin Franjo u Kkokoćeviku (kraj Slavonskog Broda) upisan kao Reljković. Nesumnjivo je da je upisan govorni oblik prezimena! Franjo nije bio književnikom ili službenikom i ništa ga nije primoravalo na ustupke u pisanju vlastita prezimena: ni administracija, ni tradicija stvorena od oca, niti kakva pomodnost.

Kao što se u dosadašnjem tekstu čita, ja uvijek pišem Reljković, a ovako, naravski, i izgovaram. Uvjeren sam da su ovako izgovarali i svi Reljkovićevi preci u Bosni prije doseljenja u posavsko selo Davor, svi u Davoru, i on sâm. Pokušat ću dokazati tvrdnju. Još i danas živi osobno ime Relja, veoma je rijetko, ali ga unatoč tomu poneki roditelji nadjenu svomu sinu, po tradiciji ili vođeni ličnošću junaka narodne pjesme (Relje Bošnjanina ili Relje Krilatoga, na primjer) ili radi toga što u imenu Relja nalaze oličenje fizičke snage i muškosti. Ranije ime Relja bijaše češće, što u našem vremenu svjedoče prezimena postala od njega: Hreljić, Hreljanović, Reljić, Rejić, Reić, Relić i, dakako, Reljković. Sigurno je da ime Relja nije slavenskog podrijetla (prema tomu ni hrvatskog, crnogorskog ili srpskog), smatra se da potječe od grčkoga Herkules, dakle heroja iz grčke mitologije koji simbolizira veliku snagu i jakost. Ne ulazeći dalje u ovo pitanje (koje još uvijek ostaje otvoreno), što u dotičnom slučaju i nije od bitne važnosti, valja poći od imena Relja (koje je inače postalo od oblika Hrelja zamukivanjem glasa *h*) kao neutralna oblika imena. Nije mi poznato da je gdje zabilježen oblik Hrela ili Rela, međutim prezime Relić namjesto Reljić samo potvrđuje da je izvedeno od imena Relja, kao što su, na primjer, prezimena Ivelić, Jurelić, Marelić, Pavelić, Vukelić postala od pejorativnih imena Ivelja, Jurelja, Marelja, Pavelja, Vukelja. Znači: u osnovi imena stoji glas *lj*! Imena su vrlo živahna, u tvorbenu smislu živahnija nego bilo koje druge riječi te je i Relja (Hrelja) primao i sada prima sufiksalne morfeme *-ica, -ić, -ko* i druge da bi se stvorio hipokoristićan oblik te je od Relja nastao Reljko, dalje onda posvojni pridjev Reljkov i, na koncu, odavle prezime Reljković.

U svemu ni fiziološki razlozi nisu potpuno nevažni, naprotiv oni utvrđuju izgovor glasa *lj* u ovakvu položaju: iza samoglasnika prednjeg reda (ovdje je to *e*) lakši je za izgovor suglasnički skup *ljk* negoli *lk*. Ekonomičnost govora jako se provodi baš u izgovoru imena i prezimena, jer se ona često ponavljaju (uzvikuju) u svakodnevnom životu, zbog čega dolazi do kraćenja imena, donekle i prezimena, i promjene glasova unutar njih. Upravo radi lakšeg izgovora suglasnički skup *lk* prešao je u *ljk* u hipokoristicima Aljko < Alija, Deljko < Dejan, Iljko < Ilija, Miljko < Milko, Veljko < Velimir, Veseljko < Veselko, a može ih se naći još mnogo, nekoliko puta ovoliko. Nisu mi poznati obrnuti slučajevi, tj. da bi sugl. skup *ljk* prelazio u *lk* u govornom jeziku u kojem imenu na području štokavskog narječja. Jednako je i u prezimenima, npr. Baljković, Maljković, Miljković, Zeljković i dr.

S obzirom na suglasnik *lj* u temeljnom obliku imena Relja i fiziološke razloge koji ga snažnije drže u izvedenici Reljko, nije mogao u normalnom govoru, neusiljeno, postati oblik Relko, pa, razumije se, ni prezime Relković, već jedino Reljković. Pisani oblik prezimena Relković, kasnije i govorni prema njemu, bijaše uvjetovan pravopisnim neprilikama, hrvatskim i njemačkim. Pokojni Tomo Matić nije bio onoliko širok jezikoslovac koliko povjesničar književnosti, skupljač

arhivskih podataka te ga na kriv zaključak navedoše izvanjezični razlozi. Da je imao malenkost više sluha za jezik, ne bi ga zaveli arhivski podaci. Šteta je velika što se za njime povedoše drugi, prihvativši nekritično ono što im je podastro Matićev ugled književnog povjesničara.

I na kraju svega iskrsava pitanje potrebe mijenjanja imena ili prezimena neke veličine iz prošlosti. Opravdano je i poželjno znanstveno objašnjavati i revidirati i već ustaljene (dobro je reći i — prihvaćene) oblike njihova imena i prezimena. Dakle u interesu znanosti. Praktični razlozi govore suprotno, jer se u stvarnosti ništa ne dobiva, više se šteti. U našu je svijest ušao stanovit oblik i živi s nama, on se nalazi u nazivima ulica, trgova, škola, instituta i sl. pa bi njihovo ispravljanje stvorilo pometnju. Još bi se i to moglo nekako podnesti, ali bi bilo bolno prihvatiti krivi oblik, tj. netočan, kakav se počeo uvreživati u primjeru prezimena književnika Matije Antuna Reljkovića.

»ISTINA« RADIVOJA ŠUKOVIĆA

Radoje Radojević

U nikšićkom časopisu »Spone« (br. 5—6 za 1971) objavljen je članak Radivoja Šukovića pod naslovom: »Neosnovane postavke o književnom jeziku Crnogoraca«.[1] Šukovića je, očigledno, poplašila činjenica da su opravdani stavovi, koje i ja zastupam, »već ponegdje naišli i na pozitivan odziv, na podršku pojedinih istaknutih književnika i naučnih radnika«, kako sâm veli, pa je »uskočio« u raspravu da *lično* »utvrdi istinu«. Zato kaže: »I u ovakvim okolnostima, moramo izraziti protivno uvjerenje u gotovo sve osnovne njihove postavke (sic!), s jednim ciljem da se o jezičkoj stvarnosti u Crnoj Gori, o pokrenutim pitanjima, koja zahtijevaju smireno i otvoreno razmatranje, *utvrdi istina*« (podvukao R. R.). Kao što vidimo, Šuković ne izražava »protivno uvjerenje« u »sve osnovne njihove postavke« nego u »gotovo sve«, ali u svojemu tekstu nigdje ne govori o onim osnovnim postavkama u koje ne izražava »protivno uvjerenje«, već ih generalno napada prepričavajući tuđe prazne riječi. On pokušava da »održi na snazi« tzv. *novosadski dogovor,* o kojemu je napisano toliko dokumentovanih kritika da se više nije potrebno osvrtati na njega (Šuković bi htio da raspravu vrati na polaznu poziciju od prije nekoliko godina), a koji u stvari više i ne postoji. Da bismo vidjeli koju i čiju »istinu« želi da »utvrdi« Radivoje Šuković, dovoljno je razmotriti nekoliko njegovih »osnovnih postavki«.

Iako su poznati lingvisti, pa čak i neki koji se žestoko suprotstavljaju jezičkoj ravnopravnosti Crnogoraca, prihvatili neophodnu istinu da je narodni jezik bio u crnogorskoj književnosti u upotrebi kao književni mnogo prije pojave Vuka Karadžića, odnosno da su Crnogorci

[1] *Poštovani druže Uredniče,*

Šaljem Vam rukopis teksta pod naslovom »ISTINA« RADIVOJA ŠUKOVIĆA, kao odgovor na članak Radivoja Šukovića objavljen u nikšićkom časopisu »Spone« broj 5—6 za 1971. godinu pod naslovom: »Neosnovane postavke o jeziku Crnogoraca«. Odgovor nijesam uputio »Sponama« zbog toga što ne očekujem predusretljivost i ravnopravan tretman, a i ne želim da svoje radove objavljujem u njima. Kako su pitanja koja je pokrenuo Radivoje Šuković od interesa i za hrvatske čitaoce, a direktno je tangirana i sama »Kritika« (pored »Matice hrvatske« i drugih hrvatskih institucija i glasila), odlučio sam da ovaj odgovor ponudim »Kritici«. Molim Vas da ga, ako možete, objavite u prvom narednom broju »Kritike«.

S poštovanjem,

Radoje RADOJEVIĆ

Titograd, 25. VIII 1971.

vjekovima pisali na narodnom jeziku, Šuković piše: »U zagrebačkom časopisu »Kritika« Radoje Radojević je napisao i ovo: 'Vukova reforma *nije izvršila nikakav uticaj na književnost i književni jezik Crnogoraca,* izuzev što je potisnula pismo na kojemu su Crnogorci dosta uspješno ostvarivali fonetski princip izgovora' i tako dalje« (podvukao R. Š.), želeći da izrazi potpuno neslaganje s mojom tvrdnjom. Ali, umjesto da ičim doprinese »utvrđivanju istine«, Šuković kaže: »Svim navedenim, a i nekim drugim prilozima o jeziku, negirani su dosadašnji naučni rezultati prema kojima književni jezik u Crnoj Gori nema nikakvih posebnosti u odnosu na srpskohrvatski književni jezik, *a osobito na istočnu njegovu varijantu* (podvukao R. R.), ili pak nema takvih razlika da bi se moglo govoriti o posebnoj varijanti a kamo li o crnogorskom književnom jeziku«, pa za »dokaz« navodi neke primjere iz oblasti pisma i pravopisa o kojima se niko nije ni sporio (posebno je pitanje koliko je i u čemu, pod uticajem Vukove reforme, osakaćen crnogorski književni jezik). Tužno je kad čovjek hoće da piše o stvarima o kojima ne može b a š n i š t a da kaže. Radivoje Šuković hoće na svaki način da održi Crnogorce u sferi nekadašnjeg tretmana: da su pisali tuđim jezikom, da su velikim dijelom »Hercegovci«, da sada govore nepostojećim »srpskohrvatskim« (»hrvatskosrpskim«) odnosno »hrvatskosrpskim« (»srpskohrvatskim«) jezikom, pa se ne obazire, na primjer, ni na ove riječi prof. dr Asima Peca: »Ali, to je neophodno istaknuti, ni Drobnjaci ni Tršić nisu Hercegovina, a u Hercegovini mnoge osobine ni danas, a tako je bilo i juče, nisu jednake onim u Drobnjacima ili Tršiću« (sarajevski »Odjek« br. 4, od 15—28. II 1971). On kao da uvijek »visi«, licem okrenut unazad, na odbojniku posljednjeg vagona u »vozu vremena«! . . . Šuković na probleme crnogorskog jezika ne gleda iznutra, iz crnogorske stvarnosti, već se upravlja prema spoljnim uticajima i nametnutim rješenjima, tako da za njega nije meritorno kako i danas govore Crnogorci, nego kako piše u *Pravopisu* Matice srpske i Matice hrvatske, a činovnički profesorsko-lektorski crveni lapisi imaju veću snagu nego cjelokupna crnogorska književna tradicija i stvarno stanje u današnjem crnogorskom jeziku. Zato, krivotvoreći činjenice, kaže i ovo: »Ako bismo na osnovu analize djela crnogorskih književnika, ili drugih kulturnih i javnih radnika, ustanovili da postojeća norma mimoilazi jezično blago crnogorskog naroda, da sputava njegov nacionalni izraz, kako se tvrdi, tek tada bismo imali i stvarnog povoda za traženje novih rješenja.« Kao što vidimo, on često zaboravi što je malo prije napisao, pa nam nije jasno otkud sad iskrsnu to *jezičko blago crnogorskog naroda,* koje bi mogla mimoići »postojeća norma«, kad »nema nikakvih posebnosti u odnosu na srpskohrvatski književni jezik«! Jer, ako već postoji *jezičko blago crnogorskog naroda* (a biće da postoji kad to »priznaje« čak i Radivoje Šuković!), onda to *blago* mora imati posebne vrijednosti koje se ne bi mogle podvrći književnoj normi nekog drugog pa ni tzv. *srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog)* i obratno jezika! . . .

Sve u tome »stilu« i »smislu«, konsekventan u samodegradirajućoj revnosti, Šuković veli: »Ime našeg književnog jezika srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski, takođe je uzročnik nezadovoljstva i nespokoja jednog broja crnogorskih intelektualaca. To se ispoljava u bukvalnom tumačenju i shvatanju toga imena (srpskohrvatski jezik ne znači isto što i srpski i hrvatski jezik) . . .« i tako dalje. On, razumije se, ne kaže šta stvarno znači taj poluriba-poludjevojka naziv, za koji nema primjera u svijetu, ako ne rudiment od nekadašnjeg »nacionalnog imena« za Makedonce, Crnogorce, Muslimane, Srbe i Hrvate — »Srbohrvati«?!

A potpuno je jasno da taj »zajednički« naziv jezika nema nikakvog opravdanja više nego »Srbohrvati« kao »nacionalno ime« za ovih pet naroda odnosno nacija! Kad bi taj naziv bio naučno i politički opravdan, kao determinanta proizišla iz stvarnosti, onda ne bi bili opravdani nazivi *srpski jezik* i *hrvatski jezik*, jer im u tome slučaju ne bi bili imanentni autonomni lingvističko-politički atributi. No i pored toga, kad uskoro Srbi i Hrvati, prirodno, budu svoje jezike nazivali isključivo srpskim odnosno hrvatskim jezikom, treba očekivati da će Radivoje Šuković isto tako »uvjereno« i žučno »braniti« naziv *»srpski jezik«* za crnogorski jezik, nalazeći »potvrde« u građanskom »hramu nauke« i arsenalu politike, ne tugujući zbog rušenja te nacionalno-prestižne jezične »okretnice« na srpskohrvatskoj (hrvatskosrpskoj) odnosno hrvatskosrpskoj (srpskohrvatskoj) granici! . . .

Radivoje Šuković se sablažnjava što sam u nekim napisima objavljenim u »Kritici« i VUS-u, upotrijebio duže pridjevske i zamjenične nastavke (*kulturnijem, njegovijeh, nekijem* i sl.), koji su na osnovu Vukovih pravopisnih načela smatrani književnim čak i od strane Aleksandra Belića sve do 1930. godine, »uprkos svim normativnim gramatikama, svim pravopisima«. Njega uzbuđuje što su ti oblici »prošli i mimo urednika i mimo lektora«, pa kaže: »Ako i lektori, kao i urednici časopisa, propuštaju ovakve i njene (sic!) slične oblike, uvjereni smo da i njih u trenutku odobravanja i sređivanja rukopisa više od jezičke norme interesuje politička koncepcija što većeg razdvajanja književnog jezika«. On pretpostavlja da sam to uradio »iz prkosa ili iz uvjerenja«, pogodivši od dva »alternativna« razloga — oba! Ali, tu postoji i treći razlog koji nije pogodio: želio sam da tako velike »braniče« pravopisnih načela Vuka Karadžića izazovem, da ih sami — napadnu! Kako vidimo, nije mi bilo teško uspjeti u tome jer i Šuković pripada onoj školi koja se odavno protivi svakome Vukovu načelu koje smeta širenju ekavskog izgovora i svih izrazito srpskih osobina u jeziku (jedino im u potpunosti odgovara naziv *srpski jezik u geografsko-političkim* »granicama« koje mu je Vuk odredio!). Demonstrirajući svoje n e p o š t o v a n j e *Pravopisa* Matice srpske i Matice hrvatske, koji je n a m e t n u t Crnogorcima kao i raniji Belićevi *pravopisi* (a oglasio je »nekniževnim« velik dio crnogorskog jezičnog bogatstva), nijesam predlagao da se ti oblici — n a s i l n o »odavno napušteni« — vrate u književnu upotrebu (crnogorski narod ih i danas upotrebljava u ogromnoj većini). O tome će odlučivati crnogorski pisci i filolozi kad budu normirali crnogorski književni jezik.

Između svega što je Radivoje Šuković napisao, izdvaja se po čudnovatoj »smjelosti« ovo: »U posljednjem saopštenju Matice hrvatske bilo je riječi i o ekavizaciji književnog jezika u Crnoj Gori kao i o otporu koji je time izazvan. U tome dokumentu se kaze: 'U najnovije vrijeme ne samo Hrvatska, nego i Bosna i Hercegovina, i Crna Gora odupiru se toj ekavizaciji svog književnog jezika'. Stvari, međutim, stoje drukčije u crnogorskoj sredini, koja vjekovima govori i piše ijekavski, gdje je *uvijek* (podvukao R. R.) bio tolerantan odnos i prema ekavskom izgovoru, nema nikakve opasnosti od ekaviziranja. Taj besmisleni i nečuveni posao u Crnoj Gori niko ne obavlja. A što je onakva konstatacija ušla i u službeno saopštenje naučne ustanove, što je tamo govoreno i o stavu Crne Gore, zasluga pripada i autorima *priloga o čijim radovima je ovdje bilo riječi«* (podvukao R. R.). Nije jasno kako prilozi mogu imati *radove*, što bi slijedilo iz ove rečenice, ali je j a s n o da Radivoje Šuković podlijeva vodu Matici hrvatskoj, kao da ova ustanova, tobož, »muti vodu« između Crnogoraca i Srba, a ne da objektivno konstatuje s a m o d j e l i ć istine o jednome stanju! I s t i n a, međutim, izgleda sasvim drukčije od »istine« koju »utvrđuje« Radivoje Šuković.

Netačna je tvrdnja R. Šukovića da je u Crnoj Gori »uvijek bio tolerantan odnos i prema ekavskom izgovoru«, jer je »tolerancija« spopala Crnogorce tek 1918. godine! Do tada su Crnogorci, kao slobodni ljudi, govorili i pisali i s k l j u č i v o ijekavski, pa su čak i ekavci — »izvanjci« u Crnoj Gori — često pisali svoja djela ijekavski jer im se taj izgovor, proklamovan od strane Vuka i Daničića, sviđao. Od 1918. do 1945. godine ijekavski izgovor je u Crnoj Gori *potiskivan* a ekavski izgovor *nametan* svim sredstvima: preko isključivo ekavskih udžbenika, favorizovanjem nastave na ekavskom izgovoru, kroz cjelokupnu državnu administraciju (civilnu i vojnu), putem štampe i radija, stvaranjem ekonomskih i političkih uslova u kojima bi se crnogorski pisci »opredjeljivali« za ekavski izgovor, i tako dalje. Protiv takvoga stanja ustajali su crnogorski prosvjetni i kulturni radnici, komunisti, svi ljudi koji su i tim putem mogli voditi borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje crnogorske nacije. Poznati crnogorski pedagoški radnik i esperantist, Bogić Noveljić, u podgoričkoj »Zeti« br. 14. za 1937. godinu, objavio je članak pod naslovom »Brisanje crnogorskog književnog jezika«, i druge u istome listu, govoreći u lice tadašnjim vlastodršcima ko je i kako obavljao taj »besmisleni i nečuveni posao u Crnoj Gori«! A ko i kako danas obavlja taj »besmisleni i nečuveni posao u Crnoj Gori«, to dobro zna Radivoje Šuković, kao što zna i koliko sâm tome doprinosi, a ja ću ga samo podsjetiti na neke stvari:

1. gotovo svi udžbenici za crnogorske škole pisani su ekavski, a dosta nastavnika predaje na ekavskom izgovoru;

2. sredstva informacija, pa čak i crnogorska jednim dijelom, rapidno šire ekavski izgovor;

3. preko saveznog državnog i društveno-političkog aparata, pošte, željeznice i drugih centralizovanih službi, sprovodi se snažna ekspanzija ekavskog izgovora;

4. ljudi koji su u toku školovanja ili rada na strani primili ekavski izgovor, kao i ekavci koji rade u Crnoj Gori, nesmetano i čak naglašeno u administraciji i privredi (da ne govorimo o drugim oblastima) pišu ekavski;

5. privredne organizacije iz Srbije, a i nekih drugih republika, koje su u velikom obimu prisutne u Crnoj Gori, ne samo što sprovode masovnu ekavizaciju već i ozbiljno potiskuju crnogorsku leksiku (u trgovinama, na primjer, sva obavještenja su ispisana ekavski i srpskom terminologijom, tako da više ne kupujemo *vareniku, prijesni kupus, skorup, krtolu, maslo, oriz, pršut, pamidoru, mrkvu, cukar, povlaku, drob, kosti,* nego: *slatko mlijeko, slatki kupus, kajmak, krompir, puter, pirinač, šunku, paradajz, šargorepu, šećer, mileram, škembiće, koske . . .*), — u svemu, dakle, od onoga »radno vreme« do »Ostrva cveća« na Crnogorskom primorju;

6. u specifičnim političkim, ekonomskim i kulturnim uslovima, širenjem nebuloznih »osjećanja«, došlo je do toga da više crnogorskih pisaca, pa čak i neki koji nikud nijesu makli iz Crne Gore, pišu ekavski, i tako dalje.

Radivoju Šukoviću bi neizostavno bilo pametnije da, umjesto što se onako bavi »istorijom« razvoja »književnog jezika u Crnoj Gori«, objasni (a to može):

a) zašto se čak i u crnogorskim školama crnogorska književnost još predaje kao »srpska«;

b) zašto *Nastavni plan i program za osnovnu školu u SR Crnoj Gori* predviđa za lektiru svega sedam crnogorskih pisaca (bez nacionalnog tretmana), osam hrvatskih, osam slovenačkih, jednog makedonskog, a dvadeset dva srpska pisca (prema 23 ostala!);

c) zašto *Osnove nastavnog plana i programa za gimnaziju u SR Crnoj Gori* predviđaju s a m o tri crnogorska pisca (bez nacionalnog tretmana), devetnaest hrvatskih, trinaest slovenačkih, pet makedonskih, a č e t r d e s e t srpskih pisaca (prema četrdeset svih ostalih!)?!?

NOVO IZDANJE — STARI »PROBLEM«

(Uz talijansko izdanje »Novih strojeva« Fausta Vrančića)

I.

Posljednjih godina nekako istovremeno pojavila su se nova izdanja dvaju najpoznatijih djela poznatog hrvatskog znanstvenika i humanista Fausta Vrančića (Šibenik, 1551 — Mleci, 1617). U Italiji su objavljeni Vrančićevi »Novi strojevi« (Machinae novae),[1] a u nas je objavljen pretisak Vrančićeva Rječnika pet najuglednijih evropskih jezika.[2]

Pojava ovih dvaju izdanja ne bi nas morala iznenaditi. Smatramo naprotiv sasvim prirodnim i pohvalnim što je širem krugu čitalaca i posebno znanstvenim radnicima diljem svijeta omogućen lakši i jednostavniji uvid u dva pionirska Vrančićeva djela. Ali dok smo se držeći u ruci i listajući izdanje — pretisak zagrebačkog »LIBERA« — obradovali i zaključivali kako je ova izdavačka kuća učinila još jedan solidan i koristan pothvat, dotle smo proučavajući talijansko, također vrančićevski višejezično izdanje »Novih strojeva« bili neugodno zatečeni. Naime, i povodom ovog, talijanskog izdanja Vrančićeva djela još jednom iskrsava i u punom opsegu se javlja jedan »stari«, tužni i, koliko mi je poznato, jedinstveno — hrvatski »problem«. Ne znam, naime, događa li se i s nekom drugom nacionalnom kulturom u svijetu ono što se događa s hrvatskim kulturno-književnim subjektom: pokušaji da se pojedini njegovi dijelovi, udovi i kategorije otkinu, isključe i prisvoje — ne prestaju.

Ipak prije nego kažemo o kakvom se to tužnom problemu radi, treba nešto reći o talijanskom izdanju ovog izuzetno zanimljivog Vrančićeva spisa.

Vrančićevo djelo objavljeno je, dakako, kao i original u pet jezika: latinskom, talijanskom, španjolskom, francuskom i njemačkom. I u ovom djelu kao i u rječniku Vrančić se, dakle, očituje ne samo kao znanstvenik-pionir nego i kao humanist-poliglot. Opet, kao i u rječniku, imamo pet jezika samo je u znanstvenom traktatu namjesto hrvatskog i madžarskog uveo »velike« evropske jezike: španjolski i francuski. Onome tko s obzirom na jezike pokuša usporediti ovo djelo s rječnikom pa eventualno postaviti pitanje zašto je upotrijebio ove strane jezike a ne svoj, postat će stvar savršeno jasna onoga časa kad usporedi smisao, karakter i namjere rječnika s jedne strane, te karakter i želje tehničkog znanstveno-novatorskog spisa s druge strane. Neumjesno je pomisliti da bi hrvatski autor u 16. stoljeću djelo ovakva karaktera kakvo je »Novi strojevi« pisao na svom »malom« materinjem jeziku, koji je u svjetsko-humanističkim relacijama bio potpuno nepoznat i nije omogućavao popularnost znanstvenih problema ko-

[1] Fausto Veranzio, *Machinae Novae.* Classici italiani del pensioro scientifico. Collezione diretta da Umberto Forti. Ferro edizioni. Milano, 1968.

[2] *Dictionarium quinque nobilissimarum evropae linguarum, Latine, Italice, Germanice, Dalmatiae et Ungaricae.* Izdao LIBER. Izdanja Instituta za znanost o književnosti, Zagreb, 1971. Urednik prof. dr Milan Ratković. Pogovor prof. dr Lj. Jonke.

ji se obrađuju.[3] Sasvim je druga stvar s rječnikom od kojega su se, također, očekivale praktične primjene ali sasvim druge i drugih dimenzija i u kojemu smještaj hrvatskog jezika pored latinskog, talijanskog, njemačkog i madžarskog govori o jednoj svakodnevnoj, suvremenoj i svojevrsnoj praktičnoj potrebi koju su pored ostalog uvjetovale i političko-državne strukture.

U knjizi o strojevima uključeni su, prirodno, i svi crteži koji treba da zorno prikažu kako bi trebalo da izgledaju Vrančićeve zamisli. Priređivač knjige i pisac predgovora Umberto Forti misli da je knjiga prvi put vjerojatno objavljeno u Firenci, a ne u Mlecima kako se prije mislilo, jer filigrani koji su upotrijebljeni za otiske u Vrančićevoj knjizi, kaže Forti, nisu bili upotrebljavani u Veneciji. Forti smatra da je knjiga objavljena 1615—1616, a ne kako se drži krajem 16. stoljeća.

Objašnjavajući Vrančićevu raznovrsnu usmjerenost Forti ističe kako je to bila jedna od temeljnih humanističkih osobina. Iako se zapravo radi o poznatoj stvari ipak ćemo, jer se radi o klasičnom primjeru sasvim različitog zanimanja jednog hrvatskog humanista ponoviti da je bilo humanista koji su i otvoreno zahtijevali spoj prirodnih i humanističkih znanosti. Tako se npr. mletački humanist i naturalist Ermolao Barbaro u pismu Girolamu Donatu (Epistole et orationes, 1480) zalagao za taj spoj — »da bi prirodna filozofija bila u skladu s humanističkim studijem« (»ut naturalis philosophia cum studiis humanitatis in gratiam redeat«).

Govoreći o Vrančiću i uopće o humanističkom novom valu inženjera u vremenima renesanse Forti ističe kako se radi o jednoj školi — »koja često otkriva utjecaj grandioznog djela Leonarda da Vincija: »...Kao i Leonardo ovi inženjeri nastoje da prošire upotrebu snaga što ih nudi priroda: vodenih snaga, zračnih i toplinskih. Tako su njihovi napori doveli koliko u njihovu vremenu toliko i u slijedećim razdobljima da su se te energije sve više usvajale dajući sasvim novo značenje mehaničkim izumima koji su prije toga bili razvijeni u veoma malom obimu, ponekad tako da ih se jedva moglo razlikovati od onih koji su bili u upotrebi već stoljećima...«[4]

Vrančićeve izume Forti dijeli na različite kategorije: 1. ratne, 2. za iskorišćivanje eoličke i hidrauličke energije, 3. za transport i komunikacije, 4. za poljoprivredu, 5. razne druge. Posebno ističe Vrančićeve strojeve za pokretne mostove, za snabdijevanje vodom u gradovima (čak je upućivao Mlečane kako će na piazzu sv. Marka dovesti svježu vodu), zatim strojeve za štampu i slično.

Među najvećim zanimljivostima Vrančićeve knjige svakako je i plan budućeg padobrana. Vrančićev opis glasi: »Uzme se četvrtasto platno koje treba raširiti između četiri jednake motke i s krajevima se na četiri ugla poveže s čovjekom koji se zatim bez ikakva straha može baciti s tornja ili s nekog drugog pogodnog mjesta i doći na tlo, pa ako u tom času i ne puše nikakav vjetar ipak će zamah samog čovjeka u padu izazvati vjetar koji će zadržavati platno tako da ne padne naglo nego se spušta polako. Treba pri tome izmjeriti težinu čovjeka s veličinom platna.«[5] Nakon Leonarda i naš se Vrančić, evo, uključio među one koji su iako naivno ipak vizionarno projektirali i predviđali čovjekov lijet kroz zrak. Forti tvrdi da je djelo Vrančićevo pomoglo da se mehaničke operacije razvijaju onako brzo posebno u Njemačkoj.

S osobitom pažnjom i zanimanjem čitamo ona mjesta u predgovoru Umberta Fortija koja se odnose na posljednje razdoblje Vrančićeva života. Doznajemo zanimljivih podataka o jednom značajnom Hrvatu koji je kao i mnogi drugi njegovi i naši sunarodnjaci otišao iz svoje zemlje pa djelovao, živio i svoj život svakako proživljavao u dalekom svijetu. Život tih naših ljudi često je obilovao i čudnim i teškim pojedinostima koje kao da se po nekoj neshvatljivoj suvislosti uklapaju u količinu cijene koju su ti ljudi plaćali uz svoje često poznato i priznato ali ponekad i nepoznato i nepriznato sudjelovanje u stvaranju opće evropske kulture.

Za biografske podatke o Vrančiću Forti se oslanja na podatke, tj. na pisma koja je rimski barnabita Giovanni Antonio Gabuzio pisao generalu kongregacije barnabita[6] u Milanu posredujući pri prijemu našega Vrančića u tu kongregaciju. Bilo je to 1608. g.

[3] Takvih primjera imamo mi nekoliko u starijoj hrvatskoj književnosti. Tako je npr. ugledni matematičar i pjesnik iz Dubrovnika Nikola Nalješković (o. 1500—1587) sva svoja književna djela pisao na svom, hrvatskom, jeziku dok je svoje znanstveno, matematičko-astronomsko djelo o svemiru napisao na talijanskom jeziku (Dialogo sopra la sfera del mondo).

[4] V. izdanje citirano pod bilj. 1. na str. 23.

[5] V. također uvod navedenog izdanja.

[6] Barnabiti su red osnovan 1530. u Milanu a nazvan po samostanu sv. Barnabe u Milanu. Kao glavnu zadaću red je imao obnavljanje vjerskog duha među svjetovnim svećenicima i misije u puku.

Vrančić je, naime, nakon što je dugi niz godina bio oženjen i imao djece, i nakon što je, poslije smrti žene mu, postao svećenik pa dobio čak i čast čanadskog biskupa, želio da preostatak svog života sredi i proživi u ovoj kongregaciji. Bit će i za nas zanimljivo ono što o Vrančiću piše njegov rimski kolega svom vrhovnom starješini u Milano: »Ima 8 godina da je biskup u Čanadu, ugarskom gradu, koji grad je u turskim rukama, pa je biskup samo po imenu a ne po vršenju dužnosti dušobrižništva. U Ugarskoj je studirao kao dječak humanističke nauke u kući jednog svog strica koji je bio nadbiskup u Strigonu..., u kući u kojoj je odgojen. Studirao je u Padovi jednu godinu logiku i o tome je objavio jedan priručnik i jedan rječnik pet jezika: latinski, talijanski, njemački, mađarski, poljski, pored drugih jezika koje ima.[7] Objavio je još jednu knjigu o dvanaest svetih djevica na dalmatinskom jeziku.[8] Učio je ponešto i slučajeve savjesti pa je vješt u moralnoj filozofiji povijesti i u drugim različitim znanostima. U 27. godini života se oženio i bio oženjen sedam godina. Imao je djecu koja su mrtva osim jedne kćerke koja živi i udata je i dobro smještena. Bio je 2 godine kapetan jedne tvrđave u Mađarskoj, sudac u istoj tvrđavi; bio je sudac iako neregularno ali je od Pape oslobođen i svaki dan govori misu u našoj crkvi sv. Pavla i u našoj svjetovnoj kongregaciji Navješćenja koje je i prefekt. Bio je carski tajnik u Ugarskoj 13—14 godina, a bio je i savjetnik iste države. Postavljen je za biskupa izabran od cara, dok je sam bio radi nekih poslova u Italiji. Već dvije godine nalazi se u Rimu želeći stupiti u red iako ima već deset godina što to želi. Kušao je različite kongregacije, pa i našu, ima već deset godina, ali nije bio primljen, jer mu je tada sin bio živ a kćerka mu još nije bila udata, ali u ove dvije posljednje godine nije želio drugu kongregaciju nego našu. Zdrav je, krepak, visoka stasa, ozbiljna izgleda, skroman, miran i zaista djeluje kao razborit i pametan čovjek. Nije još učinio nikakav zavjet, nema dugova i uvijek je solidno živio, nije izvršio nikakav prijestup, otimačinu, lupeštinu ili štogod slično niti je ikada bio zbog takvih stvari okrivljen ili osumnjičen. Ima u bankama u Rimu novca s pokrićem šest stotina škuda prihoda i više i ulazeći u kongregaciju ostavit će takvu proviziju za sebe tako da ne bi bio na teret kongregacije... Nije trpio od glavobolje zbog studija ili zbog drugih preokupacija. Ni on ni njegovi rođaci nisu nikada trpjeli zbog potištenosti ili ludila... Savjetovao sam se s ocima koji ga nakon glasanja jednoglasno smatraju dobrim za našu kongregaciju.«[9]

U jednom drugom sličnom pismu, također iz 1608. g., Gabuzio informira kako Vrančić tada ima 57 godina ali je robusnog tjelesnog sastava i sposoban da radi više nego neki drugi čovjek od 40 godina. Forti nas dalje izvješćuje da je već 1608. g. Vrančić zaista i započeo novicijat u Rimu. O posljednjim Vrančićevim godinama Forti kaže da ih je proveo u Veneciji, a možda i u Toskani. Kao što znamo prenesen je i pokopan u svom Šibeniku.

[7] Kao što se vidi, ovdje se mjesto hrvatskog jezika, kako je u Vrančića, spominje poljski jezik. Postoje dvije mogućnosti zabune: 1. Gabuzio je zamijenio jezike pa mjesto hrvatskog uveo poljski. Međutim u tom slučaju kako objasniti navod da rječnik sadrži i drugih jezika?! 2. Spominjanje i »drugih jezika« navodi nas na pomisao da je Gabuzio možda mislio na Loderecherov rječnik »sedam različitih jezika«, koji, osim u Vrančića upotrijebljenih pet jezika ima još poljski i češki i koji se općenito smatra drugim, proširenim izdanjem Vrančićeva rječnika. Međutim, u ovom slučaju kako objasniti navod da je riječ o rječniku »pet jezika — cinque lingue«? A možda je Gabuzio znao za obadva rječnika pa jednostavno stvari spojio, odnosno pisao ono i onako i onoliko kako je prema Vrančićevu pričanju zabilježio, što je, dakako, omogućilo i nepreciznost.

[8] Riječ je o knjizi *Život nikoliko izabranih divic*, Rim 1606. Dakako, pod dalmatinskim jezikom Gabuzio misli na hrvatski jezik, kojim je knjiga i napisana. Tako je uostalom mislio i sam Vrančić a i drugi. Tako u Loderecherovu izdanju Vrančićeva *Dictionara*, kojemu je sam Vrančić napisao predgovor, riječi: Dalmata, Dalmatia i Dalmatica, objašnjavaju se: Hrvat, Harvatska zemlja i harvatski.

II.

A sada da spomenemo i onaj tužni hrvatski problem koji smo natuknuli a kojega se sjetismo i povodom talijanskog izdanja Vrančićevih »Strojeva«. Zapravo to i nije hrvatski problem, odnosno hrvatski je samo pasivno tj. samo utoliko što je upravo hrvatski narodni kulturno-književni subjekt već čitav niz decenija objekt pojedinačnog i »ekipnog«, »naučnog« i »profesorskog« negiranja, kidanja i prisvajanja. Formalna »olakšavajuća okolnost« za ovakvu pojavu nalazi se u činjenici što su Hrvati boreći se za opstanak stoljećima bili politički razjedinjeni i razdržavljeni, a danas je problem isključivo u psihi onih koji u jednom još uvijek živom subjektu žele prije vremena ugledati lešinu. Hrvati tu ni danas ne mogu ništa osim da radeći svoj posao povremeno pojavu »primijete« i na nju upozore.

[9] Citat iz predgovora u knjizi navedenoj u bilj. 1.

Zašto se jedna čudna stvar ponavlja? Teško je u ovoj raboti naći ma i najmanji tračak opravdanja.

Čak i uvjetna, gore spomenuta, pretpostavka činila bi stanovite postupke apsurdnim i sablasnim. Naime, da kojim slučajem danas već i ne postoji hrvatski narod i njegova suvremena narodna i kulturna emancipacija, odnosno da ne postoje uvjeti da taj narod sebe kao tisućgodišnji i živi subjekt i danas ostvaruje, doživljuje i očituje, ne može zanijekati da je taj narod postojao i da je svestrano egzistirajući od doseljenja do danas taj subjekt imao i živio svoju vlastitu kulturu pa unatoč nimalo povoljnim uvjetima dao svoj značajni, osobni i naglašeno svojevrsni prilog širim okvirima kulture Mediterana, Evrope i Svijeta.

Talijansko izdanje Vrančićevih »Novih strojeva« izašlo je u kolekciji sasvim određenog naslova koji sadrži i određene planove i koncepcije: Classici italiani del pensiero scientifico tj. Talijanski klasici znanstvene misli. Prema naslovu kolekcije treba, dakle, da bude sasvim jasno i prirodno kako Vrančić i njegovo djelo spadaju u klasiku talijanske znanosti.

O tome kojoj i čijoj nacionalnoj kulturi pripada Faust Vrančić i njegovo djelo govori se, usputno, i u opsežnom predgovoru Umberta Fortija. Opet, dakako, na način koji uopće pitanje ne želi ni postaviti, na način kojim se smatra kako je eventualna sumnja u talijanstvo Fausta Vrančića deplasirana.

Neugodno je, beskorisno i znači siguran gubitak vremena bilo kakvo raspravljanje o »problemima« koji ne proističu iz same stvari o kojoj se govori nego rukovođeni nuz-povodima i nuz-željama uz temu se nametnu i nakaleme. Zablude koje se, dakako, ne obaziru na prirodne istine i životnu suvislost i koje su rezultat upornih predrasuda ne mogu se tako lako ispravljati. Takva je, dakako, i ona o kulturi »velikoj«, o kulturi »učiteljici« pri kojoj se susjedu ili učeniku ne priznaje ne samo emancipacija nego čak ni postojanje. Talijansko izdanje Vrančićeva znanstvenog djela samo je jedan, najsvježiji primjer kako i u svijetu, kao i kod kuće, uporno traju pokušaji da se već odavno identificirane i s kulturom jednog naroda saživljene vrednote naprosto najjednostavnije i bez trunka oklijevanja »premjeste« iz jedne ograde u drugu, odnosno da se — namijene sebi. To se učini tako lako i olako, tako jednostavno, najkraćim postupkom, pa čovjek dolazi u iskušenje da pomisli kako se radi o posebnoj vrsti ljudi, onima koji su uvjereni da svaku, apsolutno svaku stvar i zauvijek mogu riješiti onog časa kad svoj posao »kratko i jednostavno« obave, tj. kad pridjev nakaleme ili izostave, kad svoju riječ na papir otisnu, kad bilo što pod svoj naslov i svoj pridjev smjeste.

U svom napisu o Vrančiću talijanski autor donosi i bibliografiju ali »ne zna«, dakako, za priloge hrvatskih istraživača. Pri tome, međutim, nije zaboravio Francesca Savorgnana ni di Brazza koji se, iako usput, ipak osvrnuo i na one koji Vrančića ne smatraju Talijanom. Savorgnan je naime svojevremeno bio upozorio da ima »pokoji autor njemački ili ugarski koji je pokušao, po običaju, da negira talijanstvo« šibenskog humanista.[10] Ni Savorgnan, eto, koji se »sjetio« nekih Nijemaca i Ugara niti ne pomišlja na onaj narod i onu zemlju odakle je Vrančić potekao, čijim se jezikom ponosio i gdje je želio biti pokopan. A kad je već uspoređivao i kad se već sjetio Nijemaca i Madžara, bio je veoma blizu i onog najčistijeg i najispravnijeg zaključka po kojemu apsolutno jednako pravo da Vrančića uključe u svoju nacionalnu klasiku imaju Madžari i Nijemci koliko i Talijani.

Nećemo, dakako, nizati činjenice i okolnosti koje Fausta Vrančića sasvim prirodno i razumljivo svrstavaju u hrvatsku kulturu. Kamo spada i čim je sebe smatrao to je, uostalom, i sam rekao, i ne jednom: i u predgovoru svom glasovitom rječniku gdje otvoreno kaže da je najprije mislio napisati rječnik hrvatsko-madžarski i gdje o svom jeziku s ponosom govori, i u predgovoru djela »Životi nikoliko divic« gdje se otvoreno tuži — »da ovi naš jezik kojim se sada u našoj zemlji govori, kruto jest s italijanskimi smućen«, predbacujući tako, kao i mnogi drugi od Zoranića do Štoosa, svojim sunarodnjacima nemaran odnos prema »ovom našem jeziku«.

Namjesto polemike završit ćemo ovaj osvrt na talijansko izdanje Vrančićevih »Strojeva« jednim citatom drugog jednog Vrančića, Antuna koji je također bio glasoviti humanist, crkveni i kraljevski dostojanstvenik i koji je našem Faustu Vrančiću bio učitelj, dobrotvor i — stric. Taj dakle, Antun Vrančić, dopisujući se s Hasan-begom, sandžakbegom Hatvanskim, poturčenim Hrvatom i turskim velikodostojnikom, a tražeći od njega jednu uslugu piše mu 1559.: »Velemožni gospodine, susjede naš poštovani, pozdravljam Vas i nudim svoju naklonost. Veoma su mi bila mila pisma Vaše Velemožnosti kojima ste mi pokazali naklonost Vašeg dobroga susjedstva, a ponajviše zbog toga što smo bliski jer pripadamo hrvatskomu narodu u kojemu se ponosim što sam i ja rođen, a iz njega je potekla i vaša Velemožnost . . .«[11]

Treba zaključiti.

Uvrstiti Fausta Vrančića među Talijane zbog toga što se služio i talijanskim jezikom spada u istu onu kategoriju i razinu »znanstvenosti« kao kad bismo npr. bosanske franjevce isključili iz hrvatske književnosti zato što mnoge svoje knjige nisu tiskali latinicom (nego bosančicom, što je tip bosansko-hrvatske ćirilice) ili kad bismo to isto učinili npr. sa starim pjesnicima Dalmacije, Istre i Dubrovnika zato što su stoljećima bili izvan političkih granica Hrvatske. Onaj tko se služi ovim isključivo formalnim »argumentima« taj se od znanosti sasvim udaljio pa djeluje motiviran nekim drugim razlozima.

Rafo Bogišić

[10] Francesco Savorgnan di Brazza, *Un inventore dalmata del 500. Fausto Veranzio da Sebenico*. Arch. st. per la Dalmazia, vol. XIII, Roma 1932. »Benche qualche autore tedesco o ungherese abbia tentato, come al solito, di negare l'italianita . . .«

[11] »Magnifice domine, vicine nobis honorande, salutem et benevolentiae nostrae oblationem. Litterae Vestrae Magnificae dominationis nobis pergratae fuerunt, quibus oblationem Eius bonae vicinatis nobis ostendit, maxime ob propinquitatem nostrae nationis Croateae, unde et nos natos et dominationem Vestram Magnificam promanasse magnopere gratulamur« (*Hrvatski latinisti, I.* Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 2. Zagreb, 1969. Gortan-Vratović).

CSUKINA ANTOLOGIJA »JUGOSLAVENSKE« LIRIKE

Svaka nacionalna književnost, bez obzira da li ju je stvarao velik narod poput francuskog ili čak kineskog, ili mali poput finskog, madžarskog ili danskog, regionalna je i zatvorena u se ako se ne prevodi i ako time ne postane sastavnim dijelom onoga što književnost kao umjetnost mora biti i što nije izmislio, već samo formulirao J. W. Goethe: svjetska književnost. Premda je književnost nužno vezana uz određen jezik i tim značajnija i bolja što je vjerniji odraz podneblja u kom je stvarana i vremena kojemu snagom svoje umjetničke impresivnosti pribavlja bezvremenost, da ne upotrijebim već banalizirani izraz: vječnost, ona ipak živi ili bar treba da živi i bezvremeno i bezprostorno upravo zato što treba da istodobno izrasta i urasta u svako vrijeme i u svaki prostor. Niti je Homer samo starogrčki, niti je Goethe samo njemački, niti je Shakespeare samo engleski, niti je Ady samo madžarski, niti je naš Kranjčević samo hrvatski pjesnik, ali su oni upravo zato dobri pjesnici čovječanstva, pjesnici svjetske književnosti, što svaki na svom jeziku i u svom vremenu prikazuje ne samo svoj odnos prema njima, već i sve ono općevrijedno i lijepo što ne smije pripadati niti samo jednom vremenu, niti samo jednom narodu.

Ali nisu svi pisci Homeri ni Kranjčevići, niti je moguće, a niti potrebno da to budu, a da ipak imaju pravo na svoj, svom talentu i dometu primjereni udio u svjetskoj književnosti koju pak ne treba vrednovati isključivo mjerilima vrhunskih dometa. Književnost, kao i svaku drugu granu umjetnosti, *in ultima linea*, stvara čovjek za čovjeka, ali ne samo za onoga koji poznaje jezik na kojemu piše, kao što ni slikar ne slika recimo Normandiju samo za Francuza, kao što ni skladatelj ne komponira simfoniju samo za svog sunarodnjaka, ni samo za dobrog poznavatelja glazbe. Naprotiv, umjetničko je djelo tim bolje što ga i nestručnjak laik lakše doživi i u njemu uživa. Dok je za likovne umjetnosti i glazbu njihovo pripadništvo svjetskoj umjetnosti osigurano već samim time što je njihovo djelo (premda često u lošim reprodukcijama i osrednjim muzičkim izvedbama koji sigurno podliježu još temeljitijoj kritici od ne znam do koje mjere osrednjeg književnog prijevoda!) svakome pristupačno jer traži samo vizuelni ili samo auditivni prijemnik, književnost je umjetnost koja od konzumenta nužno zahtijeva, osim audio-vizuelnog, i kompletni sustav osjetila, a povrh svega toga još i poznavanje jezika, što je (ako uzmemo u obzir samo onih nekoliko stotina jezika koji su u svijetu kodificirani upravo svojim jezičnim specifičnostima izraženim u književnosti, dakle u svjetskoj književnosti) nemoguće, jer nema takvog poliglota

koji će jednako uživati u pjesmi napisanoj na portugalskom ili kineskom jeziku, koliko u donekle dobrom prijevodu na jezik što ga je usisao s materinjim mlijekom i učio i uči kroz čitav život.

Sav bi ovaj uvod u prikaz jedne knjige prijevoda naše lirike bio posve suvišan kad bismo se i mi, Hrvati, i naša braća Srbi, Slovenci ili Makedonci, kao i naši susjedi Česi, Slovaci, Madžari, Rumunji, ili svi tzv. »mali« narodi kao Finci, Danci, Estonci htjeli ili čak smjeli pomiriti s prepotentnom tvrdnjom nametnutom silom jačih da ima svjetskih jezika koji su veliki (jer njima govore pripadnici velikih naroda i jer ih mali *volens-nolens* moraju naučiti žele li se kretati po velikom svijetu) i perifernih, malih, minornih jezika koji su tolerirani jer se njima služe inferiorni narodići! Ne, nema velikih jezika i svi su lijepi i čak ravnopravni. Ako prihvatimo neoborivu činjenicu da je umjetnost univerzalna, svjetska, onda su i sva sredstva kojima se ona stvara ravnopravna, onda je i albanski jezik jednako svjetski jezik kao i arapski kojim se služi jednak ili čak veći broj ljudi kao materinjim jezikom nego recimo francuskim. Upravo zato svakog književnika, osobito pjesnika, treba da jednako veseli (ili razočara ako je prijevod posve neuspio) prijevod njegove pjesme na danski, finski, madžarski,

Ponavljam: samo ako s tog aspekta promatramo i književnost i umjetnost uopće, postaje nam lik našeg velikog prijatelja, Zoltana Csuke, Madžara, dovoljno velik i značajan da pravilno ocijenimo njegove zasluge za zbližavanje naših naroda i kultura. Samo ako i Madžarsku smatramo jednom od ravnopravnih zemalja svijeta, kao što smo to i mi i Urugvaj i Mongolija ili Indija (bez obzira na brojne jezike kojima se njezini narodi služe), samo ako ne padnemo u kobnu zabludu da male narode smatramo inferiornima, moći ćemo pravilno ocijeniti zasluge prevodioca Zoltana Csuke koji je na madžarski jezik preveo nešto oko 70 knjiga iz književnosti svih naroda Jugoslavije, uredio niz antologija naše poezije i proze, napisao povijest naše književnosti na madžarskom jeziku i — evo sad odabrao i preveo čitavu antologiju »jugoslavenske poezije« pod naslovom Krklečeve pjesme *Zvjezdani prah* (Csillagpor; Jugoszláv lirai antologia, Budapest, 1971, Magvető könykiadó) s izvrsnim ilustracijama Miklósa Borsósa (Mikloš Boršoš), poznatog madžarskog kipara i grafičara. Ta antologija uvezana u lijep platneni uvez obuhvaća na 406 stranica velikog formata lirsko stvaralaštvo svih naroda Jugoslavije od najstarijih vremena do danas.

Veoma je zanimljiv Csukin predgovor pod naslovom *Priznanje prevodioca* (A fordító vallomása) iz kojega, evo, citiramo neke ulomke:

»Pola je stoljeća otkako su prevodioca pjesama što ih se može naći u ovoj zbirci povijesna zbivanja odbacila u Novi Sad, u taj grad Vojvodine što se grozničavo razvijao i, premda mu je namjera bila da emigrira u Beč pa u Pariz, on je, nemajući austrijsku vizu, privremeno ostao tamo. Ta je »privremenost« potrajala okruglo dvanaest godina ... Ubrzo je naučio srpski i surađivao najprije sa srpskim i hrvatskim avangardističkim piscima, a kasnije je pak, kada je ne samo upoznao i zavolio srpski i hrvatski narod, već se udubio i u njihovo književno stvaralaštvo, počeo prevoditi. I danas sa zadovoljstvom konstatira da je kao prvi preveo pjesmu *Svakidašnja jadikovka* hrvatskog pjesnika Augustina (Tina) Ujevića na madžarski jezik koja je tada objavljena u subotičkom listu »Bácsmegyei Napló« (Bačvanski dnevnik). Već je tamo, u Vojvodini jasno spoznao da narode Podunavlja (usprkos nastojanjima velikih sila da provedu svoj »divide et impera«) vezuju u jedinstvo neraskidive niti osjećajnosti i kulture ... Sve sam to u ovom kratkom uvodu izložio zato da pred čitateljem postanem shvatljiviji: u formiranju moje četrdesetgodišnje prevodilačke djelatnosti uvijek je uz estetska gledišta važnu ulogu igrao i motiv osjećajnosti; osim klasičnih djela uvijek sam nastojao prevesti na madžarski i takva djela koja će razbuditi ljubav madžarskog čitatelja prema njihovim stvarateljima i njihovu narodu. Tako postaje razumljivom činjenica da me i prigodom izbora za ovu antologiju lirike iz mog prevodilačkog djela, što traje preko 40 godina, nisu rukovodili samo estetski, već usporedo s njima i motivi osjećajnosti ... Da su, što se tiče estetskog gledišta, ipak izostali mnogi pjesnici koje bi možda trebalo smatrati važnima objašnjava i to, da je opseg (broj stihova) ove zbirke izdavač unaprijed ograničio, pa se sastavljač antologije morao prilagoditi i tome uvjetu.«

Ovo Csukino »priznanje« da je često objektivno podredio subjektivnome, estetsko osjećajnome, cijenjeno voljenome, veoma je simpatično što se samoga priznanja tiče, ali prikazivaču u neku ruku oduzima pravo na ono što mu je primarna dužnost: ocijeniti izbor kao takav i iznijeti svoje eventualne prigovore. Osim toga je ta konstatacija za sve žive autore zastupljene u ovoj knjizi (među njima je i pisac ovog prikaza) dvosjekli mač: jesu li u antologiji zastupljeni po liniji objektivnosti i estetske vrijednosti ili po subjektivnim simpatijama sastavljača i njegovoj osjećajnosti? U tom se predgovoru Csuka u neku ruku ispričava što je u antologiju lirike uvrstio »uvod pisan u prozi što ga je Petar Zrinski, hrvatski prevodilac *Sirene mora Adrijanskoga* (u ostalom brat Nikole Zrinskoga) napisao pred svoj prijevod«, te Franu Krstu Frankopana, Srbina Mihajla Vitkovića (koji je stvarno svoje najbolje stihove napisao na madžarskom jeziku i zaista mogao izostati iz antologije kada je, recimo, izostao Laza Kostić!). Ne bih se složio s Csukom da je »s estetske strane možda manje vrijedan Jovan Jovanović Zmaj od madžarskih pjesnika koje je prevodio na srpski jezik«, jer je Zmaj u sklopu srpske književnosti (osobito one njezine najosjetljivije grane: poezije za djecu!) zaista u svoje vrijeme bio i te kako značajan, a napisao je i dosta djela trajne umjetničke vrijednosti, što — međutim — ne znači da je svojim dometom dostigao Petőfija, Madácha ili Aranya koje je prevodio, ali bi on *svakako* spadao u ovaj izbor i da kojim slučajem nije znao madžarski.

Kao što niti jedna antologija nije bez manjkavosti, jer se svakom, ma i najidealnijem izboru uvijek može naći prigovora, tako i ova Csukina, naravno, ima svoje nedostatke, ali — i opet kao i svaka antologija — ima i svoje izrazite prednosti i u svakom je slučaju, što se izbora tiče, treba iskreno pohvaliti i pozdraviti. Isto je tako i u pogledu samih prijevoda, ima ih vanredno uspjelih i s estetske i s umjetničke strane gotovo adekvatnih, kongenijalnih, ali ih ima i manje uspjelih, kao i takvih u kojima je prevodilac formi podredio sadržaj pa su zapravo slobodni prepjevi u kojima je od originala ostao samo tzv. »Leitmotiv«, no to je u knjizi ovolikog opsega neizbježno.

Ima, međutim, nekih osnovnih principijelnih stavova koji ne mogu ostati bez malo temeljitijeg kritičkog osvrta, ali oni, ponavljam, ne umanjuju opću veliku vrijednost te antologije niti njezin literarno-estetski značaj.

Ova je antologija još jedan čvrsti stup mosta što vezuje naše susjedne narode i kao takav on mora biti sazidan na zdravim temeljima da ne bi bio solidan most na pijesku koji može da se sruši i onda ako je građen najboljim i najtrajnijim materijalom. A ti zdravi temelji na kojima se podižu mostovi među narodima moraju biti historijske činjenice, pravilno ocijenjene i raspoređene snage pojedinih kulturno-historijskih era u razvoju književnosti, nepristran, ali »osjećajan« pristup svakom u antologiji zastupljenom autoru i svakom narodu.

Ako svjetsku književnost ne smatramo frazom i ako vjerujemo u punu ravnopravnost svih naroda čiji pripadnici stvaraju svaki svoj udio u toj svjetskoj književnosti, onda je zaista sporedno da li je neki autor Hrvat, Srbin, Makedonac ili Slovenac, ali bi nijekanje ili prešućivanje njegove nacionalne pripadnosti ili razbijanje u najmanje regionalne jedinice (dalmatinski, slavonski, dubrovački, sarajevski ili čak kajkavski, čakavski i sl.) bio loš temelj mosta, jer bi mogao djelovati dezinformativno i unijeti zabunu i zbrku u svijest inostranog čitatelja. Sam pojam »jugoslavenska lirika« s aspekta svjetske književnosti ujedno je i preuzak i preširok, a nepravedan je prema svim onim pjesnicima na području SFRJ koji ne pripadaju južnoslavenskim narodima, dakle i prema Madžarima u Vojvodini, Talijanima u Istri, Albancima na Kosovu itd. koji u ovoj antologiji uopće nisu zastupljeni. Posve mi je jasno da je svakom Madžaru, pa i Zoltanu Csuki, in ultima linea, svejedno da li se neki pjesnik unutar Jugoslavije osjeća Srbinom ili Hrvatom, ili čak Albancem, odnosno Madžarom, jer je SFRJ višenacionalna država i politički, a ne nacionalni pojam. Ali kad ne sastavljamo antologiju lirike »naroda Jugoslavije« ili »Južnoslavenskih naroda« (ali bez Bugara!) već »antologiju jugoslavenske lirike« moramo u njoj — bar u njezinom medievalnom dijelu — voditi malo više računa o kulturnim krugovima i specifičnim uvjetima za razvoj nego što je to učinjeno u ovoj knjizi.

Csuka je, da izbjegne bilo kakvo isticanje višenacionalnosti Jugoslavije, autore (osim interpoliranog izvoda iz naše narodne poezije) poredao kronološki (prema godini rođenja) što je kod homogenih naroda kakav je na primjer francuski, i logično i jedino ispravno, ali na takav način integrirati više književnosti koje su se svaka unutar svog kulturnog kruga samostalno razvijale, opasno je i nužno vodi do zabuna. Prema toj antologiji književno stvaralaštvo u Jugoslaviji počinje u Srbiji u XIII stoljeću, da se u XIV, turskom okupacijom posve ugasi sve do pojave Dositeja Obradovića na kraju XVIII st., a hrvatska književnost počinje tek s Markom Marulićem u XV stoljeću. To, međutim, nije historijski vjerno i pružilo bi posve krivu sliku prisilnog kontinuiteta, kao da je književnost nekakva štafetna palica koju su Srbi predali Hrva-

tima i — jednostavno prestali trčati po stazi književnosti sve tamo do Dositelja! Književno stvaralaštvo na teritoriju današnje SFRJ počinje neposredno nakon ćirilo-metodskog pokreta, dakle čim su južni Slaveni dobili svoje pismo i razvija se kontinuirano, naravno, ovisno o političkim i ekonomskim prilikama i to u svakog od južnoslavenskih naroda pod svojim specifičnim uvjetima. Diferencijacije srpskog, hrvatskog i slovenskog književnog jezika postaju već vrlo rano uočljive i sve se više proširuju čemu nisu toliko pridonijeli ti narodi sami, koliko različiti kulturni krugovi u koje su bili uključen živeći na međi Istok — Zapad. Dok je Srbija bila i vjerom i kulturom usko vezana za Bizant, a kasnije za Rusiju, Slovenija je bila uključena u kulturni krug bavarskog Zapada, a Hrvatska, osobito u svom primorskom dijelu, u latinsko-talijanski krug zapadne kulture, da se već negdje u XII st. zajedno s Madžarima uključi u zapadnoevropski kulturni krug i doživi kasnije zajedno sa Slovencima svoju reformaciju i kontrareformaciju, od kojih su bili pošteđeni i Srbija i Bosna i Hercegovina, dok su se Crna Gora i Makedonija razvijale opet u svojim specifičnim uvjetima. O toj prisilnoj diferencijaciji najbolje govori naša narodna poezija koja istom strukturom stiha i gotovo istim jezikom i hvali i napada turske ili ugarske junake iste slavenske krvi! Dok Kraljević Marko uz Ramazan pije vino i Sibinjanin Janko siječe turske glave, dotle Musa Kesedžija ili Budalina Tale pale kršćanske gradove, a podjednako ih uzdiže na pijedastal junaštva narodna pjesma jugoslavenskih naroda razjedinjenih u različite kulturne krugove. Eto, i to bi morao saznati madžarski čitalac iz Csukine antologije. A morao bi saznati i to da je hrvatska književnost, osobito ona glagoljaška i bogumilska u Bosni i Hercegovini daleko starija od Marka Marulića, kao i to da je srpska književnost živjela (pa makar u granicama drugih država) kontinuirano i u međuvremenu od despota Stevana Lazarevića do Dositeja Obradovića, kao i to da Valentin Vodnik nije prvi značajni slovenski pjesnik.

Iz ovako poredane građe u Csukinoj antologiji čitalac na primjer ne vidi tko je »Nepoznati srednjovjekovni redovnik« autor »Satirične pjesme o popovima« (str. 18) čija se katolička glagoljaška pjesma nadovezuje na djela srpskog despota Stevana Lazarevića, pa se čitalac, ako poznaje crkvenu historiju, mora upitati »otkud sad odjednom karmelićani?!«

Velika je šteta i s kulturno-historijskog i s objektivno-estetskog stajališta što Csuka nije madžarskom čitaocu prikazao makar koju kratku pjesmu s bogumilskih stećaka kad već imamo izvrstan izbor tih medievalnih tekstova u redakciji Maka Dizdara.

U daljem razvoju naših književnosti, kako hrvatske, tako i srpske, slovenske i makedonske, da o književnom stvaralaštvu svoje uže domovine, Bosne i Hercegovine, i ne govorim (premda je i tu izbor bogat i šarolik!) Csukin je izbor bio pravedan što se tiče tzv. ključa i podjednako su izostavljeni i mnogi srpski i mnogi hrvatski, slovenski i makedonski pisci koji svakako zavređuju biti zastupljeni u *svakoj* antologiji, što je s obzirom na unaprijed ograničeni prostor donekle razumljivo, a podjednako su i zastupljeni, jedino je sastavljač, čini mi se, bio prešKrt u izboru djela iz Slovenije.

Čitavu slovensku poeziju predstavljaju samo četiri pjesnika (Valentin Vodnik, France Prešern, Alojz Gradnik i Janez Menart) sa 22 pjesme od kojih 15 sačinjava sam Prešernov »Sonetni vijenac« koji je, istina, jedan od kongenijalnih Csukinih prijevoda.

Daleko su bolje prošli pjesnici iz Makedonije koji su predstavljeni s 12 pjesama od 9 autora.

U izboru srpskih pjesnika ne nalazimo (kao što sam već napomenuo) Lazu Kostića, Vojislava Ilića, Milutina Bojića, Jovana Dučića, Raku Drainca, Dušana Jerkovića i još niz značajnih pjesnika dok su, recimo, Sima Pandurović i Risto Tošović zastupljeni s po 3 pjesme.

Zanimljivo je kako se prevodilac lomio pri »određivanju« nacionalnosti nekih pjesnika iz Bosne i Hercegovine! Evo kako je Duško Trifunović, Srbin, u Csukinoj antologiji ostao bez nacionalnog obilježja! O njemu Csuka piše: »D. T. (1933). Pjesnik je umjerenog optimizma i blage rezignacije. U svojim pjesmama istražuje podrijetlo čovjeka i smisao ljudskog života. Jako je metaforičan: premda svoju pjesmu nikada ne otvara potpuno, dovoljno je ritmičan i pristupačan; realističan je, satiričan i angažiran pjesnik. Osim pjesništvom, bavi se i pisanjem filmskih scenarija i radio-drama« (str. 364). Ovakav bi prikaz bio upravo izvrstan primjer kratke i jezgrovite analize autorovih karakteristika, kad o većini ostalih ne bismo čitali: »srpski pjesnik«, »hrvatski pjesnik«, ili kao o Izetu Sarajliću: »I. S. (1930) Rodio se u Doboju, u Bosni i premda spada u »krug sarajevskih pisaca«, smatraju ga srpskim pjesnikom . . .« (str. 348).

Tko ga to smatra srpskim pjesnikom i zašto srpski pjesnik ne bi, kao i hrvatski, mogao spadati u krug sarajevskih pisaca? I nama, a i Zoltanu Csuki, i svakom tko i malo poznaje književnosti naroda Jugoslavije, moralo bi biti — ili jednom mora postati — jasno da postoje srpska književnost sa svojom tradicijom i specifičnostima kao i njoj ravnopravna hrvatska književnost i da unutar svake od njih postoje regionalne književnosti kao njihovi sastavni dijelovi. Tako je, recimo, Bora Stanković vranjanski pisac, ali srpski romansijer, tako unutar hrvatske književnosti postoje dubrovačka, dalmatinska, kajkavska, čakavska i još mnogo drugih regionalnih ogranaka, tako u krugu sarajevskih pisaca mogu biti i Hrvati i Srbi, već prema nacionalnosti kojoj pripadaju, kao što Srbin može biti hrvatski pisac i obratno, ako to sam želi i ističe.

Što se tiče izbora iz hrvatske poezije zaista možemo biti zadovoljni i s brojem uvrštenih pjesnika i znalačkim izborom pjesama što ih reprezentiraju i često izvrsnim prijevodima, ali bismo i tu, uza svu zahvalnost i dobronamjernost imali trovrsne prigovore, odnosno sugestije za eventualno novo izdanje. Rekao sam: trovrsne, a to su velik broj izostavljenih pisaca osobito iz generacije »između dva rata«; nesrazmjer broja pjesama s kojima su zastupljeni pojedini autori i — konačno — prevodiočevi kratki komentari iz kojih se često ne vidi da hrvatski autor spada u hrvatsku književnost.

Uzmemo li u obzir da je Csuka u svoju antologiju uvrstio 62 hrvatska pjesnika koje je madžarskom čitatelju prikazao s ravno 100 relativno izvrsno prevedenih pjesama rado mu priznajemo i ukus i osjećajnost i ljubav prema našoj poeziji, pa žalimo što je iz tog izbora izostao niz pjesnika kojima bi u toj reprezentativnoj knjizi i te kako bilo mjesto! Ima, naime, velik broj vrsnih pjesnika prema kojima se maćuhinski odnose ne samo inostrani, već i neki domaći antologičari. Zar madžarskom čitatelju nije trebalo bar s po jednom pjesmom prikazati recimo Ljubu Wieznera, Đuru Sudetu, Franu Alfirevića, Vladu Vlaisavljevića, Luku Perkovića, Vjekoslava Majera, Olinka Delorka, Vladislava Kušana, a da o zanimljivom i originalnog pjesniku, mom zemljaku, Musi Ćazimu Ćatiću i ne govorim!

Premda izbor i vrednovanje pjesama što ih antologičar koji je ujedno i prevodilac vrši po svom ukusu i, naravno, po tome koliko su te pjesme »prevodive«, koliko će iz njih moći biti dostupno madžarskom čitatelju, ne dopuštaju neku temeljitiju kritiku, ipak mi se čini da je omjer pjesama recimo Vesne Parun (1) i Višnje Stahuljak (5), ili Dobriše Cesarića (2) i Zlatka Gorjana (2) malo nerealan u usporedbi s pjesničkim dostignućima tih autora.

Ako uzmemo u obzir da je autor antologije kod 38 pjesnika izričito istakao da su Hrvati, odnosno da spadaju u hrvatsku književnost, teško je shvatljivo zašto je to izbjegao kod ostala 24 pjesnika? Posebno začuđuje zašto je to učinio kod regionalnih hrvatskih književnosti kao što su dalmatinska i dubrovačka. Dok, recimo, u kratkom komentaru o Maruliću nalazimo bar da »slika tužnu sliku o užasima što ih Turci počiniše u krajevima nastanjenim Hrvatima« (str. 52) ili o Hanibalu Luciću da je »i od njegove poezije značajnija drama »Robinja«, prvo hrvatsko scensko djelo u svjetskoj književnosti« (str. 53), dotle o Petru Hektoroviću uopće ne saznajemo kojoj naciji pripada niti kojim jezikom piše svoje »Ribanje i ribarsko prigovaranje, što ga je tiskao u Mlecima«. Kod svih je dubrovačkih pisaca izostavljeno da su Hrvati, a kod Gundulića će vjerojatno unijeti zabunu u svijest madžarskog čitatelja objašnjenje o nadopuni nezavršenog »Osmana«. »Pjevanja što su nedostajala napisao je u prošlom stoljeću Ivan Mažuranić, a djelo zajedno s tom nadopunom izdala je 1844. godine Matica Ilirska« (str. 60). Pitam se: mora li prosječni madžarski čitalac poezije znati za Ilirski pokret u Hrvatskoj i ne može li ga locirati bilo kamo — ili nikamo. U komentaru o Ivanu Buniću već čitamo: »Nije čudo da ga neki današnji povjesničari književnosti vrednuju kao najboljeg liričara dubrovačke poezije XVII. st.« (str. 62). Dakle, Csuka je dubrovačku književnost (koja jeste specifični u se zatvoreni regionalni dio hrvatske književnosti) izdvojio iz njezine matice time što nigdje nije naveo kamo ona spada!

O Andriji Kačiću-Miošiću na str. 78. čitamo: »Kao seljački sin iz Dalmacije rano je stupio u franjevački red, u Budimu studirao filozofiju i teologiju, pa se vratio u Dalmaciju i posvetio se književnosti . . . On sam veli da je svoja djela napisao na narodnom jeziku za seljake i pastire, ali je već u stoljeću kada su objavljena postao poznat i popularan na čitavom hrvatskom jezičnom području, a kasnije i u krugu Srba.« Slično je M. A. Reljković »slavonski pisac« itd.

Posebno začuđuje kako je Csuka na str. 177 komentirao Dragutina Domjanića: »D. D. (1875—1933). Sljedbenik Puškina i Varlainea; volio je pisati o

lijepim starim dvorcima, sumračnim parkovima i takvim ljubavima koje su previše zanosne da bi mogle biti ostvarljive. Kasnije su trajnu vrijednost njegovoj poeziji pribavile pjesme pisane u provincijalizmu njegova rodnog kraja.« A gdje je, zaboga, taj Domjanićev rodni kraj, zar to prosječni madžarski čitalac baš mora znati?

Slično je i s Augustom Cesarcem (str. 218). O njegovu eventualnom hrvatstvu saznajemo iz komentara samo toliko da se je »u vrijeme drugog svjetskog rata zatekao u Zagrebu« — a gdje bi drugdje i mogao biti pravi pravcati Zagrepčanin?

Dragutin Tadijanović (str. 254), čije je pjesničke karakteristike Csuka upravo majstorski sabio u bogatu i iscrpnu rečenicu koja je možda najbolji prikaz Tadijanovićeve lirike, »ispao« je u ovom komentaru iz hrvatske književnosti, jer madžarski čitalac o njemu saznaje da je »pjesnik koji potječe iz slavonske seljačke obitelji, direktor Instituta za književnost Jugoslavenske akademije, čiji je član«, ali ne saznaje da je JAZU u Zagrebu, dakle glavnom gradu SR Hrvatske, kao ni to gdje je to Tadijanovićevo rodno selo i ta Slavonija, a duboko sumnjam da će uzeti u ruke geografsku kartu Jugoslavije ili neki leksikon da potraži te podatke.

Najopćenitiji je prikaz Vesne Parun (str. 309): »V. P. (1922) Pjesništvo joj se poslije završetka rata naglo ustremilo u vis i odonda je u stalnom razvoju. Krug njezinih tema proširuje se od socijalističkog rodoljublja do općeljudskih problema. Osnovna tematika njezinih kasnijih pjesama jeste vječna, strastvena, ujedno i patnička i samoprijegorna ljubav žene. Piše i lirske drame i pjesme za djecu.« Za nju, eto, madžarski čitalac ne saznaje ni to gdje je rođena, a nekmo li spada li u makedonsku, slovensku, srpsku ili hrvatsku književnost.

Svi su ovi dobronamjerni prigovori neznatni u usporedbi s velikom značajnošću ove antologije i njezinom ulogom mosta između naša dva susjedna prijateljska naroda i — žaleći što mi opseg ovog prikaza ne dozvoljava jezičnu i estetsku analizu prijevoda kao takvih — na kraju još jednom ističem da je Zoltan Csuka i ovom antologijom dokazao koliko voli i poznaje književnost svih naroda Jugoslavije.

Enver Čolaković

NOVI RADOVI O EUGENU KVATERNIKU

Sovjetski historičar V. I. Freidzon dao je u novije vrijeme nekoliko vrijednih priloga za historiju Hrvatske u drugoj polovini XIX st. Ovdje će biti riječ o njegovim radovima posvećenim historiji stranke prava: 1) *Buržuaznije nacional-radikali i druzja Pariškoj komuni v Horvatiji*, Sovjetskoe Slavjanovedenije, Akad. nauk SSSR, 1965/5, Moskva str. 14—25; 2) *Obščestveno-političeskaja pozicija E. Kvaternika konec 50 — načalo 70-h godov* XIX. v., Učenie zapiski Instituta Slavjanovedenija, t. XXX, Moskva 1966 (izd. Akad. nauka SSSR), str. 86—113.

U prvome redu autor nastavlja na djelo A. Cesarca *Kriza stranke prava i naši »komunari« godine 1871* (Zagreb 1951); pri tome se kao osnovnom građom služi pravaškim listom »Hervatska« (u nastavku: »Hrvatska«) i donosi nove, detaljne podatke o »komunarima« u stranci prava tada, ili kako sam kaže o »lijevome krilu stranke«. Autor ruskom čitaocu pokazuje kako su pravaške novine naporedo pisale i neprijateljski i s priznanjem o Komuni, čak naviještale neuništivost komunizma. »Hrvatska« je izvješćivala i o I. Internacionali i po uvjerenju autora, diskretno agitirala za Marxov spis *Građanski rat u Francuskoj*, koji tek što je bio izašao u obliku adrese generalnog savjeta I. Internacionale i bio i ostao jedinstvena historija i ocjena pariskih događaja. »Hrvatska« je štampala, upozorava autor, i adresu pariskih komunara, koja pozdravlja socijalnu revoluciju.

U pravilu, vijesti u prilog radničkog pokreta izlazile su na kraju lista; tenor lista bio je drugačiji, ali je borba mišljenja oko toga pitanja stalno izbijala u listu. To se vidi npr. u iskazima oko Mazzinija i njegove kritike Internacionale. »Pravaška ljevica« ograđivala se od Mazzinija. Ljevicu autor poimence prikazuje, prema podacima F. Folnegovića, A. Cesarca i J. Šidaka.

Kako se »Hrvatska« bavila i domaćim problemima, autor nastoji da i u tim pitanjima razluči ljevicu od desnice. Dok je s ljevice dolazila kritika postojećeg socijalno-političkog uređenja u Hrvatskoj (Jakšić protiv prava nasljedstva), Kvaternik je branio Mazzinija protiv Internacionale, izjašnjavao se protiv ateizma, za pravo vlasništva. Autor ne dodaje nikakva nova tumačenja dosadanjim podacima o razlozima razdora u stranci prava tada; polazeći od pisama E. Kvaternika E. Halperu, on, za Cesarcem, izdiže religiozni problem (str. 22). No autor sam pokazuje da Komuna i Internacionala nisu nudile novinarima »Hrvatske« samo religioznu problematiku, već i čisto političku; postavljalo se pitanje sredstva za postignuće krajnjeg cilja, koji je ljevici i desnici bio zajednički: oslobođenje domovine. Primjer Komune bio je primjer građanskog rata (oružane klasne borbe), s čime se desnica nikako nije slagala (str. 22). Autor to dobro ilustrira i Bah-Kvaternikovom izjavom »O pravcu stranke prava« od 10. IX 1871, gdje se jasno vide politički razlozi za spor u stranci; — politički su razlozi bili u tome sporu bitni, pa autor nehotice, redoslijedom svoga izlaganja, suviše naglašava vjerski moment kod Kvaternika. Može se dopustiti da je ateizam sablaznio Kvaternika, ali vjera niti nije bila njegova prava preokupacija. Inače, Kvaternik je dobro znao, jer je vidio svojim očima živući u inozemstvu, a za što postoje vjerodostojna svjedočanstva, da je konzervativni element (poljsko i mađarsko plemstvo) imao i te kakvu ulogu u nacionalno-revolucionarnoj agitaciji po Europi. To su nepobitne činjenice. Uz takvo iskustvo, zbog jasnog uvida u konkretne, ne krajnje, ali značajne rezultate klasne kolaboracije u tim specifičnim slučajevima i prilikama, Kvaternik je mogao ocjenjivati obrađivanje radničkog pitanja i Komune u »Hrvatskoj« kao sekundarno i podređeno nacionalnoj revoluciji, prvenstveno zato, jer je obrada toga pitanja očito uključivala i pitanje građanskog rata. A kao što je rečeno, centralna je Evropa tada pružala opipljive dokaze o pozitivnim rezultatima suradnje klasa tih zajednica u nacionalno-revolucionarnoj borbi. Dalje, mada autor ima u načelu potpuno pravo kad kaže da je desno krilo »prikrivalo klasne proturječnosti hrvatskog društva« (str. 22), a lijevo očito smjeralo da nacionalni pokret veže s evropskim radničkim pokretom (str. 20), lijeva grupa nipošto, odnosno u mnogo je manjoj mjeri razrađivala svoj program. U historiji pravaštva ona je zanimljiva naročito po tome, što je u času kad se slomilo II. carstvo i kad su posebno Kvaternikovu raniju agitaciju događaji drastično demantirali, krenula u razmatranja, koja su sa svoje strane čitavu Kvaternikovu koncepciju zapravo stavljala ad acta. Omladina stranke prava kretala je svojim putem ne samo zato jer je 1) list bio dužan da informira i o Komuni i 2) jer je bilo slobodno da svatko piše što misli, nego i 3) zato, jer se poslije Sedana činilo, da su i stranka i Kvaternik bili u strahovitoj zabludi. Smatram da se sudovi o podršci lijevima od strane »većeg dijela vodećih ljudi u stranci« (Nehajev; Freidzon str. 23) moraju dopuniti upozorenjem upravo na situaciju u stranačkom listu, kad su zapravo sve teme, pa ma kakve teme bile, dobro došle, da stranka ne bi imala prostora za opravdavanje zbog propasti II. carstva, odnosno svoje propagande za nj. Komuna nije samo iskazivala snagu radničkog pokreta, već i slabost francuske države. Rečeno je da mladi (smatram da je »lijevo krilo« pretežak termin za »četvero ili petero mladih ljudi« odlučnih protivnika Kvaternika, str. 21, bilj. 40), dakle, mladi nemaju razrađen program o povezivanju nacionalnog i radničkog pokreta, dalje, autor upozorava na sitnoburžoaske socijalističke tendencije kod mladih (simpatije za Bakunina, str. 21); to im umanjuje značenje, što naravno ne znači da oni po uočavanju pojave i značenja radničkog pokreta nisu bili ispred stranačke većine, jer nisu bili samo nacionalni već i socijalni revolucionari. Nesumnjiva je autorova zasluga da je to istakao.

Autor dovoljno pokazuje koliko se Matasićeva grupa izložila u nacionalno-revolucionarnom djelovanju. I prije i u vrijeme i poslije ustanka u Rakovici. Držim da su se upravo po tome mladi svrstali uz Kvaternika i morali kapitulirati u pitanju: šta jest, a šta nije bilo oportuno u nacionalno-revolucionarnoj agitaciji. Jednom prilikom Kvaternik je dokazivao da se na radnički pokret ne može računati s prostog razloga, jer radnici moraju ponajprije obračunati sa svojim vladama. Budući da su vlade — kasarne, policija i vojska, kako će radnici pomoći neslobodnim narodima, dok ne slome materijalnu silu pod svojim krovom. U Hrvatskoj valja dakle jurišati na tuđinsku vladu snagom nacije.

Pitanje ustanka u Vojnoj krajini (Rakovica) nije u novije vrijeme razrađivano, posebno pitanje eventualnih tadašnjih veza Kvaternika s inozemstvom. Dok se ta tema kao pitanje ili ne razradi ili ne odbaci, ostaje kao pouka za tu aktivnost i Kvaternika i Matasićeve grupe ovo: buržoaski radikali i revolucionarni demokrate nastojali su provesti nacionalnu revoluciju jednim od klasičnih

sredstava revolucionarne borbe: dići jedan dio vojske na njen drugi dio, načelo na koje je upozoravao Lenjin. U toj praksi, i za Matasića više nije bilo saveza s radničkim pokretom. Pobuna krajiške vojske bila je Kvaternikova koncepcija od početka njegove revolucionarne aktivnosti.

Na kraju, nije posve jasno što autor želi reći kad piše, da su se mladi ograđivali i od »panhrvatizma«. Pri tome se ne poziva ni na kakve podatke, a niti ne objašnjava termin. No on će se »tom ideologijom« baviti u radu navedenom (u naslovu ovog članka) pod 2) pa će o tome biti još govora. Najposlije, mada ne bih u potpunosti prihvatila formulaciju, kao takvu, da se »pod utjecajem Komune u Hrvatskoj javila tendencija da se revolucionarna demokracija odijeli od nacional-radikalizma«, već bih dodala da je tu pojavu izazvao i pad II. carstva, složila bih se u potpunosti s mišljenjem autora da je »Pariska komuna ubrzala prodiranje socijalističkih ideja« u Hrvatsku.

Evidentno je da problematika kojom se autor bavi i način kako je obrađuje, nameće određena metodološka pitanja, npr.: kako izolirati prikaz frakcije jedne stranke, a u isto vrijeme održati za čitaoca prezentnom pojavu, razvoj i cilj stranke. Ili, što je bitnije u historiji »frakcije« neke stranke: njena uloga u toj stranci i za tu stranku, ili nove i napredne ideje, koje je unijela u stranku i u stvarnost svoga časa. Ili: kako valja pisati nacionalnu historiju XIX. st.? Kao dio opće prvenstveno ili ističući njenu specifičnost sve do naglašavanja neponovljivih konkretnosti.

U raspravi »Buržuaznije nacional-radikali i druzja Pariškoj komuni v Horvatiji«, autor poslije kraćeg uvoda kroz tri poglavlja prikazuje socijalno političke poglede Kvaternika, odnosno stavove stranke prava. Ponajprije se bavi Kvaternikovom knjigom *Hrvatski glavničar* (1863) i pokazuje da socijalno-ekonomski pogledi Kvaternika nisu bili dosljedni, tj. da nisu izgrađeni u cjelovit sistem. U suštini, nalazi autor, Kvaternik je u pitanju socijalno-ekonomskih odnosa bio blizak liberalima, a kao sitnoburžoaski ideolog nije ni mogao da dade nešto novo. Zatim, kako izlaže autor, Kvaternik je nastojao da sve slojeve društva predobije za program nacionalnog oslobođenja i u hrvatskoj je historiji značajan prvenstveno po toj težnji. Svoje teze autor potkrepljuje i odgovarajućim iskazima Kvaternika na saboru 1861. i 1864, dajući zaokružen i sažet prikaz Kvaternikovih socijalno-ekonomskih teza. Autor se, uz neka druga djela, služio literaturom na hrvatskom jeziku (A. Jelačić, A. Cesarec, Lj. Kuntić); Šegvićevim izdanjem Kvaternikova dnevnika, Dnevnikom sabora 1861, a i svojim radom o Krajini za navedeno razdoblje.

U idućem, kraćem odjeljku, autor izlaže po čemu se razlikovao politički program pravaša, predstavnika sitne buržoazije, od stavova liberalne buržoazije, koja je austroslavistička i oportunistička; pri tome autor daje dosta prostora pravaškoj kritici bana Jelačića, odnosno austroslavizma (1870). Autor u potpunosti uvažava da su pravaši i pretjerivali u kritici narodnjaka, ali o toj njihovoj kritici, posebno 1870. sudi pozitivno: »Ta djelatnost Kvaternika i pravaša razvijala je nacionalnu svijest Hrvata i jačala buržoasko-demokratsku tendenciju u hrvatskom narodnom pokretu (str. 98).

U trećem odjeljku bavi se Kvaternikovim pogledima na međunarodne odnose (na osnovu Kvaternikova djela *Politička razmatranja na razkrižju hrvatskog naroda*, Zagreb, 1861), koje djelo na ruskom jeziku imenuje »Političeskaja issledovanija« što ne odgovara sasvim originalu, čiji je smisao zapravo »razmišljanja« ili »misli«. U ovome odjeljku autor se bavi nizom važnih stavaka iz rane pravaške propagande, kao što su: stav prema Napoleonu III. i Francuskoj, Rusiji, Srbima, Slovencima i Mađarima; ponovo se bavi njihovim stavom prema austroslavizmu; kritizira pravaški panhrvatizam, izlaže njihov stav prema jugoslavenstvu, tumači termin »historijsko pravo«, devizu »Bog i Hrvati«, izvore Kvaternikove religioznosti. U ovome značajnome poglavlju, autor koji se svojski trudi da o fenomenu pravaštva sudi objektivno, kaže: »Njihov je nacionalizam, usmjeren protiv austrijskog ugnjetavanja, bio historijski opravdan.« No taj je buržoaski nacionalizam imao i reakcionarne strane, nalazi autor, bio je kao ideologija duboko proturječan, što je i odredilo dalju sudbinu pravaštva. U svome naporu da izađe na čistac s pravaškom ideologijom, autor donosi i pravaške deklaracije iz vremena nakon 1870/71, i govori o evoluciji pravaštva, izričito sve do u 1900, što prelazi okvire zadane teme. Pri tome je autor uvažavao informacije odnosno mišljenja recentnih radova o ranoj stranci prava (npr. V. Bogdanov, Lj. Kuntić — 1958, A. Flaker — 1960). U pitanju pravaških iskaza o Napoleonu III. i Francuskoj, autor s pravom naglašava propagandne ciljeve pravaša, ali po našem mišljenju u dvije točke griješi: 1) kad, uza svu mjeru, notira negativni odnos Marxa

i Engelsa prema režimu Napoleona III, a da pri tome ne uzima u obzir konkretne efekte te i takve koristoljubive francuske politike pod Napoleonom III. (ujedinjenje Italije i Rumunjske); 2) kad vanjskopolitičke projekte pravaša tumači »slabošću hrvatskog nacionalnog pokreta« (v. str. 100); ako je mislio točno onako kako kaže, nije u pravu, jer je upravo pravaštvo po svome antiaustrijskom radikalizmu dokaz vitalnosti hrvatskog nacionalnog pokreta, koji pokret raspolaže i drugim političkim strujama od 1861. dalje (narodnjaci, samostalci, unionisti); ako je autor zapravo želio reći »nacionalno-revolucionarni pokret«, i onda nije u pravu i to zbog toga, jer su pravaši u zemlji javno propagirali svoju takozvanu vanjsku politiku i jer je Kvaternik bio njeno utjelovljenje, živ dokaz njene relativne ostvarivosti. Propagirati pravaške vanjsko-političke poglede u tadanjoj Hrvatskoj, zahtijevalo je moralne snage od nosilaca te propagande, osim što je zahtijevalo opće uvjete, koje autor nastoji karakterizirati koliko god mu to dopušta raspoloživa literatura (str. 87). Nakon rata Francuske i Sardinije-Pijemonta protiv Austrije 1859., propagirati u Hrvatskoj, i to kao sudionik toga istog rata na protuaustrijskoj strani, ono što su propagirali pravaši, značilo je negirati postojeću državu; ako je dakle »kralj« bio izbačen iz strankine devize »Bog i Hrvati«, iz vanjskopolitičkih razmatranja pravaša bila je izbačena postojeća država, a jedno i drugo trebalo je da postane program stranke, čije formiranje privremeno tragično lomi ustanak u Rakovici 1871. Ova buntovnost jest vršak hrvatskog pokreta tada i znak ne njegove slabosti, već snage. Autora ne bi trebalo da zbune Kvaternikovi prijekori da se Hrvati umiju buniti samo kad je uz njih vlada (v. str. 101/2), autor i sam znade i bjelodano je da je i Kvaternik Hrvat (str. 102). O slabosti »nacionalnog pokreta« u Hrvatskoj autor piše i na drugim mjestima, kad izlaže eklekticizam Kvaternikove socijalno-ekonomske teorije, njegovo insistiranje na suradnji klasa u Hrvatskoj (str. 94). Ne bi li bilo pravilnije govoriti da stranka prava tek nastaje i to u situaciji koja mnogo obećaje, a o kojoj autor zapravo mnogo kaže kad piše o stanju u Hrvatskoj nakon 1848; »U tome prelaznom razdoblju gotovo svi slojevi stanovništva Hrvatske i Slavonije, bili su uznemireni stanjem koje je nastalo i nisu sakrivali svoje nezadovoljstvo« (str. 87). Očito, valjalo bi odgovoriti na dva pitanja: Kakvo mjesto ima pravaštvo u hrvatskom nacionalnom pokretu 60-ih godina XIX. st., i kako se razvijala stranka prava. Historija političkih doktrina i pokreta pokazuje, da se pristalice okupljaju oko programa, a program je rezultat iskustva i mišljenja. Ima li dakle mjesta naglašavati slabost nacionalno-revolucionarnog pokreta u 1863, ili 1860, ili 1865, čiji je program, prvi put fiksiran 1859. (u inozemstvu!), postao javan 1861, i to u situaciji kad su manje-više svi slojevi stanovništva bili u vrijenju! Iz toga također slijedi, da »Glavničar« nije programatski, nego taktički spis, a *Razmatranja* i članci o Napoleonu III — također i odgojni materijal. Zacijelo, u bogatstvu materijala za ranu historiju pravaštva, različiti autori neće birati iste iskaze i svjedočanstva, ali bi u burnoj historiji Kvaternikove djelatnosti valjalo uvijek voditi računa o tome kada, kome, u kakvoj konkretnoj situaciji on nešto piše. Držim da ako je jasno da je Kvaternik revolucionar, koji uz ostalo u Hrvatskoj propagira pravašku vanjsku politiku, da »Slobodino« mišljenje o napoleonskoj ideji iz g. 1879, može malo doprinijeti tumačenju Kvaternika, koji je već 1871 — ubijen. S druge strane, za nauku je samo korisno ako raspolaže bogatstvom materijala i ako može da se razvije kroz diskusiju.

Autoru očito, i to u sredini koja ne raspolaže glavninom izvornog materijala o problemima kojima se bavi, nije lako da na razmjerno malo prostora i na kojem očito i uspješno nastoji da bude sažet, objasni i pokaže u čemu se sve sastoji reakcionarnost pravaške teorije. On je primoran da se razračunava s političkim protivnicima pravaša, pa tako obrađuje i »liberalnu ideologiju jugoslavizma« čiji su pravaši — buržoaski demokrati — protivnici. U nastojanju da sociološki fundira političke fenomene hrvatske historije XIX. st., autor obuhvaća pristalice jugoslavenske ideje pojmom »nacionalne buržoazije«, koja treba širok prostor za ekonomsku ekspanziju i zato je »jugoslavenska«. Međutim, autor istu koncepciju susreće i u »demokratskoj i socijalističkoj sredini«, pa konstatira da je ona bila »općedemokratska« i kroz iskustvo dokazano perspektivna za budućnost Južnih Slavena. S druge strane, po liniji autorove sociološke analize, hrvatska ekskluzivnost pravaša potjecala bi od bojazni hrvatske sitne buržoazije (koju pravaši predstavljaju), pred »nacionalnom konkurencijom« — Srba, pri čem autor izlaže zbog čega i kako se očitovao tada hrvatsko-srpski spor (str. 102—105). Izlaže da je četvrtina stanovništva tadanje Hrvatske i Slavonije i Vojvodine bila srpska; autor bilježi i to, da je »panhrvatizam« tj.

teza da su i Slovenci i Srbi Hrvati, bila reakcija na velikosrpske teorije. Autor se očito ne slaže s tumačenjem da je i taj pravaški »panhrvatizam« — jugoslavenstvo, i nikako nije, dosljedno, sklon dopustiti da bi pravaši sa svojim »panhrvatizmom« time došli i sami na liberalne, demokratske ili čak socijalističke pozicije; prema autorovom izlaganju, »liberalno jugoslavenstvo« računa na tržište, poštujući prava naroda u Jugoslaviji; znači li to da sitna buržoazija, jer ne poštuje prava drugih naroda, ne računa na tržište kad želi ujediniti južne Slavene u velikoj Hrvatskoj? Pri ovakvom razmatranju vidi se, da autorova teza o velikoj Hrvatskoj, odnosno panhrvatstvu, koju da je izmislila hrvatska sitna buržoazija od straha pred ekonomskom konkurencijom srpskog susjeda, nije dovoljna. Jer velika Hrvatska uključuje teritorije koje ista ideologija, prema Freidzonu, smatra opasnima, znači da takmace dovodi u svoju kuću, dok bi, prema autoru, trebalo da se ispolji drugačija težnja, tj. da se ta sitna hrvatska buržoazija odijeli granicama od tih takmaca. Tu se može samo kazati: ili je autor dovoljno rekao iznijevši da je pravaška ideologija proturječna, ili njegovo tumačenje pravaških teza nije dovoljno. Autor također kaže, da sitnoburžoaski ideolozi nisu bili kadri da riješe probleme međunacionalnih odnosa (str. 105), ali dublje, u eventualne paralele s analognim pojavama kod Srba, ne ulazi. On će naglasiti prvenstveno reakcionarni karakter pravaških teza, koje tvrde da su i Srbi i Slovenci — Hrvati, a pitanje kuda su te teze smjerale zahvaćanjem teritorija i materijalnih dobara, autor ne postavlja. Moralo bi se zaključiti da ta sitna buržoazija rezonira liberalno u ekonomskom smislu (Kvaternik je »liberalan« i u agrarnom pitanju), ili da se pitanje »panhrvatizma« ne može riješiti isključivo sociološkim pristupom. Autor se izričito ograđuje od reakcionarnih teza pravaške teorije: »(Što je) rečeno o panhrvatizmu dokazuje, da je duboko pogrešna svaka tendencija ublažavanja mana, svojstvenih toj teoriji« (str. 104). Ipak se vidi da autorovi izvodi nisu dorečeni, pa se zato mogu predložiti dodatna tumačenja:

1. Pravaštvo je nova etapa (poslije Ilirskog pokreta, odnosno god. 1848) u razvoju hrvatske nacionalne svijesti; pravaštvo, s obzirom na položaj i historiju Hrvatske u Austriji, u šezdesetim godinama XIX. st. čini ono isto, što je na svoj način činio i Ilirski pokret: afirmira Hrvatstvo; ma kako da je Ilirski pokret bio i reakcija na političku inertnost dijela plemstva, on je izraz stalno prisutne političke tradicije Hrvatske koja na najprirodniji mogući način afirmira hrvatsko ime i narod, kao što su se na drugi način i u drugačijim prilikama afirmirala druga nacionalna imena. »Hrvatska od Soče« na istok, baš kao i ilirsko ime, jesu svojevrstan prijedlog susjedima-rođacima da priznaju Hrvatsku kao pažnje vrijedan faktor; u ilirskoj fazi politička tradicija Hrvatske nameće se tajeći svoje ime, u šezdesetim godinama ona insistira na svome imenu i postaje, prividno, agresivna. Pri tome njenu isključivu i tvrdoglavu volju sada ispovijeda i Ante Starčević, koji je u prvoj fazi preporoda bio Ilirac tj. Jugoslaven.

Da li je Hrvatska od preporoda na ovamo, preko god. 1848. samo gubila? Dobila je, uz ostalo, književni jezik, koji je i jezik Srba. Zatim, Hrvatska nije nipošto samo Slavonija i uža Hrvatska s Krajinom, nego i Istra i Dalmacija, što svatko u Hrvatskoj dobro znade. Ona ima i političku tradiciju, s kojom su saživljeni njeni pismeni ljudi, od velikaša do žurnalista i kojom su ti ljudi doslovno prožeti; u ime te političke tradicije Kvaternik i agitira, pa i kad se obraća ruskim vlastima, govoreći o Hrvatskoj: »To je zemlja u kojoj je nacija bila uvijek svijesna svog narodnog i historijskog značenja, imajući od samog početka, svog političkog postojanja sve do 1849. slobodni i liberalni ustav«[1] — što znači, uzevši gornje cum grano salis, da je »nacija« sama odlučivala o svojoj sudbini. Budući da se Kvaternik u Rusiji tada borio protiv, kako je on smatrao, zapostavljanja Hrvata u korist Srba od strane ruske vlade, on u tome smislu i piše ruskome poslaniku u Beču, V. P. Balabinu: »Valja djelovati na barbarstvo, iskorištavajući civilizaciju, a ne vice versa nadati se rezultatu od posljednjeg načina djelovanja, znači pripremati slom političkog utjecaja Rusije (tj. u Hrvatskoj; Lj. K.); *takvo je nacionalno osvjedočenje* nacije (potcrtao Kvaternik; Lj. K.) koja broji pet milijuna.«[2] Budući da u ovih 5 milijuna Kvaternik očito računa i nehrvate, ovo je svakako i primjer »panhrvatizma«. No ujedno pokazuje i jedan od njegovih korijena, koji je, dakle, ne prvenstveno ili ne samo izraz samoobrane, kako se mogu tumačiti autorovi izvodi, nego i izraz samosvijesti. Može se reći, da nisu samo ideolozi sitne buržoazije u Hrvatskoj smatrali da »ako je u perspektivi — ujedinjenje Jugoslavije, da se ono mora izvršiti samo na čelu s Hrvatima!« (str. 102—103), što bi svakako valjalo pobliže ispitati.

Ova komponenta hrvatske političke samosvijesti, koja je i bez velike Hrvatske svakako računala i na teritorij Istre i Dalmacije i hrvatsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini, izmiče autoru doista, a to se vidi i iz načina kako se razračunava s pojmom »historijsko pravo« u vezi s imenom pravaške stranke. Za ruskog čitaoca, čak stručnjaka, mnogo vrijedi autorova informacija o tome kako se tezom o historijskom pravu služilo hrvatsko plemstvo. kako narodnjaci, kako unionisti, a kako pravaši; historijsko se pravo zatim u članku povezuje s Poljacima i Mađarima; autor se služi terminom »ugarsko-hrvatski ustav« (str. 106), i samo na jednome mjestu izrazom »hrvatsko državno pravo« (str. 104 — u vezi s odnosom Slovenci — stranka prava). U stvari, autor poistovjećuje termine »historijsko pravo« i »hrvatsko državno pravo«, uzevši da sam termin »pravo« objašnjava njegovu pojavu u imenu Starčević-Kvaternikove stranke. Međutim, to su dva različita termina. Historijsko pravo i koje je trebalo biti potvrđeno u austrijskoj federaciji (austroslavizam) mogli su imati svi narodi monarhije, koji su jednom bili samostalni, pa su tu samostalnost izgubili u ratu ili voljom diplomacije velikih sila (npr. Talijani, Česi, Poljaci), ustav (hrvatsko-ugarski ustav) imali su samo Mađari i Hrvati, s time, da su njihovi, do 1848. staleški, sabori dijelili zakonodavnu vlast s kraljem. Tu je i odgovor na pitanje koje se lako postavlja, a na koje autor ne bi mogao lako naći odgovor: kako to da se u Hrvatskoj i oko Hrvatske svi biju i bore oko »prava«, što je to vitalno što može svakome služiti? Ako autor doslovce piše da se god. 1861. i u političkoj propagandi pravaša radilo o »srednjovjekovnim preostacima«, a mi danas pišemo o »elementima srednjovjekovne frazeologije« za buržoasko-demokratski sadržaj, onda to znači:

1. da to »pravo« zaista postoji od srednjega vijeka na ovamo i da je svijest (god. 1861) o njemu živa; 2. da je to pravo značilo kontrolu »nacije«, podanika ili građana nad državnom vlašću, njihovo sudjelovanje u vlasti; to nije autonomija, jer se autonomija može i podijeliti i oduzeti; državno pravo postoji od početka državne zajednice i nikad nije bilo otuđeno. U državi s njemačkom dinastijom na čelu, ugarsko-hrvatski ustav omogućava da podanici drugih jezika i narodnosti, konkretno Mađari i Hrvati do granice »sami upravljaju« svojim teritorijima. Kad su dakle pravaši u novom valu narodnog preporoda nudili susjedima »Hrvatsku« i »hrvatsko državno pravo«, činili su to očito i s gledišta organizacije državne vlasti, nudeći time svoju stoljećima staru političku tradiciju ili i političku kulturu. Također, nakon svega rečenoga, zato što autor zamjenjuje »hrvatsko državno pravo« i »historijsko pravo«, on daje i ovu formulaciju, koja se ne može prihvatiti, baš zato, jer za pravaše nije bitan odnos prema jugoslavenskoj ideji, već prema hrvatskoj; autor kaže: »Crta ideologije »prava« — zanemaruje prava drugih naroda — sačuvala se« (str. 107). U teoriji o hrvatskom državnom pravu nije bitno ono, što je ona na prvi pogled »osporavala« susjedima i zapravo svim narodima monarhije osim Mađarima, već je bitno to, da je isticala nešto što je Hrvatska imala. To se pravo, kao i kod Mađara, održalo na statusu čuvara turske granice, dakle na ratnoj ulozi graničara. Hrvatska nije imala klasične državne granice ni domaće vladare, kao npr. Francuska ili Rusija; no kao što se poznavanje i spominjanje tih granica i vladara u Francuskoj ili Rusiji ne može smatrati »crtom« koja »zanemaruje prava drugih naroda« — tako isto se to ne može reći ni za teoriju državnog prava u sasvim specifičnom slučaju Hrvatske.[3]

Uzevši, dakle u obzir sve rečeno, i ako se događaji iz sredine XIX. st. ne mjere današnjim mjerilima, valja konstatirati, da su i jugoslavenska i hrvatska ideja bile normalan produkt razvoja i odnosa na slavenskom jugu tada. Razvoj i sudbina tih ideja, kao što je prirodno, ovisili su za budućnost od konkretnih (i međunarodnih) prilika i djelatnosti ljudi; autor zato i zaključuje, ma koliko naglašavao proturječnosti i sukobe koje je krila pravaška ideologija, ovako: »No za historiju njihova djelovanja šezdesetih — početkom sedamdesetih godina, i posebno za djelovanje Kvaternika i njegovih pristalica nije bilo odlučujuće

[1] Kvaternik u pismu ruskom poslaniku u Beču, V. P. Balabinu, 26. III. 1859; u ruskom prijevodu s francuskog originala objavio V. I. Freidzon u prilogu »O žizni i dejateljnosti Evgenija Kvaternika, Slavjanskoe vozroždenije, izd. Instituta Slavjanovedenija, Moskva 1966, str. 146.

[2] Isto, str. 149.

[3] O ugarskom ustavu i Hrvatskoj u Ugarskoj, usporedi: F. Zwitter, J. Šidak, V. Bogdanov: Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg, Beograd 1960, str. 25—27 i 60. Također V. Bogdanov, Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1958, str. 506/507.

gledanje na Južne Slavene, već nacionalno-revolucionarna propaganda i borba protiv pritiska habsburške monarhije, protiv opasnosti njemačke ekspanzije na jugoistok Evrope, za suverenitet hrvatskog naroda« (str. 105/106).

Ako se gornji citat (prvi!) htjedne shvatiti više nego li kao puka Kvaternikova agitacija, onda je ova teorija o »pravu«, baš zato je je Kvaternik tumači kao ukorijenjenu u zemlju i ljude, bila faktor o kojem su upravo rani pravaši dokazivali, i to dokazivali svojom pojavom, da: »ako je u perspektivi — ujedinjenje Jugoslavije«, da će se o tom faktoru neminovno morati voditi računa. O tome je svijest na slavenskom jugu izrazito jasna i uvijek prisutna posebno u časovima kriza.

Ljerka Kuntić

O NACIONALNOJ STRUKTURI U SLUŽBI JAVNE SIGURNOSTI

Kad je »Ekonomska politika« svojedobno objavila narodnosnu strukturu funkcionara u saveznim organima, organizacijama i ustanovama, velika disproporcija u zastupljenosti pojedinih naroda unutar nje nije nikoga posebno iznenadila. Podaci su samo potvrdili stare spoznaje. Isto tako nikoga nisu zatekli ni posebno uzbudili podaci iz kojih je bilo vidljivo da su po narodnosnoj strukturi zastupnika u Saboru SR Hrvatske Hrvati manje zastupljeni nego u strukturi pučanstva, a isto tako i u općinskim vijećima i vijećima radnih zajednica. Od te disproporcije nisu bili pošteđeni ni glavni gradovi pojedinih naroda, iako je glavni grad, kao što kaže Grgo Gamulin, »živo srce koje kuca i regulira materijalne i duhovne tokove života« i koji »ima u svojim temeljima ukopane nerazorive veze s prošlošću, ne samo arheološke nego i živa sjećanja«. Raspravljajući na sjednici Gradskog komiteta SK Zagreba (6. VI. 1966.) o neželjenim disproporcijama unutar narodnosnih struktura, Drago Božić je rekao: »Mi smo se sukobili s jednom činjenicom kadrovskog sastava načelnika u općinama. Ja vas podsjećam da smo to spominjali i da smo utvrdili da su u pojedinim općinama u pretežnom broju načelnici bili Srbi. Kaže se da se u niz slučajeva više raspravljalo o tome da li je netko Srbin ili Hrvat, a manje o tome da li taj dobro radi ili ne. Ovaj moment vrijednosti radnika apsolutno je bio prisutan, ali je bila činjenica ta, da ovakva struktura kadrova u određenim općinama nije mogla dalje egzistirati i da smo o tome morali konačno voditi računa.«

SSJ ZAGREBA: PROPORCIONALNOST, ALI U VATROGASNOJ BRIGADI

Od te sjednice Gradskog komiteta prošlo je podosta vremena i podosta je učinjeno na uklanjanju zapaženih disproporcija, ali su ipak pojedine nesukladne narodnosne strukture preživjele sve promjene unutar društva i nastavile egzistirati i dalje. Najnoviji podaci o nacionalnom sastavu kadrova Službe javne sigurnosti grada Zagreba, koje ovdje navodimo, daju slijedeću sliku:

	Hrvati	Srbi	Slovenci
Operativno-civilni dio javne sigurnosti	54,2	42,9	—
Milicija	40,8	56,5	—
Upravni i opći poslovi	75,0	21,2	2,7
Vatrogasna brigada	86,5	6,9	2,6
U k u p n o	54,0	46,0	0,01

Poradi boljeg razumijevanja ovih postotaka, koji izražavaju nacionalnu zastupljenost Hrvata, Srba i Slovenaca u Službi javne sigurnosti grada Zagreba, potrebno je podsjetiti da su prema popisu pučanstva iz godine 1961. (rezultati popisa iz 1971. još nisu poznati) u narodnosnoj strukturi užeg područja grada Zagreba Hrvati zastupljeni sa 88,7%, Srbi sa 5,1%, Slovenci sa 3,3%, a kad se uzme i šire gradsko područje,

taj je odnos još povoljniji za Hrvate (92,7%, a zastupljenost Srba smanjuje se na 3,3% i Slovenaca na 2,1%).

Suvišno je posebno napominjati da rad Službe javne sigurnosti po samoj svojoj funkciji društvene zaštite i prisile izaziva uvijek posebnu pozornost građanstva, te je potpuno razumljivo da svaki postupak pripadnika te službe koji odudara od ustaljenih navika i tradicija određenog kraja ili naroda izaziva uzmirenost i nespokoj građanstva, što onda opet, prije ili poslije, dovodi do otuđenosti ove institucije od društva. Ta pojava neshvaćanja, nelagode i otuđenja nije jednosmjerna, ona je obostrana. General-potpukovnik Rade Bulat imao je pravo kad je, dopunjujući svoje izlaganje na XX. sjednici CK SKH, napisao u »Vjesniku« od 19. svibnja o. g.: »Mi već danas imamo pojava da pojedini službenici srpske narodnosti u toj službi (to jest SUP-a) u čistim hrvatskim krajevima imaju teškoća u obavljanju svoje službe. Oni se ustručavaju u provođenju određenih postupaka u službi, naročito kad se radi o gonjenju i isljeđivanju prekršaja. Već ima razmišljanja da službu napuste, jer ne žele postati žandari i panduri hrvatskom narodu.« Međutim, on ima krivo kad slabu zastupljenost Hrvata u ovoj službi tumači njihovom tobožnjom nezainteresiranošću za rad u SUP-u i njihovim tobožnjim odlaskom »na bolje plaćena mjesta i bolje uslove rada«. Osim neproporcionalne zastupljenosti Hrvata u saveznim, republičkim, općinskim i drugim organima i institucijama, gdje su uvjeti rada dobri, a plaće unosne, ovu Bulatovu tvrdnju demantiraju i prethodno navedeni podaci o narodnosnoj strukturi pojedinih službi Javne sigurnosti. Dok je narodnosna struktura milicije u odnosu na narodnosnu strukturu pučanstva grada Zagreba u očitom neskladu, dotle je narodnosna struktura vatrogasne brigade, u kojoj su plaće i slabije, a uvjeti rada teži i pogibeljniji gotovo potpuno identična narodnosnoj strukturi pučanstva. Zbog sličnih razloga manja je disproporcija i unutar strukture osoblja iz upravnih i općih poslova. Neznatna manjina iz te grupe obavlja upravne poslove, a velika većina njih s redarstvom nema nikakve veze, ali ima veze s čišćenjem kancelarija i drugim fizičkim poslovima. Tri petine ovog osoblja nema nikakvu školsku spremu.

Mislimo da nije potrebno posebno dokazivati da bolje uvjete života i veće mogućnosti za školovanje svoje djece ima pripadnik SJS u Zagrebu ili bilo kojem drugom mjestu SR Hrvatske — nego radnik koji živi u na brzinu sačinjenoj njemačkoj baraci, odvojen od svoje obitelji i sredine, izložen svim pogibeljima i frustracijama stranog svijeta.

Srećom, naziranja i tvrdnje Rade Bulata malo tko više uzima ozbiljno. U nepovrat je prošlo vrijeme kad se naivno — ili pak cinično — tvrdilo da nije bitno kakve su nacionalne pripadnosti i tradicije radnički predstavnici i članovi upravnih i izvršnih službi, u koja spada i SUP. Shvatilo se, već davno, da se radničko samoupravljanje i socijalistički društveni odnosi uopće ne mogu ukalupiti u nekakve strogo određene modele i strukture, jer se socijalizam ostvaruje kroz društveni proces u kojem dolazi do izražaja svaki pojedinac sa svim svojim posebnostima, povijesnim iskustvom i naziranjem. I pored tih jasnih spoznaja, malo se što učinilo na usklađivanju narodnosnih struktura. Suprotno stanovitim očekivanjima, pa i tvrdnjama, nacionalna struktura SUP-a nije se poboljšala ni nakon odlaska u mirovinu jednog dijela starog kadra. Štoviše, ona se donekle i pogoršala. U školskoj godini 1970/71., na primjer, među polaznicima škole za kriminalističke tehničare pri Centru za školsku izobrazbu kadrova unutrašnjih poslova Republičkog SUP-a Hrvatske jedva je bila petina Hrvata. Istodobno, u školi za više kriminalističke tehničare, pri istom Centru, među mnogobrojnim Srbima, Crnogorcima, Albancima, Slovencima i drugim nije bilo nijednog Hrvata.

(*Hrvatski tjednik* od 1. listopada 1971.)

STAV UPRAVNOG ODBORA DRUŠTVA KNJIŽEVNIKA HRVATSKE O OPĆOJ RASPRAVI O AMANDMANIMA NA USTAV SRH

Upravni odbor Društva književnika Hrvatske odlučio je na svojoj sjednici 22. listopada 1971. godine objaviti svoj stav prema općoj raspravi o amandmanima na Ustav SR Hrvatske. Upravni odbor Društva književnika Hrvatske smatra da nisu ostvarene osnovne pretpostavke pod kojima bi ta važna rasprava o amandmanima izašla iz okvira formalizma. Svoje osvjedočenje Upravni odbor Društva književnika Hrvatske zasniva na slijedećim činjenicama:

1. Još uvijek se stavlja u pitanje nedjeljivost suvereniteta hrvatskog naroda u njegovoj državi. Tvrdi se da bi prihvaćanje takvog suvereniteta okrnjilo prava drugih naroda i narodnosti koji žive u SR Hrvatskoj.

Upravni odbor Društva književnika Hrvatske smatra da je suvišno raspravljati o pravu hrvatskog naroda na nedjeljivi suverenitet u vlastitoj državi. Upravni odbor Društva književnika Hrvatske isto tako smatra da se time ne krnje građanska prava drugih naroda i narodnosti koji žive u SR Hrvatskoj.

2. Još uvijek se raspravlja o nazivu i položaju hrvatskog jezika.

Upravni odbor Društva književnika Hrvatske sve pokušaje raspravljanja o položaju i nazivu hrvatskog jezika smatra bespredmetnim. Oni samo zaokupljaju pažnju cijele naše javnosti i znanstvenih radnika lažnim ili već definitivno riješenim pitanjima.

Činjenica da je u SR Hrvatskoj službeni jezik hrvatski ne uskraćuje ni jednom građaninu republike pravo da svoj materinski jezik naziva kako hoće i njime se slobodno služi.

3. Još uvijek nisu riješena osnovna pitanja deviznog sustava, banaka i reeksportera. Zadnje vijesti pokazuju da se u dogledno vrijeme i ne mogu očekivati nikakva nova rješenja. To znači da u gospodarstvu naše zemlje — i federacije i republika — ostaju i dalje na snazi oni odnosi, koji onemogućavaju realiziranje stvarnog suvereniteta i državnosti republika, koji dovode u pitanje vitalne interese njihovih radnih ljudi, njihovih naroda i narodnosti. To znači da postoje snage koje mogu zanemariti stajališta Predsjednika Republike nedavno izrečena u Varaždinu.

4. Još uvijek nisu riješena pitanja proporcionalne zastupljenosti pripadnika pojedinih naroda i narodnosti u državnim, političkim i društvenim službama i organizacijama federacije i republika. To neizbježno dovodi do nepotpunog, a ponekad čak i krivog predstavljanja njihovih interesa.

5. Još uvijek se pitanje javne odgovornosti rješava od zgode do zgode. Nema općih i za sve obveznih mjerila. Zato se dopušta javno djelovanje pojedinih rukovodilaca koje je javnost već osudila zbog njihovih unitarističkih ili nacionalističkih odnosno separatističkih stajališta.

6. Još uvijek se događa da se potpuno ignoriraju javni dokumenti pojedinih društvenih organizacija: na njih nitko ne odgovara, zbog njih se ništa ne poduzima.

Upravni odbor Društva književnika Hrvatske smatra da hitno valja ojačati materijalnu bazu samoupravljanja i devize dati na raspolaganje organizacijama koje ih ostvaruju, dakle da se moraju riješiti temeljna gospodarska pitanja naše zajednice, zbog kojih je i došlo do promjena u saveznom ustavu. Tek nakon toga i nakon rješenja ostalih pitanja (što su ovdje spomenuta), rasprava o amandmanima na Ustav SR Hrvatske može biti djelotvorna. Upravni odbor Društva književnika Hrvatske zato predlaže da se rasprava o amandmanima produži sve dok se takvi uvjeti ne ostvare.

UREDNIŠTVO »HRVATSKOG SVEUČILIŠTA« PREDLAŽE NOVU FORMULACIJU 1. i 2. AMANDMANA NOVOG HRVATSKOG USTAVA

1.

Hrvatski narod, u skladu sa svojim povijesnim težnjama i državnom tradicijom, u zajedničkoj borbi s drugim narodima i narodnostima Jugoslavije, ostvario je u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji svoju socijalističku nacionalnu državu — Socijalističku Republiku Hrvatsku.

Hrvatski se narod, polazeći od prava na samoodređenje, uključujući i pravo na otcjepljenje — svojom slobodnom izraženom voljom, zbog zaštite svoje nacionalne neovisnosti i slobode, izgradnje socijalističkog društva i svestranog društvenog i nacionalnog razvoja, svjestan da je dalje učvršćenje bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije u njihovu zajedničkom interesu, dobrovoljno udružio s ostalim narodima i narodnostima u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju.

2.

Socijalistička Republika Hrvatska suverena je nacionalna država hrvatskog naroda.

Socijalistička Republika Hrvatska država je Hrvata, Srba i pripadnika naroda i narodnosti koji u njoj žive.

Socijalistička Republika Hrvatska temelji se na suverenitetu naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi.

Socijalistička Republika Hrvatska socijalistička je samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana.

»Hrvatsko sveučilište« br. 23 od 20. X. 1971.

ISPRAVCI

U članku Bratoljuba Klaića »Nepoznati Tin« (na str. 606, br. 19) treba citiranu drugu strofu zamijeniti trećom, a treću drugom.

U napisu Dubravka Ivančana: »O oblicima i tehnici moje haiku poezije« nakon komentara uz stihove

Podigla je pogled samo
do ruke mu
koja puši.

— izostao je slijedeći komentar i citat:

Ne kaže li moj haiku u tri stiha nešto srodno onome što npr. Prévert iskazuje čitavom svojom baladom: »Déjeuner du matin«

Ulio je kavu
U šalicu
Ulio je mlijeko
U šalicu s kavom
Stavio je šećer
U bijelu kavu
Pomiješao
Žličicom
Popio je bijelu kavu
Spustio šalicu
A da mi ne reče ništa
Zapalio
Cigaretu
Pravio je
Kolutove dimovima
Otresao pepeo
U pepeljaru
A da mi ne reče ništa
A da me nije pogledao
Ustao je
Stavio
Šešir na glavu
Obukao kišni ogrtač
Jer je padalo
I otišao je
Po kiši
Bez ijedne riječi
A da me nije pogledao
Glava mi tada
Padne u ruke
I ja zaplakah.

IZAŠLO IZ TISKA

HRVATSKA POVIJEST
U POPULARNOM OBLIKU

Virgil Kurbel: HRVATSKA NAD PONORIMA	Cijena:	80 D
Velimir Deželić: U BURI I OLUJI, I i II	„	100 D
Velimir Deželić: PRVI KRALJ	„	50 D
Narcis Jenko: OBITELJ VOJVODE HRVOJA, I i II	„	100 D
Milan Šenoa: IZ KOBNIH DANA	„	50 D
Milutin Mayer: KRVAVI SABOR KRIŽEVAČKI	„	50 D

Narudžbe se šalju na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, tekući račun broj: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedeno djelo pošalje **pouzećem** na određenu adresu.

NOVO **NOVO** **NOVO**

Dalibor Cvitan

IRONIČNI NARCIS

eseji i kritike

Cijena: 100 D

Narudžbe se šalju na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, tekući račun broj: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedeno djelo pošalje **pouzećem** na određenu adresu.

ČITAOCIMA I PRIJATELJIMA »KRITIKE«

Obavještavamo čitaoce »Kritike« da ćemo u slijedećem broju koji izlazi sredinom prosinca objaviti tekstove koji su bili složeni za sarajevski časopis »Život«, ali je u posljednji čas donesena odluka da ih se ne pusti u javnost.

Budući da u njima istaknuta književna imena svjedoče o istini koju neke snage žele pod svaku cijenu iskriviti, uredništvo »Kritike« je odlučilo da upozna javnost s nizom provjerenih činjenica o nacionalnoj zastupljenosti naroda koji žive u Bosni na različitim mjestima i u važnim službama, jer je u interesu svih nas da se naši odnosi razvijaju u punom međusobnom razumijevanju a da se budućnosne odluke donose na temelju činjenica, na liniji zastupanja istine a ne na liniji stvaranja obmana utemeljenih na falsifikatima.

Objavit ćemo ove rukopise:

Muhamed Filipović: *Pismo uredniku »Života« Veselku Koromanu;*

Mak Dizdar: *Sjaj i bijeda jedne klevete;*

Veselko Koroman: *U cara Trajana kozje uši;*

Vitomir Lukić: *Naš jezik i tuđe brige.*

Zbog posebnog zanimanja za ovaj broj »Kritike« morat ćemo povećati nakladu časopisa, pa stoga molimo sve zainteresirane da nam na vrijeme jave svoje potrebe.

KRITIKA — Časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić (glavni i odgovorni urednik), Danilo Pejović i Petar Selem.

KRITIKA izlazi šest puta godišnje, a svako godište sačinjava jednu knjigu. Cijena pojedinog primjerka je 10 ND za tuzemstvo. Pretplata za 1970. godinu iznosi ND 50.— za tuzemstvo odnosno 8 USA $ za inozemstvo. Pretplata se šalje Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; za tuzemstvo na žiro-račun broj

za zapadne zemlje (devize): 301/620-1001-32002-10-149

za istočne zemlje (devize): 301/620-1001-32000-30-149

PRETPLATITE SE NA »KRITIKU«

Ovime molimo sve svoje dosadašnje pretplatnike kao i redovite čitaoce da što prije, po mogućnosti odmah, uplate pretplatu za 1972. godinu, jer time omogućuju uredništvu da kontinuirano pripremi, na vrijeme, prva dva broja za 1972.

Za uzvrat, uredništvo »Kritike« omogućit će svim svojim pretplatnicima da nabave knjige prema izboru — uz 50% popusta ako plate u gotovu — u uredništvu »Kritike«, Ulica Matice hrvatske 2, prizemno desno (kod Zdenke Fabijančić).

Pretplata za godinu 1972. iznosi:

za tuzemstvo: 80 d

za inozemstvo: 10 USA dolara

Pretplata se doznačuje na tekuće račune Nakladnog zavoda Matice hrvatske u Zagrebu, i to:

za tuzemstvo: 301-1-7097

za inozemstvo: 301-620-1001-32000-10-149

Preporučite svojim znancima da se također pretplate na časopis »Kritika« jer će u 1972. godini imati prilike pročitati niz aktualnih tekstova o temama i problemima koji se tiču sviju nas. Već u prvom broju slijedeće godine izaći će tematski broj s polemičkim prilozima o najstarijoj hrvatskoj povijesti, o tendenciji minoriziranja hrvatske prošlosti i o knjizi Nade Klaić: *Povijest Hrvata u ranom Srednjem vijeku.*

20

kritika

TEMA: O HRVATSKOJ DANAS (Pišu: Grgo Gamulin, Bruno Bušić i Hrvoje Šošić) ● *I. Pederin: Hrvatski jezik u vijeku sporazumaštva* ● *I. Čaberica: Samo slobodan narod može živjeti autentično* ● *V. Pavletić: Jedno snatrenje Matka Peića o kornjači i Hrvatskoj* ● *Č. Prica: O Sterijinom pozorju* ● *D. Cvitan: Neka vrag nosi čovjeka* ● *Đ. Šnajder: Rodoslovlje poezije Slavka Mađera* ● *N. Crnković: Dvojbe, protimbe, potvore* ● *M. Šimundić: Reljković a ne Relković* ● *R. Radojević: »Istina« Radivoja Šukovića* ● *R. Bogišić: Novo izdanje — stari problem* ● *E. Čolaković: Csukina antologija »jugoslavenske« lirike* ● *Lj. Kuntić: Novi radovi o Eugenu Kvaterniku* ● *Ljetopis: Nacionalni sastav u zagrebačkom SUP-u.*

Poštarina plaćena u gotovu *Cijena: 15 d*